

Bánlaky Pál

MELLÉKVÁGÁNYON

Két kisváros társadalomtörténete

(Baja és Esztergom)

**(Összehasonlító elemzés, elméleti bevezetővel
a kisvárosról és a helyi társadalomról)**

Budapest 2010

ISBN 978-615-5048-50-0

© Bánlaky Pál

*In memoriam HIDY Péter, aki társunk volt
a helyi társadalom kutatásokban,
kultúrakutatásban
és sok más dologban,
és (számomra nem mellékesen) a barátom volt*

Lektori vélemény

Dr. Bánlaky Pál: Mellékvágányon c. kéziratáról

A lektornak már előljáróban ki kell fejeznie meglegedettségét afölött, hogy a Szerző – hosszabb szünet után – ismét a nyilvánosság elé lép és ráadásul egy olyan munkával, amely sok tekintetben eddigi legfőbb tudományos kutatásai összegzésének is tekinthető. A kéziratot olvasva egyaránt felfigyelhetünk a tudományos pálya patinás eredményeinek az új összefüggés-rendszerbe helyezés nyomán megújuló fényére és az újabb kutatások által feltárt tények, kapcsolatok szigorú éleslátásról tanúskodó rendező erejére. Az eddigiekből következően a kéziratot érdekesnek, jónak, tudományosan megalapozottnak tartom és kiadását – az alábbi megjegyzések Szerzőre bízható komolyságú figyelembe vételével – javaslom és támogatom.

Megjegyzéseim:

1. A főcím remekül jellemzi az elemzett városok mai helyzetét. (Amellett, hogy átüt rajta a nagy vasútépítések időszakában különböző okok miatt kialakult hátrányos, mellékvonali helyzetük is.) Telitalálat!
2. Az alcím viszont túl bonyolult, egyszerűsítésére tett javaslatomat a Szerző elfogadta.
3. Az első nagy fejezet Appendixként való megjelenítése az Előszóban érdemlegesebb indoklást igényel.
4. A településhálózat és a településrendszer fogalmát a szakterület néhány képviselőjével együtt a Szerző szinonimaként használja. Érvelésemre megfontolni látszik az egyébként kívánatos különbségtételt.
5. A fejezet egyik legérdekesebb, leginkább megalapozott része a két világháború közötti időszak várostipológiája. Felhívtam a Szerző figyelmét ugyanakkor arra, hogy a korszak uralkodó eszméjét is tükröző, de a trianoni diktátumból szükségszerűen következő helyzet, miszerint a félbevágott megyékben ideiglenes megyeszékhelyeket „szerveztek ki”, olyan sajátos típust teremtett (Szikszó, Mátészalka, Berettyóújfalu stb.), melynek meg kellene jelennie a tipológiában.
6. A II. világháború utáni időszak áttekintésekor, az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció értékelésekor a legkisebb, legalacsonyabb hierarchia-szintű települések körére szakmailag helyesebb a „központi szerepkör nélküli” jelzős szerkezet használata.

A Szerzővel kiadós beszélgetésre került sor a kézirat elolvasása után. Ezen a fentieken túl számos olyan kérdést is érintettünk, amelyben szakmailag egyetértünk és néhány olyant is, amelyben nem. Ez így is van rendjén. E beszélgetés során érintettem a kézirat apróbb elírásait, melyek javítására a Szerző ígéretet tett.

Egészében véve az a véleményem, hogy a kézirat szakterületünk nyeresége. A Szerző összefüggés-látásának, komplex szemléletének, sokoldalúságának olyan színvonalú összegzése, melynek megismerése – különösen a fiatal szakemberek, PhD-hallgatók számára – termékenyítő hatású lehet, így annak kiadását szakmai felelősségem tudatában melegen támogatom.

Pécs, 2010. október 18.

Prof. Dr. Tóth József

rector emeritus

Tartalom

Előszó

I. /PRE/APPENDIX (/ELŐ/FÜGGELÉK) Vázlat a magyar településhálózatról, településrendszerről

II. MELLÉKVÁGÁNYON Két kisváros társadalomtörténete (Baja és Esztergom)

Bevezetés – a téma és megközelítésmód indoklása

1. Elméleti megfontolások

1.1. A város (kisváros) funkcionális sajátosságai a településhálózat rendszerében

1.1.1. Össztársadalmi vonatkozású dimenziók

1.1.1.1. A településhálózatban betöltött hely

1.1.1.2. A település története, mint a jelent meghatározó tényező (hogyan épül be a történet a jelenbe)

1.1.2. A társadalmi munkamegosztás dimenziói (a településfunkciók szemszögéből)

1.1.2.1. A település saját gazdasága, gazdaságszerkezete

1.1.2.2. Munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek differenciáltsága, a különböző tevékenységek egymáshoz való (településen belüli) viszonya

1.1.3. A települések (helyi) társadalom-szerkezetére vonatkozó dimenziók

1.1.3.1. Az egyének lehetőségei a helyi társadalomban, a „társadalmi mozgáster” kérdései

1.2. Mit nevezünk helyi társadalomnak? A helyi társadalom fogalma, sajátosságai

1.2.1. A helyi társadalom fogalmáról

1.2.2. A helyi társadalom szerveződésmódja

1.2.3. Az egyén a helyi társadalomban

1.3. A kisváros – összefoglaló jellemzők

2. A két város (Baja és Esztergom) társadalomtörténetének összehasonlító elemzése

2.1. A korszakok – az alkalmazott korszakolás indoklása

2.2. Előzmények – a várostársadalmak a feudalizmusban (kezdetektől a 19. század közepéig)

2.3. Városaink a polgárosodásban

2.4. A két világháború között

2.5. A pártállam korszaka – 1945-től a rendszerváltásig

2.6. Mi történt a rendszerváltás után? – kitekintés

Összefoglalás – „mit tanulhatunk a történetből”?

III. APPENDIX (IGAZI FÜGGELÉK) Újra Esztergom – részleges „utánlövés” (2017-ből)

Irodalomjegyzék

Előszó

Munkám – ha belenézett a tisztelt olvasó a Tartalomjegyzékbe – láthatóan három részből áll. A tulajdonképpeni, címnek megfelelő, fő rész *elé* helyeztem el, eléggé sajátlagos módon, egy /pre/Appendix-et (/elő/Függelék-et). Eléggé sajátos eljárás, belátom: a *függelék*nek, nevéből következően, hátul a helye. (Egyébként ilyen is van a könyvben.) Miért lett ebből /pre/appendix, /elő/függelék?

A /pre/Appendix (Vázlat a magyar településhálózatról) valójában „*függelék-jellegű*” két szempontból is. Egyrészt tartalmilag: gondolatilag nem tartozik szorosan a fő szöveghez. Inkább azt *kiegészítő*, némiképp továbbgondoló eszme-futtatás. Másrészt módszertanilag is különbözik attól: voltaképpen más „műfaj”, mint a fő szöveg. Annak – törekvéseim szerint – szigorúan tudományos jellegétől eltérően inkább esszéisztikus természetű. (Indoklását és minéműségének leírását ld. a /pre/Appendix saját bevezetőjében.) Miért helyeztem akkor előre?

A kutatónak, természetesen, megvan a maga *szemléletmódja*, megvan a maga *szempont- és értékrendszere*, amelyek alapján tárgyát (jelesül itt a települések társadalomtörténetét) vizsgálja. Úgy gondoltam, ezt az általánosabb szemléleti keretet jelző „Vázlat”-ot érdemes előre helyezni, mintegy a fő rész sajátos értelmezési kereteként. (Emellett természetesen reménykedem abban, hogy a „Vázlat”-nak van valamelyes önértéke is...)

A két résznek – a /pre/Appendixnek és az összehasonlító elemzésnek – természetesen van külön-külön „saját” bevezetése; a többi, amit előljáróban fontosnak tartottam leírni, azokban fogalmaztam meg. (A harmadik rész meg, az „igazi” Appendix, magért beszél, ha beszél.)

I. (PRE)APPENDIX (/ELŐ/FÜGGELÉK)

VÁZLAT A MAGYAR TELEPÜLÉSHÁLÓZATRÓL, TELEPÜLÉSRENDSZERRŐL

(A településhálózat és településrendszer kategóriák tartalmi különbségére TÓTH József lektorom hívta fel figyelmemet. Eszerint a településhálózat alapvetően csak a települések közötti horizontális („síkbani”) kapcsolatokat jelenti, míg a településrendszer kategória tartalmazza a tartalmi („mélységi”) összefüggéseket is. Az éppen adott tartalmú szövegösszefüggéstől függően fogom egyik vagy másik kategóriát használni.)

*(A vázlat eredetileg – évekkel ezelőtt – a településszociológia tárgy oktatásának adalékeként készült, előadásomhoz használt „cédulának”. A „műfaj” jellegéből következően nem tartalmazott forrásokat, hivatkozásokat. Most, amikor úgy döntöttem, „előljáró appendixként” munkám elé illesztem, már képtelen vagyok a források rekonstrukciójára. Egyébként is elég feleslegesnek vélem: ez a vázlat nem szorosabban vett tudományos igényű tanulmány. Több, mint három évtizede foglalkozom – különböző intenzitással, különböző közelítésekben – a helyi társadalom, azon belül különösen a kisvárosok helyi társadalmának kutatásával, a dolog természeténél fogva a települések társadalomtörténetével is. Ez idő alatt nyilván nagyon sok témába vágó szakirodalmat olvastam. Erős hatással voltak rám Erdei Ferenc, Enyedi György, Granasztói Pál, Beluszky Pál, Csatári Bálint, Tóth József, Böhm Antal, Hidy Péter, Pál László, Szent Tibor; rajtuk kívül is felsorolhatatlanul sokak – például a Politikatudományi Intézet és az MTA Regionális Kutatások Központja munkatársainak gyakran csak kéziratok – munkái. És „használtam” a szépirodalmat is: Hanák Péter inspirációjára Jókai, Mikszáth, Babits, Kosztolányi és mások regényeit, novelláit olvastam újra „szociológusszemmel”. Ez a vázlat, tartalma szerint, olyasmi, ami **bennem összerakódott** az olvasmányokból. Nyilván rengeteg szubjektivitást, óriási tévedési lehetőségeket tartalmaz ez a munkamód. Fogjuk fel talán sajátos, egyszemélyes brain stormingnak /ötletrohamnak/; hátha van benne valami...)*

A mai településhálózat, településrendszer „eredeti állapotának”, kiinduló pontjának az I. István államszervező munkássága nyomán a körülbelül 11-12. századra kialakult és rögződött szerkezetet kell tekintenünk. Úgy látszik, nagyon leegyszerűsítve a képet, hogy ekkorra egy lényegében 3 pólusú, 3 alapvető település-típust tartalmazó szerkezet alakult ki. Ezek:

- A királyi várak körül kialakult városok, amelyek főként a vár ellátásának funkcióit, illetve iparos-kereskedelmi központ funkciókat láttak el. Lakói jórészt a tágabb értelemben „várnép”, a várat (a királyt) ellátó szolga-személyzet, illetve részben szintén szolga-állású, részben önállóan dolgozó iparosok-kereskedők. Ezek mellé a városok mellé nem sokkal később csatlakoztak a „királyi városok”, amelyek közvetlen uralkodói fennhatóság alatt voltak, és a későbbiekben egyre erősödő részleges belső autonómiával rendelkeztek.

- A második típus azok a mezővárosok (oppidumok), amelyek jelentősebb közlekedési utak találkozásánál, alkalmas folyami átkelőhelyeken alapvetően kereskedelmi funkcióval alakultak ki. Népségük zömmel mezőgazdasági, kisebb részben kereskedelem-kiszolgálói; magát a kereskedést nem a városlakók végezték. A tágabb értelemben vett városfunkciók (kisrégió központ) ezekben csak korlátozott mértékben, dominánsan inkább csak a kereskedelem-közlekedés dolgaiban jelennek meg, az ipari, szellemi, stb. „szolgáltatások” igen kis mértékben.

- A harmadik típus a falvak sűrű hálózata. A falvaké, amelyek egyértelműen földesúri fennhatóság alatt álló jobbágy-falvak, szinte kizárólag mezőgazdasági népséggel, jórészt önellátó, önmagára utalt zárt világgal. Kis, legfeljebb néhány tucat családot tartalmazó települések ezek; a korabeli termelési és közlekedési technika – a megművelendő földet ésszerű időn belül el kell érni, nem lehet naponta több órát csak a munka helyére való odaéréssel tölteni – nagyobb határú település kialakulását nem engedi meg. A viszonylag jól művelhe-

tő területeken tehát egymáshoz elég közel jöhettek létre a falvak, így alakult ki a sűrű településhálózat.

A településrendszer első nagy átalakulása a török hódoltság idején megy végbe, mégpedig, érthetően, a hódoltsági területeken (legerőteltesebben az Alföld térségében). Ám ez így nem egészen pontos. Már a kézirat lezárása után került kezembe egy könyv¹, ami némiképp más megvilágításba helyezi az átalakulást.

Hegyí megmutatja, hogy a változás már a 14. században elkezdődött. Az apró, önálló fejlődésre képtelen falvak népe elkezdett „összeszaladni”, és kezdtek kialakulni a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon a *mezővárosok*. Így nagy területek maradtak pusztának, és a földesurak és a mezővárosok a nagy határokat legelőként és kaszálóként kezdik használni, nagy volumenű állattenyésztést kezdtek. A 16. század külső és belső változásai azután a mezőgazdaság fejlődését ebbe az irányba tolták: a Magyarországról elérhető ausztriai, délnémet és morvaországi városok, Észak-Itáliában pedig Velence hosszú évtizedekig szinte korlátlan piacot jelentettek a magyar szarvasmarha számára. A mezővárosok népe (is) élt ezzel a lehetőséggel. A falvak elnéptelenedésének folyamata, ekkor már a török hódoltság következtében is, ezidőtől gyorsult fel, és alakult ki az Alföldön a jól ismert mezővárosi szerkezet.

A Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben maga a településhálózat kevésbé változik, inkább hangsúlyeltolódás van (ámbar a Dunántúl hódoltsági részein is megfigyelhető volt a falvak elnéptelenedése). A várak, várkörüli városok, az önmagukat inkább megvédeni képes királyi városok a korábbiaknál nagyobb jelentőségre tesznek szert, a falvak népe számára ideiglenes menedéket is nyújtanak, de maguk a falvak nem néptelenednek el, egy-egy „vészhelyzet” elmúltával az ottlakók visszatérnek és folytatják rendes falusi életüket.

Más a helyzet a hódoltsági területen. Az állandósuló bizonytalanság, a török haderő folyamatos jelenléte a falvak normális életét ellehetetleníti. A termés megmaradása bizonytalan – a portyázó török csapatok rendre rekvirálnak –

---

¹ Hegyí Klára: Egy világbirodalom végvidékén, Gondolat, 1976).

az állatokat (olykor az embereket is) elhajtják. A falvak népe, ha és amíg és ahol lehet, menedéket keres a csak általuk ismert szittyókban, nádasokban, végsőleg azonban rákényszerülnek, hogy falujukat elhagyva nagyobb településekre „összszeszaladjanak”. Meglévő, vagy éppen az „összszeszaladás” révén kialakuló mezővárosokba tömörülnek, amelyek már alkuképes pozícióban vannak a török igazgatással szemben, amelyek valamelyes biztonságot adnak az ott lakóknak. Kialakulnak tehát a viszonylag nagy, zömmel mezőgazdasági népességű, és igen nagy, olykor több tízezer holdas nagyságrendű határral rendelkező városok. (Jellegzetes példái ennek a fejlődésnek a „háromváros”, Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét.) A török kor másfél évszázada alatt ez a szerkezet megszilárdul, a korszak végén sem történik meg a falvak visszatelepülése. Létrejön egy viszonylag ritka, de nagyhatarú és elég nagy népességű sajátos mezővárosokból álló településrendszer, amelynek van néhány funkcionális sajátossága.

Az első, a többit is meghatározó sajátosság, hogy ezeknek a településeknek a *mezőgazdaság* a városalkotó tényezője. A klasszikus városfejlődésben, az ókori nagybirodalmak városaitól kezdődően, tipikusan *hatalmi-igazgatási* funkciók mentén formálódnak a városok, a mezőgazdasági termelés a városközpontnak alávetett „vidék” feladata. (Lényegében így van ez a görög városállamok fejlődésében is: maga a városmag a hatalmi-igazgatási-ipari-kereskedelmi központ, az élelmiszer termelés a „városrész-jogállású” – az ott élő szabadok a város teljes jogú polgárai –, a városmagtól olykor 10-15 km távolságban lévő település-részekén történik.) Az Alföldön kialakuló mezővárosba az „összszeszaladó” népesség természetesen „hozza magával” a földművelő funkciót, hiszen ez megélhetésének alapja; a városba költözés (menekülés) nem jelent *tevékenység-váltást*, csak *lakhelyváltást*, ezzel együtt magától értetődően a *tevékenység formáinak* a szükségszerű megváltozását. Éppen ez a forma-váltás jelenti a további funkcionális sajátosságok alapját.

Az egyik ilyen sajátosság *település-szerkezeti* jellegű: a lakóhely és a termelés – a munkavégzés – helye sajátos módon, részlegesen elválík. Az eredeti

falu-szerkezetben a kertészeti termelés, a termény-tárolás, az állattartás is a lakóházhoz tartozó telken volt; a legeltetett-makkoltatott állatok istállója-ólja is a lakóházhoz csatlakoztatott, vagy annak udvarán volt kialakítva. Csak a szántóföld és a legelő volt a „határban”. Ezekben az újonnan alakult mezővárosokban a belterületi lakóházban már csak leginkább a kisállatokat tartják, a terménytárolás, a számosállatok ellátása, a nagyobb volumenű kertészeti termelés (pl. szőlő) a szorosan vett városmagnet körülvevő külső övezetekre kerül. A városmagnetől távolosó, nagy kiterjedésű területek pedig a rideg állattartás színhelyeivé válnak. Természetesen a szántók is egy külsőbb, távolabbi övezetbe kerülnek.

Ez utóbbi tényezők alakítják kis ezeknek a városoknak egy, a későbbiekben is fontossá váló *térszerkezeti* sajátosságát. Sem a rideg állattartás, sem a városmagnetől távolabbi szántók művelése nem képzelhető el a lakóhelyről történő napi kijárással. Szükség van olyan *ideiglenes szálláshelyekre*, ahol az éppen szükséges munkák idején hosszabb-rövidebb időre meg lehet húzódni. Ezek lesznek a *tanyák*, amelyek tehát eredetileg ideiglenes szálláshelyek, a tulajdonos tulajdonképpeni lakóhelye a városi ház. Életvitelszerűen ott lakik a tulajdonos, és természetesen állandó jelleggel ott lakik családja: a tanyán csak azok – és addig – „tanyáznak”, akiknek – és ameddig – éppen dolguk van. A későbbi fejlődésben azután különböző tanya-típusok alakulnak ki, amelyek többé-kevésbé egy fejlődési sort, időbeni egymásutániséget is jelentenek. Eredetileg tehát csak ideiglenes szálláshely a munkavégzés időtartamára. A következő típust az jelenti, amikor már olyan állandóbb lakhelyet építenek, ahol a fiatal felnőttek (újonnan házasodottak) élnek kinn, de ünnepekre, betegség esetén, vagy ha a gyerekek nőnek, *hazamennek* a városi házba. Másik változat az, amikor a tanyán *cseledek* élnek életvitelszerűen, ám korosodván, amikor munkavégző képességük lecsökken, ők is a városba költöznek *haza*. (Addig is a város a tulajdonképpeni *otthonuk*: oda járnak templomba, ünnepekre, magától értetődően tagjai a város helyi társadalmának, közösségének. *Odavalósiak*.) További változat az olyan állandó lakhely, ahol az aktív élet nagy részét, egészét kint éli a tulajdonos csa-

ládtagja (gyermek), és csak az öregek halálakor (vagy magatehetetlenné válásakor, amikor már folyamatos ellátásra szorulnak) költöznek haza. Ám ebben az esetben is a *család* (értelemszerűen a nagycsalád) „otthona” a városi ház. Végül – inkább már csak a 18–19. században – a tanya állandó, városi „bázis” nélküli lakóhellyé válik. Ez azonban már nem az „igazi” tanyás szerkezet, itt ugyanis a tanyai lakos már csak jogi értelemben „városi polgár” (ott anyakönyvezik, stb.), de már csak nagyon korlátozott mértékben tagja a város közösségének; a tanyán önálló, elkülönült, lényegileg csak önmagára vonatkoztatott életet él. Ám a tanyák még ekkor is egyértelműen a városhoz tartoznak, a *város alkotórészei*. A város és tanyavilága együtt alkot egy településhálózati, településrendszerbeli egységet.

Ennek a sajátos szerkezetiségnek a leírása-elemzése vezette el ERDEI Ferencet ahhoz az *illúzióhoz*, hogy modern (polgári-tőkés jellegű) civilizatórikus *fejlődési energiák* bekapcsolódásával kialakulhat egy (sajátosan magyar) új típusú város. Amelynek jellemzője, hogy a városalkotó tényező az agrárium, a lakóhely-munkahely szétválása részleges (mert az infrastruktúra – főleg a közlekedés – fejlődésével a tanya és a magtelepülés napi kapcsolata megoldódik, és az infrastruktúra más elemeinek fejlődésével a tanyákon is kialakítható egy „urbanizált” életvitel), s amelyben így, az előbb mondottak következményeképp, a tanyák népe egyértelműen a város helyi társadalmának – „közösségének” – részévé válhat. Illúziónak mondom ezt az elképzelést, két okból. Az egyik az, hogy ekkorra – Erdei ezt az elképzelését az 1940-es évek elején fogalmazta meg; ld. Magyar város c. könyve – már a tanyák többsége nem csak egyszerűen állandó lakhelyként funkcionált, hanem olyan *szegényparaszti népesség* – kényszerből elfogadott – állandó lakhelye, amelyben, éppen létviszonyai következtében, nem volt meg az említett civilizatórikus fejlődési energiák *belső* energia-hányada. A másik ok pedig az, hogy az összeurópai (pontosabban európai típusú; ide kell ekkor már érteni Amerikát is) fejlődésben a gazdaság hangsúlya áttevődött az iparra, az ezt kiszolgáló ipari jellegű urbanizációra (a modern város

nélkülözhetetlen tényezője az iparosodás). Ebben a fejlődésben a mezőgazdaság, bármily fontos is egyébként, szorosan vett gazdaságtani értelemben alárendelt jelentőségű, így önálló városalkotó tényező már nem lehet. (Más kérdés, hogy a megmaradt – egyébként főleg a 20. század második felében erősen fogyatkozó számú – tanyák bázisán egyes szakértők szerint kialakulhat valamiféle „farmergazdálkodás”. Ez azonban még a jövő kérdése, és – a lényeges szempontunkból inkább ez – mindenképpen *más településszerkezeti típus*, nem a tanyás mezőváros továbbfejlődése.)

Visszatérek most az általánosabb magyar település-rendszer fejlődéshez.

A 19. században – főként a kiegyezés után, a század harmadik harmadában – Magyarországon is elindul a „klasszikus” polgári-tőkés urbanizáció. (Ld. az urbanizáció szakaszairól írottakat Enyedi Györgytől.) Ennek magyar sajátossága, a gazdaság- és társadalom-szerkezet sajátosságaiból következően, hogy a fejlődés nagyon kevés városi centrumra korlátozódik. (A magyar sajátosságok legfontosabbjai: fejlődésünk *követő jellegű*, Nyugat-európai minták alapján, erős függésben a minta-térségtől történik, ez, többek között, a *közlekedési hálózat* olyan kialakítását kívánja meg, amely kevés gyűjtő-ponttal Nyugat-európához köti az országot. A követő jellegű fejlődésből is következik, hogy a gazdaság fejlődése dominánsan *külső tőkére* alapul, a bejövő tőke pedig természetesen oda települ, ahol már megvannak a szükséges feltételek.) Kiugró szerepű természetesen Budapest (illetve eleinte a három város: Pest, Buda és Óbuda együttese), mellette néhány „vidéki” város (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, kicsit kisebb mértékben Újvidék) szerepe válik jelentőssé. Van persze néhány kisebb város is, amelyeknek ebben a folyamatban (esetleg csak időlegesen) speciális szerepe adódik (pl. Baján a gabonakereskedelem; a város a délvidéki gabonatermő területek gyűjtő és közvetítő központja a vasút kiépüléséig, Debrecen a Tiszántúli területek hasonló funkciójában, Győr – hajózás! – kereskedelmi központ, a 19. sz. vége felé Miskolc, vas- és acél-gyártás). Ezek a fejlődő városi központok azonban inkább csak „szigetek”: a településrendszer zöme, a falvak és a kisvá-

rosok többsége, mondhatni, *érintetlen marad*. Pontosan leképezve így a településrendszerben, *térben* is (ne feledjük: a településrendszer – és persze a településhálózat, valamint az egyes települések belső szerkezete is – a társadalom térbeni megszerveződése!) a *feudálkapitalista* Magyarország „kettős társadalmát”. A centrum-városok, mint a polgári-tőkés fejlődés telephelyei, a falvak (kisvárosok), mint a feudális típusú szerkezetiségek (*mutatis mutandis*) továbbélései.

Az 1. Világháború utáni időszakban a szerkezet *alapjellege* (minthogy a társadalom egészének alapjellege változatlan marad) nem változik, de jelentős *funkcionális módosulások* történnek.

A legfontosabb: mint jeleztem, a tőkés fejlődés felgyorsulásának idején (még a Világháború előtt) Budapest mellett, annak mintegy „antipólusaként”, komoly fejlődésnek indul néhány korábban is regionális centrum szerepű város. Egy idő után kiépül egymás közötti vasúti összeköttetésük is, mintegy „külső gyűrűként” övezve a centrum-Budapestet. A trianoni határok levágják ezt a gyűrűt, mind a városokat, mind az azokat összekötő vasutat határon kívülre helyezve. (Az utóbbi évszázados hatású: a legutóbbi időkig megmaradt a vasúthálózat olyan sugaras jellege, ami az országhatárba fut bele, az újabb regionális centrumok összekötése nélkül; nézzünk rá a vasúti térképre: nincs Pécs Győrrel vagy Szegeddel összekötő vasúti fővonal.) Pozsony, Kassa, (Ungvár), Nagyvárad, (Újvidék) határon kívül marad; helyettesítésükre, részben mesterséges felfejlesztéssel, feljönnek a mai „vidéki nagyvárosok”. (Mesterséges felfejlesztés pl. a kolozsvári egyetem Szegedre, a pozsonyié Pécsre „telepítése”.) Szükség van rájuk „antipólus-város”-ként is, regionális centrumként is. Szintén politikai indíttatású az új határral „elvágtott” megyékből itt maradt részeken korábban legfeljebb kistérségi vonzásközpont szerepű települések *megyeszékhellyé* kinevezése. (Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó)

Ugyancsak Trianon hatására komolyabb fejlődésnek indulnak új, hangsúlyosabban regionális szerepet kapó városok (pl. Salgótarján, Kecskemét, Székesfehérvár, Veszprémben, Nagykanizsa, Szombathely). Ezek a kapitalizálódás első

dinamikus korszakában (19. sz.) nem tudtak – nem volt rá szüksége ennek a fejlődésnek – a változások élvonalába kerülni, most azonban, a lecsökkent országterületen, amelyről jelentős ipari-kereskedelmi térségek (gondoljunk csak az északi bánya- és iparvidékekre) szakítottak le, megnövekedett relatív fontosságuk. (Kecskemét ekkor kezd kiemelkedni a „három-város” mezővárosiasságából, Nagykanizsát az olaj, Veszprémet a hadiipar, Salgótarjánt a szén teszi fontossá.) Trianon hatása az is, hogy néhány várost (jelesül, talán legmarkánsabban, Baját és Esztergomot) a revizionista rezsim kifejezetten politikai okból, hangsúlyozandó a javarészt elcsatolt területű megye meglétének folytonosságát, megkísérli valódi gazdasági-társadalmi jelentőségét túl is „futtatni”. Tudjuk, Baja 19. századi gazdasági jelentősége abból fakadt, hogy a Bácskaság mezőgazdasági terményeinek gyűjtő központja volt, ez a szerepe kiesett. Esztergomban pedig a legnagyobb birtokos, az érsekség birtokainak javarésze határon kívül maradt, holott korábban ezek biztosították „egy vékony papi és hivatalnok- és pedagógusréteg viszonylagosan jó megélhetését”²; és ezen túlmenően is a jelentős „városkörnyéki” területek határon kívül kerülése alapján roppantotta meg a város *saját-gazdasága* teljesítőképességét is. Ezeket a súlyos gazdasági tényezőket a *politikai akarat* nem volt képe ellensúlyozni.

A harmadik fontos módosulat az, hogy felerősödik a *falvak differenciálódása*. Ezt a folyamatot több tényező befolyásolja. A legfontosabbak: fejlődő vagy nem fejlődő városok mikrorégiójához való tartozás (ezen belül hangsúlyosan hátrány-tényező, ha, mint a keleti országrész számos települése esetén látható, a korábbi kistáji vonzásközpont-város határon kívül maradt), a közlekedési hálózatban elfoglalt hely, ipari centrumok közelsége-távolsága, a kényszerűen változó mezőgazdasági termelés (export-piacok szűkülése, illetve átalakulása: immár kevésbé a gabona, inkább a zöldség-gyümölcs a kurrens cikk!) követelményeihez való igazodás lehetősége-képessége. Ezek a tényezők határozzák

² Erre az összefüggésre BÁRDOS István hívta fel figyelmemet. A kézirat olvasása után „Megjegyzéseket” fűzött az anyaghoz, ezeket e-mailben küldte el, szíves engedelmével ebből idézek.

meg, hogy mely falvak tudnak alapvetően váltani. Ilyen váltás például bányász-falvak (pl. Dorog), vagy egy-egy nagy ipartelep „kiszolgálására” szakosodó falvak (pl. Almásfüzitő) megjelenése. Másokban meg tud indulni a (Erdei Ferenc szóhasználatával) „parasztpolgárosodás”, a kifejezetten árutermelésre átállt mezőgazdasági termelés (pl. a Budapest környéki sváb falvak). És vannak, amelyek kimaradnak mindenféle fejlődésből (pl. az ipari centrumoktól távolabb fekvő aprófalvak, a városoktól távolabbi, közepes vagy gyengébb termelési potenciállal rendelkező mezőgazdasági települések).

Lényeges azonban, hogy ekkor még az ország népességének zöme (nagyjából kétharmada) *falusi lakos*. Az urbanizáció városszám-növelő jellege (a városodás) még nem hatja át a magyar társadalom egészét. (Nem is szólván az urbanizáció másik részéről a városiasodásról; a falvak civilizatórikus városiasodása ebben a korban jószerint még el sem kezdődik.) A kapitalizálódó-városiasodó szegmens még ebben a korban is szigetszerű, az ország kisebbsége. Egészen sajátos képlet ebből a szempontból az, hogy a falusi népesség aránya az egyébként fejlettebb, nyugatiasabb országrészekén /Dunántúl, északi országrész/ magasabb, mint az elmaradottabb alföldi régióban: a töröktől kevésbé érintett, európaibb fejlődési részekén /Budapest nélkül számítva/ 84% a falusi népesség aránya, az Alföld valamikori hódoltsági területein épp kétharmad. A másik oldalról is megfogalmazva: az „európaibb” Dunántúlon 16%, a „paraszti” Alföldön 34% a városi népesség. Nyilván, és ez már a falvak differenciálódásának kérdéséhez is odatartozik, egészen más jellegű város mondjuk Kőszeg, mint a vele ekkor közel azonos nagyságrendű Cegléd, és egészen más jellegű az ekkor még falu Ajka, mint, mondjuk, Fülöpszállás.

Érdeemesnek látszik, minthogy korban elég közel vagyunk a mához, felvázolni (jórészt Erdei Ferenc nyomán) az ekkor létezett *település-típusokat*; ezt immár szabályos kategoriális rendbe szedve.

Mielőtt ezt megtennénk, szükségesnek tartom ezen ponton egy *metodológiai* bekezdés beiktatását. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy a tipológia alapvető-

en *kvalitatív* jellegű megfontolásokon alapul. Több tényező, amit egy tipológiához használni lehet, eleve kvantifikált (a települések népességszáma, korösszetétele, területe, stb.), mások, könnyebben vagy nehezebben, de jól számszerűsíthetők (gazdasági fejlettség, gazdaság-dinamika, egészségügy, innovációs potenciál; utóbbihoz ld. Rechnitzer János elemzéseit), vannak azonban számomra lényeges, elvileg sem kvantifikálható tényezők (elsősorban a különböző mentális momentumok, mint a történettudat, a lokálpatriotizmus jellege és mértéke, stb.), és vannak olyanok, melyek ugyan elvileg kvantifikálhatók, csak nagyon bonyolult, településenként külön-külön elvégzendő mérésekkel (a helyi társadalom állapotára vonatkozó tényezők). Minthogy számomra a kvalitatív – nem kvantifikálható – tényezők éppoly fontosak, mint a számszerű adatok, nem tehetek mást, mint lemondok a számok, adatok „egzakt” nyelvéről, és megkísérlek – tudva az eljárás bizonytalanságait, a „bizonyítóerő” gyengébségét – a minőségi (kvalitatív) különbségekre figyelni. Fontos még, hogy – Bourdieu nyomán – nem csak az éppen adott állapotot, hanem a fejlődés-változás dinamikáját, irányát is figyelembe veszem. Ő mutatta ki, az egyének társadalmi helyének elemzésekor, hogy az éppen adott helyzet *jelentése, jelentősége* nagyban függ attól, hogy a pályáiv honnan hová tart, emelkedő, vagy süllyedő fázisban van-e. Úgy gondolom – és ezt igyekeztem a tipológia (tipológiák; később az ezredforduló korszakának a tipológiáját azonos elvek mentén fogom leírni) megfogalmazásakor – érvényesíteni, hogy települések esetében is érvényes ez a dinamikus szemlélet. Fontos tehát a *trend*, az, hogy a település az országos változásokhoz és önmaga korábbi állapotához képest milyen változási irányban halad. Látszólag (pl. objektív mutatóit tekintve) azonos jelenlegi helyzetben lévő települések esetében lényegi minőségi különbséget jelent, hogy az egyik település „feljövőben”, a fejlődés fő áramába csatlakozóban van-e, vagy éppen ellenkezőleg, „leszálló ágban”, a fő vonaltól leszakadóban. Ezt a – szintén legfeljebb csak részlegesen kvantifikálható – tényezőt is megkísérlem tehát figyelembe venni.

Mindezek figyelembe vételével lássuk tehát a 2 háború közötti Magyarország település-tipológiáját (illetve, legyünk pontosak, e tipológia egy – szerintem – lehetséges változatát).

1. Városok

1.1. Nyugati – európai – típusú városok

1.1.1. A „polgárvárosok”. Ezeknek jellemzője, hogy hagyományosan jelentős kézműiparral, komoly kereskedelemmel rendelkeznek. Kiépült igazgatási struktúrájuk van, nagyhagyományú (mikro)regionális oktatási és kulturális centrumok. Mentalitásukban őrzik a polgári (előpolgári, polgárosodó) értékvilágot, ám kevésbé nyitottak a „modern világ” hagyományaikat megkérdőjelező hatásaira. Gazdaságuk dominánsan előpolgári-kispolgári jellegű, a tőkés nagyipar fejlődése elkerülte őket. Többségük olyan, tulajdonképpen labilisnak mondható állapotban van, hogy megfelelő külső hatás elindíthatja őket a teljes értelmű modernizálódás felé, de más külső hatás teljesen visszavetheti fejlődésüket. (Ilyen például Baja, Sopron, Veszprém, Balassagyarmat, Eger.)

1.1.2. Az „iparvárosok”. Jellegzetesen az új kapitalista ipar telephelyei. Gazdaságukat egyértelműen az újonnan betelepült, vagy a meglévők felfejlesztésével kialakuló nagyvállalatok dominálják, és ez meghatározza társadalmi arculatukat is. A felfejlődő ipar (tőkés szerveződésű nagykereskedelem, stb.) nagyszámú munkaerőt vonz a környékről vagy távolabbról (beleértve természetesen a szellemi foglalkozásúakat, értelmiségieket is; ők a városok szellemi arculatát fogják alaposan átformálni!), megváltoztatva ezzel természetesen a település társadalmi összetételét, társadalmi képét is. A korábbi helyi társadalom szerkezetiségei széttöredeznek, az új szerkezetek csak nagyon lassan alakulnak ki. (Tudjuk, egy „összeszerveződött” helyi társadalom kialakulásához legalább másfél generációnyi idő szükséges.) Gazdasági értelemben dinamikusan fejlődő, társadalmi értelemben részben széttöredező, részben éppen alakulóban lévő településekről van tehát szó. (Ilyenek: Miskolc, Ózd, Salgótarján.)

1.1.3. „Politikai városok”. Azok az új *megyeszékhelyek*, amelyeknek jelentősebb városi múltjuk nincs, vagy alig van. (Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó) Az irredenta politika, amely ebben is manifesztálni akarta, hogy igenis megtartja a „történelmi” vármegyét”, az itt maradt résznek megyeszékhelyet jelölt ki. Aktuálpolitikai szándék, nem pedig szerves fejlődés tette „székhelyvárosokká” ezeket; úgy tűnik, valóságos *várossá fejlődésük* eléggé korlátozott érvényű maradt.

1.1.4. Városok „leszálló ágban”. Nagyhagyományú városok ezek, több értelemben is. Korábban, még a feudális korban, jelentős (mikro)regionális gazdasági centrumok voltak, és ennek alapján (is) a környék, „vidékük”, településeinek társadalmi-szellemi vonzásközpontjaként is funkcionáltak, egyesek közülük korábban országos jelentőséggel is bírtak. A kapitalizálódás-polgárosodás dinamikájából azonban – különböző okokból – kimaradtak, jelenüket gazdasági téren az országos fejlődéshez képesti folyamatos lejjebb csúszás, egyébként pedig a „dicső múlt” ápolása-élesztése dominálja. (Archetípusok: Esztergom, Kőszeg, Gyula, Pásztó.)

1.2. „Mezővárosok” (Idézőjelben írva; Erdei szóhasználatát átvéve, de ezek nem mindegyike a szabályos mezőváros.)

1.2.1. „Klasszikus”, de az új idők új követelményeire jól reagáló tanyás mezővárosok. Klasszikusnak mondom ezeket, mert évszázados (mező)városi előzményekkel rendelkeznek, és ebben a korszakban is alapvetően az agrárium bennük a domináns tényező. De átalakuló mezőgazdaság ez, mind a termelés gazdasági logikáját tekintve (tőkés, *árutermelő* gazdálkodás elterjedése), mind termelési struktúráját tekintve (a változó piaci viszonyoknak megfelelően a zöldség-gyümölcs termelés hangsúlyossá válása). Város-társadalmuk is alakul: dominanciára jutnak a polgárosodó parasztok. Igaz, a tőkés ipar fejlődéséből nagyrészt kimaradnak, de változtatásra alkalmas belső energiáik megléte jó esélyt teremt számukra a változó viszonyok közötti fejlődésre. (Jellegzetesen ilyenek Kecskemét, Nagykőrös, Makó)

1.2.2. Stagnáló mezővárosok. Az előzőekhez hasonló múlttal rendelkeznek, de valami okból nem tudtak „váltani”. A változatlanság pedig – ld. Bourdieu! – ebben a korban már egyértelműen elmaradást jelent. A városok jelentősége – önereje és térszervező ereje – csökken, fejlődési esélyük is egyre kevesebb. (Példa: Törökszentmiklós.)

1.2.3. Átalakuló mezővárosok. Az előzőekhez hasonló mezővárosi múlt, a jelent azonban valamilyen más városalkotó tényező alakítja. Ez lehet a korábbiakhoz képest megnövekvő kereskedelem, lehet a közlekedési (ekkor még egyértelműen vasúti) gócponttá alakulás, lehet ipar (nyilván elsősorban élelmiszeripar) odatelepülése. Város-társadalmuk alakulása nagyban hasonló az 1.1.2. pontban leírt „iparvárosok”-éhoz. (Szolnok, Hatvan)

2. Falvak

2.1. „Szabályos” falvak. Azokat a falvakat nevezem „szabályosnak”, amelyek többé-kevésbé megfelelnek a hagyományos falu-fogalomnak. Tehát amelyek relatíve zárt belső világgal rendelkeznek, amelyeken a helyi társadalom szerkezetei (beleértve a lokális hagyomány- és érték-rendszert) még fellelhetők, amelyek gazdasága hagyományszerűen alapvetően a mezőgazdaságra épül. Ezen belül azonban nagyon is különböző típusok írhatók le.

2.1.1. „Ősfalvak”. Ezek még Árpád-kori eredetűek, és templomukban, a templomhoz (is) kötődő hagyományaikban őrzik ezt az „ősiséget”. Sem az eltelt évszázadok viharai, sem a „modern kor szelei” nem érintették meg őket igazán. Élik a maguk nemzedékek sokaságán át kiformalódott életüket, általában tudomásul sem veszik, vagy ha igen, figyelembe nem veszik a világ változásait. (Földrajzilag is „eldugott” tájegységeken találhatunk ilyeneket, talán leginkább az Őrségben, a Dunántúl egyes vidékein /Göcsej/, Somogyban, Nyírségben.)

2.1.2. „Jobbágypalvak”. Eredetileg teljesérvényűen földesúri fennhatóság alatt álló falvak, amelyek a jobbágyszabadítás – tehát a földesúri fennhatóság jogi megszűnése – után sem szabadultak meg a gazdasági kiszolgál-

tatottságtól. Lakóik többsége zsellér (uradalmi cseléd), kisbirtokos paraszt, néhány középbirtokos parasztgazdasággal. Élik, alapjellegük változása nélkül, a maguk magukba-zárt, csak magukra orientált életét. (Megtalálhatók minden olyan térségben – kistérségben –, amelyet nem érintett meg a kapitalista-polgári modernizáció.) (Ezek mintegy párhuzamaként említ Erdei „nemesi falvakat”, amelyek eredetileg földesúri fennhatóságnak nem alávetett kisnemesek falvai voltak. Én eddigi ismereteim alapján ezeket nem sorolom külön típusba.)

2.1.3. Telepesfalvak. Mint tudjuk, a 18. században a török időkben elnéptelenedett területekre külföldről is hívtak be telepeseket, akik természetesen, ha nagyjából együtt jöttek, együtt is telepedtek le, gyakran új településeket hozva létre. Évszázadokon át is megőrizték nyelvüket, sajátos kultúrájukat, hagyományaikat; erős, a környezettől olykor jelentősen eltérő belső világot alakítottak maguknak. Ebben a korszakban még komolyabban nem tört meg ez a belső világ, hagyományszerűen élik a maguk, környezetüktől több tekintetben eltérő életét. (Tipikusan ilyenek a sváb falvak, mint pl. az Alföldön Hajós, vagy a Dunakanyarban Dunabogdány, de van ilyen szlovák falu is a Pilisben.)

2.1.4. „Polgárosodó” falvak. Többnyire ipari góc városok közelében alakulnak ilyenné. Jellemzőjük, hogy jellegadó nagyságrendű népességük részese annak a „parasztpolgárosodásnak”, amely áttérést jelent a specializált árutermelő (nyilván az adott ipari góc szükségleteire válaszoló termelési struktúrájú) tevékenységre. Társadalmi arculatukban is „nyitnak”: napi kapcsolatban lévén a modernizálódó városaikkal, befogadják (részben persze magukhoz idomítva) annak hatásait, gyerekeiket (a városban) taníttatják, életvitelükben is kilépnek az archaikus paraszti létforma kereteiből. (Főleg, érthetően, Budapest környékén találni ilyeneket: Budakalász, a Pilis...-falvak, a Duna túloldalán pl. Vecsés.)

2.1.5. „Romlott falvak”. Azokat a falvakat lehet így nevezni, amelyek, a létviszonyok ellehetetlenülése következtében, feladták a „paraszterkölcst”, és valamilyen devianciába süllyedve próbálják meg a túlélést. (Jellegzetesen ilyenek az egykézű falvak Göcsejben vagy a Tiszántúlon, és ilyen az a Sza-

bó Zoltán által /a „Cifra nyomorúság”-ban; ld. 103.-104. oldalak/ leírt nógrádi falu, amelynek asszonyai, lányai férjeik, szüleik és a falu!/ tudtával és kvázi jóváhagyásával testük áruba bocsátásával keresték meg a betevő falatot.)

2.2. Apró parasztfalvak. Olyan kicsi, mezőgazdasági tevékenységi jellegű falvak ezek, amelyek még az önálló településtől elvárható minimális funkciókat sem tudják teljesíteni. A kapitalizálódó-polgárosodó fejlődés természetesen meg sem érinti ezeket, hagyományoszerűen és magukra maradottan élnek alig több mint vegetáció-szintű életüket. (Észak-Borsod és Baranya aprófalvas területein vannak ilyenek.)

2.3. „Szabálytalan” falvak. Azokat a településeket nevezem így, amelyek vagy új alakulásként, vagy teljes (funkcionális) átalakulással nem „eredeti” falufunkciók mentén jönnek létre. Valamilyen speciális tevékenység mentén (bányászfalvak), vagy speciális táji adottság kihasználásával (üdülőfalvak) alakulnak ki. Jellemzőjük, hogy teljesen beilleszkednek a modernizálódó fejlődésbe (nyilván, mivel éppen az adja meg számukra fejlődési energiát), nincsen hagyományos helyi társadalmuk, többnyire eléggé homogén a népességük, de társadalmi „összesszerveződésük” még éppen csak elkezdődött. (Az éppen felfejlődő bányavidékeken – Nógrád, tatai medence –, meg természetesen a Balaton, Velencei tó mentén találunk ilyeneket nagyobb számban.)

Látható, hogy a típusok közötti különbségeket alapvetően az *ország kapitalizálódó-polgárosodó fejlődéséhez viszonyítva* lehetett leírni. Maga a *településhálózat* ebben a korszakban alig változik: aránylag igen kevés új település jön létre, és nem szűnnek meg települések. A *településrendszer* annál inkább: a hangsúlyok, a *települések jelentősége* változik, és nagyon erős *minőségi (vagy inkább minéműségbeni)*, a *települések belső jellemzőit érintő változások* történnek. Ám ha csak a térképet nézzük, a térszerkezet – a társadalom térbeni megszerveződésének külső kerete! – lényegében változatlanul látszik, a mélyebbre, a belső mozgásokra tekintő pillantás vesz észre alapvetőnek tűnő változásokat. (Ezekre utaltam a tipológiában.) Igaz ez akkor is, ha a térképen nem csak a

„pöttyöket”, a településeket nézzük, hanem az azokat összekötő vonalakat (közlekedési hálózat, vonalas infrastruktúra) is. A vasút- és úthálózat a 19. sz. végi állapothoz képest csak annyiban változott, amennyiben Trianon eltorzította ezt, komolyabb fejlesztés nyomát nem látjuk. A közműhálózat (villany, víz, csatorna; a vonalas infrastruktúra közhasznú térképeken nem látható elemei) alig fejlődött, s ha igen, inkább csak a városokban. A településhálózat dolgában tehát, mint az ország-fejlődés egyéb területein is, egy majdnem-stagnáló, alig-fejlődés képét látjuk; a településrendszer mélységi tartalmai változnak.

Nézzük mármost, hogy mi történt a II. Világháború után!

Ezt a korszakot – noha teljesen nyilvánvalóan több, egymástól alaposan eltérő részre lehet és kell bontani – ezúttal egyben kezelem. A településrendszer alakulása ugyanis olyan hosszútávú folyamat, amelyben néhány év alatt nem tudnak jelentős változások történni.

A korszaknak a települések szempontjából jelentősebb fejleményei egyértelműen a pártállami időszakra esnek; valójában a pártállam településpolitikájának következményei. (Magáról a településpolitikai fogalmáról és sajátosságairól kicsit később részletesebben szólok.)

Ebben a korszakban a településhálózat is, a településrendszer is számbaveendő mértékben módosul (ld. majd később: tanyaközpontok/új falvak alakítása, „csinált városok”), az igazán lényegesek természetesen a *belső, tartalmi, funkcionális* módosulások. Ezek közül a legfontosabbaknak a következőket tartom:

1. Az *urbanizáció* igen gyors előrehaladása. (Itt az urbanizációnak a városodás, tehát a városok lélekszámának növekedése értelmét veszem. Ámbár kétségtelen tény az is, hogy a városiasodás, a civilizatórikus fejlődés értelmében vett urbanizáció is előrehalad ebben a korszakban; ld. falvak villamosítása.) A városi népesség arányának gyors növekedésében két tényezőnek volt kitüntetett szerepe. Az egyik a klasszikus folyamat: a migráció, a városba vándorlások. A „szocialista iparosítás” – amely, ha tágabban vesszük a fogalmat, voltaképp-

pen az ipari forradalom sajátos formában történő magyarországi végbemene-
telét jelenti – óriási munkaerőszükséglete nagyléptékű migrációt is kiváltott.
(Igen gyakori volt a „többlépcsős” migráció: falvakból kisebb városokba, kis-
városokból nagyobb városokban, ezekből Budapestre települtek az emberek.)
A „szocialista iparosítás” továbbá új iparvárosok építését is jelentette (pl. Du-
naújváros), amelyekre természetesen jelentős részben „új városlakókat” kel-
lett telepíteni. Az urbanizáció másik jelentős tényezője a települések várossá
nyilvánítása. A magyar településhálózat – Szelényi Iván és Konrád György
1971-es tanulmányának megállapítása szerint – „városhiányos” volt. Valóban,
1945-ben alig több mint félszáz városi jogállású település volt az országban,
és még a ‘70-es végén is alig haladta meg számuk a nyolcvanat. Ezen próbál-
tak meg nyolcvanas években felgyorsult folyamatban a várossá nyilvánítá-
sokkal segíteni. (Mára a városok száma háromszáz fölött van.) Ami nyilván
azt jelenti, hogy alaposan megnőtt (ma már egyértelműen statisztikai többség-
ben van) a városlakó népesség aránya. Más kérdés, hogy ez – a Szelényiék ál-
tal tartalmilag leírt – *funkcionális* városhiányon segített-e? (Jó néhány telepü-
lést lehetne említeni, amelyet várossá nyilvánítottak igazi városfunkciók meg-
léte nélkül. Nekem a kedvenc példám Visegrád: nem egész kétezres lélek-
számú település, csak átmenő forgalommal, egy db általános iskolával, általá-
nos orvossal, semmilyen, más településeket is érintő munkahellyel. *Város-
funkciónak* nyoma sincs. Miért kellett várossá nyilvánítani? Lehet rajta töp-
rengeni....)

2. A *gazdaságszerkezet* átalakulása. Itt a meghatározó jelentőségű a már említett
„szocialista iparosítás”. Lehet vitatni ennek módját, jellegét, a megvalósítás
erőltetett ütemét; valaminő *szükségességét* azonban aligha. Az ország moderni-
zációs felzárkózásának az európai (típusú) fejlődés centrumaihoz, ami elindult
a 19. század végén, tulajdonképpen megakadt a 2 világháború közötti időszak-
ban, alapkövetelménye volt a radikális gazdaságszerkezeti átalakulás. Szem-
pontunkból maga a tény a lényeges: a mezőgazdasági dominanciájú gazdaság

egyértelműen ipari (később ipari-szolgáltatási) dominanciájúvá alakult. (Talán a leglátványosabb adat: 1949-ben – Népszámlálás – a mezőgazdasági népesség aránya még kicsivel 50% felett van, 1990-ben kevesebb, mint 10%)

3. Az előző két tényezőtől együttesen következik egy harmadik nagy átalakulás: a falvak népének *foglalkozásszerkezeti* alakulása. A falvak korábban, még a két világháború közötti időszakban is, tipikusan a mezőgazdasági népesség telephelyei. (Ámbár már Erdei Ferenc felhívta a figyelmet arra, hogy a „paraszt” és a „falusi” fogalmak nem azonosak. És láttuk azt is /fentebbi tipológia/, hogy megjelennek már a különös falvak is, mégis, a tipikusnak, úgy látom az volt tekinthető, hogy a falvak zöme mezőgazdasági népesség által lakott volt.) Ez a vizsgált időszakban megszűnt. A falvakban is megjelentek másféle foglalkozások (például a termelőszövetkezetek melléküzemágaiban), de a talán igazán nagy változást ebben a dologban az jelentette, hogy tömegessé vált az ingázás. (A falusi lakos a közeli – vagy távolabbi – városban, iparban dolgozik; a ‘70-es évek végén ez nagyjából egymillió munkavállalót érintett.)
4. És végül mindezek következtében teljesen átalakult a falvak (és persze nem kis részben a városok) *társadalomszerkezete*, a helyi társadalom viszonyrendszere. A falvakban az archaikus (feudális) típusú, zárt, erős belső normavilággal és jól kialakult belső szerkezettel rendelkező viszonyok már természetesen a kapitalizálódás-polgárosodás idején, a 19. században kezdenek megbomlani, ez a bomlásfolyamat gyorsul fel rohamossá a vizsgált korszakban. Nyilván – mutatis mutandis – ezek a folyamatok a városokban is végbemennek; a pártállam de facto közösségellenes politikája a város-közösségek felbomlását is kiváltja.

Nyilván, ezeket a folyamatokat keményen befolyásolja a korszak *településpolitikája*.

Szükségesnek látszik itt egy rövid közbevetés általában a településpolitikáról.

A településpolitika természetesen nem új találmány: amióta a politika – mint a társadalom önszerveződésének relatíve elkülönült létszférája – létezik, van településpolitika is. Ne feledjük, a település a társadalom térbeni megszerveződése, a társadalom-*szervező* politikának értelemszerűen dolga van a településekkel is. Az államalapítás korában a királyi várak-városok létrehozása jellegzetesen politikai – társadalomszervező – indíttatású, mint ahogy kicsit később a szabadalmas királyi várossá nyilvánítás is minden esetben politikai célokat (is) követ. (Más társadalmi közegből látványos példa, amikor Egyiptomban Ehnaton fáraó vallási reformot vezet be – ami természetesen a társadalomszervezés átalakítását is magával hozza – szükségesnek tartja új székváros építését.) A kérdés tehát nem az, hogy van-e a hatalomnak (az éppen regnáló politikai erőnek) településpolitikája, hanem csak az, hogy *milyen* ez a településpolitika.

Max Weber nyomán a településpolitika két *alaptípusa* írható le. Ezek:

Tranzaktív településpolitika. Ez azt jelenti, hogy a települések relatív autonómiával rendelkeznek. A központi hatalom csak az állam (birodalom, stb.) egészére vonatkozó döntések jogát tartja fenn magának, és csak az állam-egész működtetéséhez szükséges forrásokat vonja el – tipikusan adók formájában – a településekről. A települések belső dolgaikat teljesen maguk intézik, a közös dolgokban pedig *tárgyaló (tranzaktív) viszonyban* vannak a központi hatalommal.

Redisztributív településpolitika. Ebben az esetben a települések szinte teljes mértékben alávetettek a központi hatalomnak. A döntéseket – a települések belső életére vonatkozóakat is – a központi hatalom hozza meg. Ennek alapját az képezi, hogy a forrásokat szinte teljes mértékben központosítják, és ebből – a központi akarat döntéseinek megfelelő arányban! – osztanak vissza a településekre.

Magyarországon a vizsgált időszakban – tisztán az 1949 és 1990 közötti két évtizedben – alapvetően redisztributív jellegű településpolitika érvényesült. Leírható ennek tartalmaként a központi akarat néhány településpolitikai *alapelve, alapértéke*.

- A város prioritása a faluval szemben. A sztálinizált-vulgarizált marxizmus egyik társadalomelméleti alaptétele az volt, hogy a társadalmi fejlődés vezető ereje az *ipari* proletáriátus, annak pedig természetes „telephelye” a város. A város tehát, társadalmi értékesség tekintetében is, „felsőbbrendű” a faluval szemben, a falut ez a szemlélet „elmaradottnak”, a feudális szerkezetek zárványának tekintette. A városokat kell tehát a falvak rovására fejleszteni.
- A fent említett társadalomelméleti alaptételből továbbá az is következett, hogy az ipari, új értéket előállító tevékenység magasabb rendű, fontosabb, mint a kereskedelmi (amely „csak” az elosztást végzi), vagy a mezőgazdasági (amely „csak” közvetlen fogyasztási javakat állít elő) tevékenység. Ebből következően e szerint a településpolitika szerint az ipari jellegű településeket kell elsődlegesen fejleszteni, a mezőgazdasági vagy kereskedelmi jellegű településekkel szemben.
- A centralizált hatalmi logikából továbbá az is következik, hogy minden települést érintő kérdés *közvetlenül politikai* kérdés, ennél fogva, e logikából következően, minden ilyen kérdést a (döntéshozatali) központokban kell megoldani.
- Ugyancsak a centralizált hatalom logikájából következően a településpolitikában is egy lineáris, többlépcsős, szigorúan hierarchikus irányítási szisztémát alakítottak ki. Ahol az alsóbb szint – például a falu – egyértelműen *alárendelt* (nem pedig „tárgyalásos”) viszonyban van a felette lévő szinttel (egy ideig a járás, később csak a megye) szemben.

Ennek az alapelv-együttesnek természetesen megvoltak a konkrét intézkedésekben megtestesülő megjelenésformái is. A legfontosabbak:

- A fejlesztési források nagyvárosokra-városokra koncentrálása. A falvak a központi fejlesztési forrásokból alig részesültek, kivéve az olyan, propagandisztikusan is jól kihasználható dolgokat, mint a falu-villamosítás. (Lásd Lenin: szocializmus egyenlő proletárhatalom plusz villamosítás.)

- Az egyenlőtlenségek megjelenítése a *jogban*: építési tilalom a tanyákon, a falvakban az építkezésekhez nem lehetett OTP kölcsönt felvenni, a (természetesen központilag meghatározott) közüzemi díjak (villanyáram) olcsóbbak a városban, mint falun.
- A településhálózat alakulásának központi tervezési eszközökkel való befolyásolása. Ide tartozik a tanyarendszer felszámolására való törekvés, többek között tanyaközpont-falvak létrehozásával, és ide tartozik az „új szocialista városok” (Szirmai Viktória érzékletes kifejezésével a „csinált városok”) építése (Dunaújváros /Sztálinváros/, Tiszaújváros /Leninváros/, illetve korábban jelentéktelen települések „szocialista várossá” fejlesztése (Tatabánya, Ajka, Kazincbarcika).

Mindez tulajdonképpen kicsúcsosodik az 1971-ben törvényerőre emelkedett Országos Településhálózat Fejlesztési Konceptió-ban. Ennek legfontosabb tartalma az volt, hogy a településeket „szerepkör” szerint rendelte besorolni. (A kisebb falvak a „központi szerepkör nélküli települések”, nagyobb falu lehetett „részleges alsófokú központ”. Aztán volt alsófokú központ, részleges középfokú központ, és így tovább Budapestig, amely „kiemelt felsőfokú központ” minősítést kapott.) A szerepkör szerinti besorolás azért volt különösen fontos, mert a fejlesztési forrásokat egyértelműen a szerepkörökhöz kötötték: minél magasabb szinten volt a rangsorban egy település, annál több (arányaiban is több) forrásra volt jogosult. A korszak második felében, a hetvenes években megjelent – természetesen szigorúan a vázolt logikán belül – a *decentralizáció* elve és részleges gyakorlata is. Ez szempontunkból azt jelentette, hogy a fejlesztési források jelentős hányada feletti rendelkezés jogát a *megyékhez* telepítették. Ami – a fentebb leírt alapelveket és a hierarchikus szerkezet logikáját ismerve egyáltalán nem meglepő módon – azzal járt, hogy a megyére jutó források nagyobb részét (megyénként eltérő mértékben, de egyes kirívó esetekben túlnyomó többségét is) a megyeszékhely város fejlesztésére fordították. (Így újult meg Kecskemét

vagy Veszprém belvárosa, miközben Baja vagy Pápa egészen minimális mértékben kapott fejlesztési lehetőséget.)

1990 után a településpolitika *elvileg* radikálisan megváltozott. Az új önkormányzati törvény egy alapvetően *tranzaktív* rendszert vezet be. Igaz, ezt – a társadalom demokratizálásának érthető lázában – számos szakértő szerint túlhajtja: több, mint 3200 „egyenrangú” önkormányzat (ahol a félszáz lakosú Detk önkormányzatának ugyanolyan jogai és kötelezettségei vannak, mint a kétmillió-ós Budapestnek) működésbeni nonszensz. Lehetetlen, hogy a központ – kormány vagy parlament – tranzakcióban (tárgyalásos viszonyban) legyen 3200 partnerrel. És nyilvánvaló az is, hogy egészen más a tárgyalási helyzete (alkupozíciója) Detknek, mint Budapestnek. Az azonos jogi állás korántsem jelent azonos társadalmi pozíciót. (Hasonlóképpen, mint az egyének életében: a munkaadó és a munkavállaló azonos jogú szerződő felek, de nyilvánvaló, hogy egy munkaszerződés megkötésekor egyáltalán nem azonos súllyal tudják érdekeiket érvényesíteni.)

Minden bizonnyal a mondottak is hozzájárulnak ahhoz – minden hatalom természetes belső logikája mellett –, hogy a településpolitika *gyakorlatában* 1990 után is eléggé erős *redistributív tendenciák* érvényesülnek. Elegendő csak a Személyi Jövedelem Adó sorsára gondolnunk. Eredetileg – 1990-ben – a településen lakók által befizetett SzJA egészében a településen (a település önkormányzatánál) maradt, a helyben maradó rész elég gyorsan csökkent, a ‘90-es évek végi 15%-ra. Ennek (is) köszönhetően az önkormányzatok költségvetésében ma is meghatározó rész (70-90%) a normatív vagy nem normatív, de célzott „állami támogatás”, így a települések, különösen az egyébként is hátrányos helyzetű, depressziós térségekben lévő települések önálló mozgástere erősen korlátozott. A különbség csak az, hogy ez a korlátozottság nem jogi eredetű, hanem „csupán” a források korlátozottságából származik. (A szegény gyerekek is joga van süteményt enni, nem tiltják ki a cukrászdából, csak pénze nincs hozzá...)

Ugyancsak a települések közötti egyenlőtlenségek megmaradására, illetve esetenként növekedésére ható tényező az is, hogy az öröklött országon belüli *regionális egyenlőtlenségek*, minden deklarált politikai szándék ellenére, az 1990 óta eltelt időben sem csökkentek, sőt inkább több mutató (pl. az egy főre jutó GDP) szerint inkább növekedtek. Ez is hozzájárul a településrendszer *belső minőségének* az alakulásához.

Mindezek figyelembe vételével lehet megkísérelni leírni a mai (pontosabban némi kiegészítéssel az ezredforduló körüli) *településtipológiát*. (Szem előtt tartva természetesen azokat a metodológiai megfontolásokat, amelyeket a két világháború közötti időszakra alkotott tipológia felvezetéseként leírtam.)

1. Városok

1.1. Tradicionális városok

1.1.1. „Tradíció és dinamika”. Olyan nagy múltú városok ezek, amelyek élő erőként őrzik hagyományaikat, ugyanakkor, részben éppen hagyományaikra építve, dinamikus fejlődést tudnak felmutatni. Színes paletta, többféle újabbkori fejlődési úttal. A valahai székes-város (Székesfehérvár) gondosan ápolja Istvánkori eredetének emlékeit, miközben újabb fejlődésének motorja a legmodernebb híradástechnika (Videoton); mellette persze egyéb ipari-kereskedelmi dolgok. Egész más Sopron útja, amely – a pártállami idők kényszerű elzártságából ki-lephetve – kihasználja a határ-közelségéből adódó lehetőségeket, és, évszázados hagyományokra építve, idegenforgalmi (nem utolsó sorban „egészségügyi turizmus”) centrummá növi ki magát.

1.1.2. „Múlton merengő városok”. Ugyanúgy nagy hagyományú települések, mint az előző típusúak, de, különböző okoknál fogva, valamilyen szinten megrekedt fejlődésük. Büszkén őrzik a hagyományokat, van is nem csekély mikroregionális szerepük, de az utóbbi évtizedeiket inkább a stagnálás jellemzi. (Ami, mint tudjuk, lényegében lemaradást jelent.) Jellegzetesen ilyen például Pápa vagy Szécsény. Pár éve még ide soroltam Esztergomot is, az utóbbi évek-

ben (már inkább az ezredforduló után) mintha mozdulna a város; ámbar az idegenforgalomra koncentrálnak fejlesztések nekem egyenlőre inkább csak „kirakat-építésnek” tűnnek.

1.1.3. „Megkopott fény”. Olyan tradicionális városok ezek, amelyek a hagyományokat is csak korlátozottan bírják őrizni, mozgástrendjük egyértelműen lefelé ívelő ágat mutat. (Népességfogyás, gazdasági jelentéktelenedés.) Leginkább a keleti országrészben találhatók ilyenek. (Sátoraljaújhely, Csongrád)

1.2. Újabb város-alakulatok

1.2.1. A „csinált városok”. Azok, amelyeket a pártállam településpolitikája a semmiből, vagy majdnem semmiből hozott létre. (Dunaújvároson a hagyomány szerint az első kapavágást egy kukoricatáblán tették.) Ezek, civilizatorikus értelemben, urbanizált települések, megtervezett településszerkezettel, mindegyikük alapvetően egy nagy termelő egység „kiszolgálására” épült. (Természetesen a későbbiekben sok kiegészítő tevékenység is települt ezekbe is.) Fontos jellemzőjük, hogy népességük sokfelől érkezett, valamiféle helyi társadalmi szerkezetiség legfeljebb csak egy-másfél generáció idő alatt, olykor csak napjainkra kezd kialakulni. (Nagyon jellemző, hogy a Miskolczi Miklósnak hetvenes években született, Dunaújvárosról szóló szociográfiája azt a címet viseli, hogy „Város lesz, csakazértis”.)

1.2.2. „Felfújtt városok”. Ezek is a korábbi településpolitika termékei. Abban különböznek az előző típustól, hogy meglévő településeket (gyakran városokat) az akkori (elsődlegesen politikai) célok érdekében „felfuttattak”. Akár úgy, hogy több kisebb település összevonásával, átépítésével, új városrészek hozzátoldásával alakították ki az „új várost” (Tatabánya, Kazincbarcika), akár úgy, hogy meglévő városmaghoz toldottak hozzá létesítményeket is, lakónegyedeket is (Miskolc, Salgótarján), akár úgy, hogy megnövelt közigazgatási-politikai jelentőséghez növesztették fel az egyébként eredetileg nem túl jelentős települést (Zalaegerszeg, Nyíregyháza). Társadalmi képletük – lévén ezek népessége is jórészt „összeterelt” – nagyban hasonlít az előző típushoz, azonban

komolyan módosíthatja a képet, hogy ezek közül több önmagában tradicionális település, tehát található egy olyan hagyományrendszer, amelyet egy újabb helyi társadalmi szerveződés magjaként használni lehet.

Meg kell itt jegyezni, hogy ezeknek az újabb város-alakulatoknak az 1990 utáni útja nagyon különböző. Eredetileg – tehát közvetlenül a rendszerváltozás után – csaknem mindegyik *depressziós jellegű* lett. Érthetően, hiszen az éppen széteső „szocialista nagyipar” fellegvárai voltak. Az ezredforduló tájára azonban útjaik nagyon is elváltak. Egyesek, részben kedvező földrajzi elhelyezkedésük (pl. Tatabánya), részben ügyes, tudatos helyi várospolitiká (pl. Nyíregyháza), vagy más tényezők alapján új fejlődési pályára tudtak lépni, mások tartósan le-szálló ágba kerültek (Ózd, Salgótarján, bizonyos mértékben Miskolc). A későbbiekben valószínűsíthetően újabb típusokat fognak alkotni, vagy „átsorolódnak” más típusokba. Például abba, amelyet harmadikként még az „újabb város-alakulások” között említeni kell:

1.2.3. Az új (1990 utáni) polgárosodás dinamikájába csatlakozó városok. A rendszerváltozás után Magyarországon folytatódott (újrakezdődött?) az 1948/49-ben (megint egyszer...) megszakított polgárosodás-kapitalizálódás. Volt (van) mit behozni: a több évtizedes „blokkolás” alatt a centrum (a nyugat-európai országok és az európai típusú fejlődésű más földrészekén lévő országok) fejlődése nyilván folytatódott; mégpedig természetesen nem csak gazdasági, hanem társadalmi területeken is. (A „jóléti társadalmak” kialakulása, a globalizált kultúra létrejötte, stb.) Ezekből a folyamatokból a magyar társadalom nagyrészt kimaradt, így a 20. század közepén is megvolt centrum-periféria különbség jelentős mértékben növekedett. A rendszerváltozás után ezt a megnövekedett elmaradást kellett (volna) behoznia az országnak. Valahogy úgy, mint egy évszázaddal korábban, ez a nekilódulás is inkább csak „szigeteken” indult el. Egyes települések (olykor kisebb térségek), a különböző tényezők szerencsés együttállása következtében vonzották a beáramlani kezdő külföldi tőkét (éppúgy, mint száz éve), a többiek, a többség kimaradtak ebből. Városok, amelyek túllépve a

„szocialista romokon”, teljesen új fejlődési pályára tudtak lépni. (Győr, Szombathely a legtipikusabbak; talán ide tartozik Debrecen is.)

1.3. Mezővárosok – parasztvárosok.

Az előző korszakban is külön típusba soroltam az alapvetően agráriumra (legfeljebb élelmiszer-iparra) alapozódó mezővárosokat, bizonyos értelemben sajátos jellegük mára is megmaradt. Igaz, altípusokat ma már nehéz lenne elkülöníteni: jószerint mindegyiket a stagnáló-helykereső állapot jellemzi. A pártállami időszakban létalapjukat a „szocialista” nagyüzemi mezőgazdaság, és a nagyrészt arra épülő állami tulajdonú (tehát költség-érzéketlen, tehát mindenképpen működtetett) élelmiszer-feldolgozás adta. (Természetesen a „vidéki ipartelepítés” programja-szlogenje keretében ez időben került oda némi ipar is, ám teljesen szervetlenül helyezkedve el a település gazdaság-szerkezetébe, így jelentősebb tovább-vihető hatást sem fejthetett ki.) Az a fajta mezőgazdaság szétesett, az élelmiszer-ipar csaknem egészében külföldi tőke kezébe került (és mára nem csekély mértékben felszámolódott), az egyéb ipar természetesen a „szocialista nagyipar” sorsára jutott; ezek a városok tartósan labilis, helykereső állapotban vannak. (Példák: Nagykőrös, Makó, Csongrád)

1.4. „Alig-városok”.

Sajátos típus ez, némi joggal nevezhetnénk őket „nem-város városok”-nak is. Olyan települések ezek, amelyeknek komolyan vehető *város-funkciójuk* csak nagyon korlátozott mértékben van (ld. a már példaként fentebb idézett Visegrád), de településpolitikai („városhiány” oldása) vagy hatalom-politikai (presztízs) okból városi jogállásúvá nyilvánították őket. A városok között kell – a tipológiában is – említeni őket, hiszen hivatalosan azok, noha jórészüik funkcionális, társadalmi-gazdasági értelemben is inkább falu. Van közöttük nyilván jó néhány olyan, amelyben benne van a teljes értelmű várossá fejlődés esélye, de van olyan is, amelyről tudható, hogy (például földrajzi elhelyezkedése okán: környékbeli települései hagyományosan más mikroregionális centrumhoz vonzódnak) soha sem lesz „igazi” város. (Hogy mit tud ezekkel kezdeni a társadalom-földrajz,

meg az urbanisztika, amelyek természetes adatbázisként használják a statisztikát, az már más kérdés...)

2. Falvak (hivatalos megnevezéssel községek; én maradok a falu kategória használatánál)

2.1. Hagyományos falvak

2.1.1. „Zárvány-faluk”: többnyire földrajzi elzárttság jellemző rájuk. Aprófalvas térségekben, másutt zsákfaluként találunk ilyeneket. Jellemzőjük, hogy konzerválódtak bennük az archaikus viszonyok. Zárt belső világ, hagyományos érték- és normarend, alapvetően „paraszi” életforma. Nyilván, az országos trendektől való elmaradottság következtében relatív (vagy nagyon is abszolút) szegénység, a fejlődés, az előbbre lépés esélye nélkül.

2.1.2. Paraszt-falvak. Domináns tevékenységként megmaradt a mezőgazdaság; a rendszerváltozás utáni időkben ismét előtérbe kerül a családi méretű gazdálkodás; természetesen elég sok helyen megjelenik a modernizált (gépesített, kevés állatot tartó, stb.) kiskgazdaság. Belső világukat az új (vagy újratermelő) egyenlőtlenségek jellemzik: a '90-es évek mezőgazdasági átalakulásában a kiskgazdaságok mellett (felett?) újra megjelentek a több száz hektáron gazdálkodó mezőgazdasági vállalkozók, részben teljesen új emberek, részben a korábbi nagyparasztok utódai. Így természetesen újjá-alakulóban van ezeknek a falvaknak a helyi társadalma is; milyensége (vagy változatai) még nem nagyon láthatók.

2.2. „A polgárosodás útján”.

2.2.1. Vállalkozói falvak. Főleg az agglomerációs övezetekben (már középvárosok környékén is) kialakul a mezőgazdaságra épülő kereskedelmi tevékenységek dominanciáját mutató gazdaságszerkezet. Polgárosodó típus ez, mert alapvetően nyitott, a tágabb környezeti hatásokra érzékenyen figyelő, tevékenységeit a vállalkozói (tőkés-polgári) logikában megszervező életet jelent.

(Helyi) társadalomszerkezetére is ez a nyitottság, változékonyság, a rögzült formák elvetése; a helyi társadalomszerkezet nagymérvű mobilitása a jellemző.

2.2.2. Urbánus (urbanizálódó) falvak. Ezekben az ipari-kereskedelmi tevékenységek jutottak abszolút dominanciára, beilleszkedve természetesen az országos (olykor nemzetközi) munkamegosztás rendszerébe. Erős civilizatórikus fejlődés látható bennük, helyi társadalmuk alakulása az előző típushoz hasonló.

2.2.3. Lakófalvak, szuburbiumok. Nyilvánvalóan az agglomerációs övezetekben kialakulnak a „klasszikus” lakófalvak, amelyek népességének java a közeli városban talál megélhetést, faluját csak lakóhelynek tekinti. Nem ritka ezekben az a társadalom-életi sajátosság, hogy éppen a betelepettek kezdeményezik valami újfajta lakóhelyi közösség (új típusú helyi társadalom?) alakítását-formálását.

2.3. Új falvak.

A pártállami hatalom egyik településhálózat-formáló alapelve az volt, hogy fel kell számolni a tanyarendszert. Ennek egyik eszközeként alkalmazták azt az eljárást, hogy a tanyás térségben kijelöltek egy központot (többnyire olyan helyet, ahol egyébként is sűrűbben voltak a tanyák), e köré telepítették a környező tanyák lakóit, majd ezt az új település-egységet külön községgé nyilvánították. Több közülük idő közben valóságos faluvá fejlődött, mások megmaradtak részlegesen funkcionáló tanya-központnak; mindenképpen olyan település-típus, amelynek további életére-fejlődésére oda kell figyelni.

2.4. Különleges falvak.

Az eredeti falu-funkciótól teljesen eltérő tevékenységszerkezetre épülő falvak ezek. Ilyenek az üdülőfalvak, a tisztán idegenforgalomra építő falvak (pl. Hollókő). Bizonyos értelemben (közigazgatási besorolás, népességszám, stb.) egyértelműen falvak ezek, de kérdéses, hogy funkcionális településrendszeri értelemben vajon a falu kategóriába tartoznak-e.

2.5. Haldokló falvak.

Jellemzőjük a népességszám folyamatos és elég gyors csökkenése, az ottlakó népesség elöregedése, a település-funkciók kiürülése (pl. az iskola megszűnése). Számosságuk miatt (az aprófalvas térségekben több száz ilyen talá-lunk) kell külön típusba sorolni ezeket. És azért is, mert – ez településpolitikai kérdés! – kérdéses a jövőjük. Fenn kell-e tartani őket, megkísérelvén a revitali-zációt, vagy sorsukra hagyni, tudomásul véve pusztulásukat? S ha azt mondjuk, hogy egy részüket meg kell tartani, másokat sorsukra hagyni, ki meri vállalni a „válogatás” felelősségét? – Ezek azonban messze jelen gondolatmenet keretein kívülre mutató kérdések. De kérdések, amelyekre előbb-utóbb választ kell adni...

2.6. Cigány-falvak.

Amikor ezt a vázlatot először papírra vetettem, még nagy kérdőjelet tettem a típus mellé: kérdvén, van-e ilyen egyáltalán, és ha igen, sajátos típus-e. Mára a kérdőjel (bennem) határozott felkiáltójellé egyenesedett. Azért is, mert statisztikailag releváns, mérhető számban vannak olyan falvak, amelyek lakos-ságában domináns többségben (kétharmad-háromnegyedes arány fölött) vannak a cigányok. És azért is, mert ezek a falvak társadalmi szempontból is rendelkez-nek típus-alkotó sajátosságokkal. Csaknem kivétel nélkül „halmozottan hátrá-nyos helyzetűek”: munkalehetőség gyakorlatilag nincs bennük, a mezőgazdasági tevékenység (részben a cigány kultúrából eredő speciális szakértelem-hiány, részben az abszolút tőke- és eszköz-hiány miatt) elenyésző jelentőségű, iskoláik (ha még megvannak egyáltalán) tipikusan gyengébbek az átlagnál. Mindez nem véletlen: a cigány falvak általában népességcserével alakulnak ki úgy, hogy a depressziós ágban lévő faluból az eredeti nem cigány (paraszti) népesség elköl-tözik, helyüket pedig olyan cigány családok foglalják el, akiknek élete a korábbi lakhelyen (alkalmasint a közeli városokban) teljesen ellehetetlenült. Sajátos, et-nikailag is determinált település-szintű lepusztulás (a településszociológia által városnegyedek sorsára vonatkozóan használt slum-ösödés) megy végbe, amely-ben a társadalmi tényezők (szegénység) és etnikai tényező (cigány mivolt) egy-

másra rétegződnek, létrehozva egy települési és egyéni szinten egyaránt kilátástalan, perspektívátlan helyzetet. A cigány falvak száma ma még lassan, de gyorsuló ütemben növekedni látszik, előre vetítve ezzel nagyon komoly, a magyar társadalom egészét érintő feszültségek fokozódását.

Ezúttal is, mint az előző tipológia után tettük, érdemes egy rövid összefoglaló leírása.

Az előző összefoglalóban azt írtam, hogy „...a típusok közötti különbségeket alapvetően az *ország kapitalizálódó-polgárosodó fejlődéséhez viszonyítva* lehetett leírni.” Viszonyítási alapunk ezúttal kettős: dominánsan az ország *pártállami időszakban történt mozgásait* kellett tekintenünk, de természetesen figyelembe kellett venni a *rendszerváltozás utáni* folyamatok hatásait is. Azt látjuk, hogy ebben az időszakban a *településhálózat* is nem jelentéktelen mértékben változik. (Bár az *alapszerkezet* – hol található a térben a települések, mennyi települése van az országnak – csak kevéssé módosul: nem sok új „pötty” van a térképen, és a régebbiek közül nem tűnik el egy sem, a létrejövő új települések száma azonban nem elhanyagolható.) Igazán nagy változást azonban a *településrendszerben* láthatunk: számos település *jellege* módosult, egyrészt sok közülük faluból várossá lett (a városok száma nagyjából – attól függően, hogy konkrétan melyik évet vesszük viszonyítási alapnak – négyszeresére nőtt), másrészt (például) mezőgazdasági jellegű településből iparivá alakult. Ezen belül e minőségükben teljesen új *középvárosok* jelentek meg, mindenekelőtt a „csinált városok”, mellettük olyan régebbi városok, amelyek ebben az időszakban váltak középvárosi funkciójúvá; pl. Zalaegerszeg. Ezek a változások nyilvánvalóan átrendezik a településrendszer *funkcionális* szerkezetét. (Olyan változásokra gondolok itt, mint például azoknak a Dunaújváros környéki falvaknak a dolga, amelyeknek korábban más város volt a mikroregionális vonzásközpontja, a „szocialista város” felépülte után pedig egyértelműen ahhoz kötődnek.) Erőteljesen változott tovább a *hálózatot* megjelenítő infrastruktúra. Térképre nézve is látványosan: megépült az sztrádák, autóutak hálózata, a vasúti fővonalakat kétvágányúvá

építették át, igen jelentősen fejlődött az összekötő utak (és a településeken belüli úthálózat) pormentes burkolattal történő ellátása. Ugyancsak nagyon jelentős volt a civilizatorikus infrastruktúra fejlődése (villamosítás, vezetékes víz, vezetékes gáz, telefonhálózat, csatorna), ami megadja a *városiasodás* (mondjuk így: a minőségi urbanizáció) alapvető feltételrendszerét. Úgy tűnik azonban, a tipológia erre utal, hogy a települések – s így a településrendszer – belső, minőségi alakulása lassabb, a látványos fejlődés-elemektől jócskán elmaradó ütemű. Hiába van egy faluban villany, vízvezeték, vezetékes gáz, aránylag jó minőségűen burkolt utak, ha nincs munkalehetőség, ha a település lakói jövőjüket másutt, elvándorlással gondolják el, ha, jó iskola, közösségi terek, közösségi cselekvések híján „kiürül” a helyi társadalom, akkor, sajnos, a település változatlanul „leszálló ágban” marad. Ha ez így van, akkor nem kerülhető meg a kérdés – ami ugyan a *jelen* vizsgálatára „szerződött” szociológus számára bizony síkos terep – hogy *mi várható, melyek a településrendszer változásának előrelátható trendjei?*

Ami teljesen biztos, az annyi, hogy a településrendszer alakulása nem lezárt folyamat. (Miért is lenne az? – kérdezi az eredetileg filozófusnak tanult énem. „Panta rei”, minden folyik, mondja Hérakleitosz; nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni. A *változás* az egyetlen „állandóság” a világban; miért lenne kivétel épp a településrendszer?) *Merre* változik, ez itt a kérdés. *Tudni* nyilván nem lehet, de egy-két dolog *sejthető*:

- Az urbanizáció (a *menyiségi*, a városok növekedése) várhatóan csökkenő ütemű lesz. (Ld. Enyedi, az urbanizáció szakaszai, a relatív dekoncentráció fázisa.) Azért is, mert csökken – néhány nagyváros esetében már egyértelműen múlt időben: csökkent – a városba irányuló migráció, és azért is, mert feltehetően végéhez közeledik a várossá nyilvánítások hulláma. (Végképp nincs már várossá nyilvánítható település.)
- Az előzővel párhuzamosan, nyilván lényegi összefüggésben azzal, valószínűsíthető újabb szuburbiumok, lakófalvak alakulása-fejlődése-növekedése. Ami természetesen a (helyi) társadalmi viszonyok átrendeződésével

is jár: a korábban említetteken túl azzal is, hogy a szuburbiumokba tipikusan a felsőbb (középosztályi) rétegek költöznek, és ez felgyorsíthatja egyes városrégiók (településrészek) lepusztulását.

- A falvak világában erős differenciálódás várható. Egy részük, nyilván a településhálózatban földrajzilag is, funkcionálisan is jó helyen lévők, civilizatorikus tekintetben (városiasodás; a minőségi urbanizáció) eléri a városokat. Más részük e tekintetben (is) leszakad, rögzül elmaradottsága, ennek minden következményével együtt.
- A regionális (országrészek közötti, illetve azon belül mikroregionális) egyenlőtlenségek rövid távon nem csökkennek, és nagy kérdés, hogy hosszabb távon is mikor és milyen szintű és jellegű változásokat lehet indukálni. (Megítélésem szerint egyébként ez az ország fejlődésének egyik alapkérdése.)
- Várható – talán ez a legvitathatóbb, és különböző okoknál fogva legkevésbé „kimondható” előrejelzés –, hogy az aprófalvak jelentős hányada néhány évtized alatt eltűnik a térképről. A „Gyűrűfű-szindróma” – amit, az adott helyen, éppen *egyedisége* folytán, és nagyon komoly, célzott, és az egyediség okán mozgósítható erőfeszítésekkel sikerült visszafordítani – jelentős számosságúvá, tehát kivételes, egyedi eszközökkel kezelhetetlenné válhat. A folyamatot, most úgy látszik, lassíthatja a „cigányfalvak” megjelenése, ez azonban valójában csak a problémák más síkra terelődését jelenti.

A gondolatmenetet csak egy nagyon szubjektív megjegyzéssel tudom zárni: nagyon érdekelne, hogy milyen lesz Magyarország térképe 2050 táján...

II. MELLÉKVÁGÁNYON

Két kisváros társadalomtörténete (Baja és Esztergom)

Bevezetés – a téma és megközelítésmód indoklása

Immáron jó három évtizede foglalkozom elméleti (kutató) munkám egyik vonulataként a helyi társadalom, azon belül kitüntetetten a kisvárosok helyi társadalmának kérdésköreivel. Az értelmiségkutatástól – amelyben az ELTE Szociológia Tanszék kiemelt kutatási témája keretében dolgozhattam – jutottam el ehhez a problémavilághoz: amikor (az 1970-es évek végén) a *bajai értelmiség szerkezetváltozását és aktuális (helyi) társadalombeli elhelyezkedését* kezdtem vizsgálni, hamar világossá vált számomra, hogy a jelenbeli folyamatok nem érthetők meg a *társadalomtörténeti* keretek nélkül. Vizsgálódásomnak tehát ki kellett terjednie a város társadalomtörténetének – ha csak vázlatos – áttekintésére is. Amikor egy későbbi kutatási időszakban Esztergom helyi társadalmát vizsgáltuk (a kutatás kereteiről később még szólok), a (helyi) társadalomtörténeti vonulatot már elve elhatározottan illesztettem a kutatandó témakörök közé. Úgy terveztem, hogy több hasonló elemzés alapján majd meg fogok próbálkozni egy átfogóbb összehasonlító elemzéssel. Több, itt nem részletezendő oknál fogva újabb kisvárosok ilyen irányú vizsgálatára nem tudtam sort keríteni. Úgy látom azonban, hogy – bizonyos mértékig, egyebek között időben is kitágítva a korábbi kutatások szempontrendszerét – a két város társadalomtörténetének összehasonlítása is hordoz tanulságokat.

Egyébként is igen nehéz volna *általában* a kisvárosok társadalomtörténetével foglalkozni. Magyarországon urbanisztikai elemzések szerint³ elég sok kisváros-típus van, amelyek sok tekintetben (történet, társadalomfejlődés, városfunkciók összetétele, stb.) nagyon különböznek egymástól. Tegyük ehhez hozzá, hogy még azonos típuson belül is minden város (minden település) lényegi

³ Ld. pl. Erdei Ferenc, Enyedi György, Szelényi Iván, Beluszky Pál munkáit, ezekhez még – szerénytelenül – a /pre/Appendix tipológiáit.

egyedi sajátosságokat is hordoz. (Mennyire különböző például az egyként megszövegezt, ugyanazon földrajzi tájban elhelyezkedő, fejlődésük hosszú időszakai-ban egymással is eléggé szoros kapcsolatban lévő Cegléd és Nagykőrös arculata, története.) Ezért gondolom úgy, hogy az egyedi esetek, konkrét kisvárosokat vizsgálata is érdekes lehet; remélve, hogy némely történeti folyamat általánosabb szabályszerűségeinek is a nyomára lehet lesz bukkanni.

Használni tudom természetesen az 1980-as években elindult helyi társadalom kutatások⁴ anyagait, amelyek tágabb gondolati keretet adtak saját munkáimhoz.

Itt kell kitérni arra, hogy az összehasonlító elemzés elkezdésekor a problémák átgondolásában egyenrangú társaként vett részt (volt; azóta meghalt) feleségem, KEVY Bea. A legtöbb tartalmi problémát együtt gondoltuk át, és ma már eldönthetetlen, hogy egy-egy gondolat melyikünkől származik. Köszönet érte, hogy saját, olykor részben közös gondolatait jelen megfogalmazáshoz átengedte nekem.

Úgy vélem továbbá, hogy van olyan tartalmi tényező is, ami indokolja éppen e két város társadalomtörténetének egymás mellé helyezését: a városok történeti útjának bizonyos közös sajátosságai.

Magyarország, a magyar társadalom fejlődése az elmúlt évszázadokban, ezt jól tudjuk, nem volt egyenesvonalú, egyívű fejlődés. A török kortól kezdődően – a szokásosan használt centrum-periféria érelmében – Európa perifériájára szorult, a 18. században a Habsburg birodalomba való betagozódás állami függetlenségét is korlátozta, a 19. században – főleg annak utolsó harmadában – beindult tőkés-polgári átalakulás pozitív eredményeinek jelentős részét Trianon annullálta, a 2. Világháború utáni történések a polgárosodást eléggé hosszú időre

---

⁴ Abban az időben a Társadalomtudományi Intézet szervezésében, Böhm Antal és Pál László vezetésével kifejezetten helyi társadalom kutató munkacsoport alakult. Előtanulmányaikat, egyes vizsgálati eredményeiket a „Helyi társadalom” sorozatcímű (6 kötetes) tanulmánykötetben tették közzé. A kutatócsoport 4 tagja (Böhm Antal, Hidy Péter, Pál László és szerző) nagyobb, több városra kiterjedő empirikus munkát tervezett meg és végzett el. Az eredmények nagy része 3 önálló könyvben (Hidy P.: Élni Kaposváron, Böhm A. – Pál Éva: Pápa és Bánlaky Pál: Esztergom) jelent meg. Logikailag ebbe a sorba tartozik más kiadónál megjelent, Bajáról szóló könyvem is.

teljesen leblokkolták. E folyamatok nyilvánvalóan meghatározták a *településhálózat*, és ezen belül az *egyes települések* fejlődésmenetét is. Anélkül, hogy itt ennek részleteibe belemennék, gondolatmenetem – választott témám indoklása – szempontjából mindössze két elemet (amelyek egyben kiválasztási szempontja-im is voltak) emelek ki.

A *városok* – leginkább láthatóan 19. századi – fejlődésében kulcsfontosságú elem a *polgárosodás*, annak üteme, szintje, jellege, a városok társadalmi arculatát átformáló jelentősége. Választásom egyik szempontja az volt, hogy polgárosodó, tehát a klasszikus feudális szerkezeteken túllépő, az ország fejlődésének fő áramába valamiképpen becsatlakozó városokat vizsgáljak. Ezen belüli választási szempontom az volt, hogy a vizsgált városok ne legyenek „éllovasok”, ne legyenek e szempontból – a polgári-tőkés átalakulás szempontjából – kiemelkedő jelentőségűek.

Másik szempontom történeti jellegű volt. Trianon, tudjuk, az ország területének csökkenését, új határok megvonását jelentette. Ez a városok egy részét a *településrendszerben elfoglalt hely* tekintetében is lényegesen megváltozott helyzetbe hozta. Egyrészt úgy, hogy korábban „ország-belsőnek” számító területek és városaik *határmenti* helyzetbe kerültek, és ezzel elveszítették *természetes vonzáskörzetük* jelentős részét, másrészt úgy, hogy *közigazgatási jellegük vagy jelentőségük* megváltozott. Csak jelzésszerűen: ilyenekre gondolok itt, mint Mosonmagyaróvár (amely korábban megyeszékhely is volt, Trianon után teljesen eljelentéktelenedett), Komárom (amely részben más problémavilág, mivel magának a városnak is jelentős része határon kívülre került), Balassagyarmat (amelynek közigazgatási jellegváltozása – a megyeszékhely mivolt elvesztése – már csak a 2. Világháború után következett be), vagy Sátoraljaújhely. És természetesen Baja és Esztergom.

A Trianon utáni *politika* ezen városok közül többnek – és itt már kiemelten Bajára és Esztergomra gondolok – különös jelentőséget igyekezett tulajdonítani. Az irredentizmus eszméjének megfelelően, jelezni kívánván ily módon is,

hogy a határokat nem tekintik véglegesnek, meghagyták, erősen lecsökkent területükkel a korábbi megyéket. Baját – amely korábban is a megye jelentős városa volt, de nem volt megyeszékhely – kinevezték megyeszékhelynek, Esztergomnak pedig meghagyták – töredék – megyéjét. Kiépítették – meghagyták-megerősítették – a teljes megyei közigazgatást, és mindazt, ami ezzel együtt jár, azt az érzetet keltve a városlakókban, hogy *ilyenként*, megyeszékhelyként, jelentős városként van jövőjük. Meg kell már itt jegyezni, hogy amikor *társadalomtörténetről* gondolkodom, annak fontos alkotórészének tekintem a *mentalitástörténetet* is. Bármely emberi közösség, így egy város helyi társadalma életében is számos folyamatot meghatározó jelentősége van annak, hogy az emberek, a közösség tagjai, hogyan gondolkodnak, hogy *élik meg* a történeteket, milyen – közös, vagy nem közös – *szándékok, akaratok* élnek bennük. Ily módon egyáltalán nem mellékes, hogy egy város lakóiban milyen „érzületek” – elképzelések, illúziók, megalapozott vagy megalapozatlan vágyak – vannak jelen; akár a politika törekvéseivel kapcsolatban is. 1945 után aztán (pontosabban az 1950-es közigazgatási átrendezéskor) mindkét város elveszítette megyeszékhely rangját (Baja Bács-Kiskun Megye része lett, amelynek székhelye ekkortól Kecskemét, Esztergom helyett pedig Tatabánya lett Komárom-Esztergom Megye székhelye), és bár nem azonos mértékben és nem azonos jelleggel (erről a kifejtő fejezetekben bővebben szólok), de mindkettő *diszpreferált* helyzetbe került. (A fentebb említettek közül még Balassagyarmatnak volt nagyon hasonló a helyzete.)

Ezek a tartalmi hasonlóságok indokolták számomra, hogy éppen ezt a két várost vizsgáljam. (Az, hogy miért csak kettőt, egyszerűen technikai tényezők magyarázzák: a rendelkezésre álló idő és források csak két város részletesebb vizsgálatát, így természetesen csak e kettő összehasonlító elemzését tette lehetővé.)

Még annyit: vizsgálatom alapvetően a rendszerváltás előtti időszakra vonatkozik. A rendszerváltás több tényezőben is olyan jelentős változásokat hozott városaink életében is, amelyek többé-kevésbé megbízható történeti elemzéséhez

még értelemszerűen nincs meg a megfelelő távlat. Ezért a rendszerváltás utáni történésekre csak egy-két utalással, mozaikszerűen térek majd ki, inkább csak megjelölni próbálván a lehetséges későbbi elemzések irányait.

Munkám szerkezetéről. Feltétlenül szükségesnek gondoltam, hogy mielőtt a konkrét társadalomtörténeti elemzésekkel foglalkoznék, általánosabb fogalmi kereteket is átgondoljak. Munkám első részében ezért a *városról (kisvárosról)*, mint a településhálózat sajátos funkciójú egységéről, a *helyi társadalom* sajátosságairól írok. A második rész fog szólni Baja és Esztergom társadalomtörténetéről; ahol és amennyiben ez lehetséges, a két város történetének összehasonításáról.

1. Elméleti megfontolások

1.1. A város (kisváros) funkcionális sajátosságai a településhálózat rendszerében⁵

A társadalom többféle módon tagolódik. Legátfogóbban ott van a sajátlagosan *társadalmi tagolódás* (osztályok, rétegek), beszélhetünk *etnikai*, vagy *vallási* tagolódásról is, létező forma a *kulturális* tagoltság, és így tovább. Egyebek között van a társadalomnak *térbeni tagoltsága* is, hiszen a társadalom, természetesen, térben is létezik. A térbeni tagoltság elemei a *települések*, e tagoltság rendje, rendszere a *településrendszer* (és annak fontos elemeként a településhálózat).

Ez a rend, a társadalom térbeni megjelenése – legáltalánosabban – *kettős meghatározottságú*. Meghatározzák természetesen a földrajzi-természeti tényezők. Nem lehet akárhol, akármiféle települést létrehozni (bányásztelepülés csak bánya közelében létesülhet, üdülőtelep csak üdülésre alkalmas természeti környezetben), és meghatározott feltételek „előhívják” települések létrejöttét (jó folyami átkelőhelyen telepedik meg pl. a kereskedelem). És meghatározzák sajátlagosan társadalmi tényezők; mondhatni, *a társadalom, szükségleteinek megfelelően, megalkotja saját terét*. (Településrendszerét, azon belül településhálózatát és az egyes települések belső településszerkezetét.)

Mit jelent az közelebbről, hogy „szükségleteinek megfelelően” alkotja meg a társadalom saját terét? Egyszerűen azt, hogy olyan teret alkot magának, amelyben tevékenységeit (munka- és egyéb élet-tevékenységeit) lehető optimálisan tudják végezni az emberek. Mezőgazdasággal foglalkozó régiókban a falvak tipikusan akkorák és csak akkorák, hogy – az éppen adott technikai-technológiai szintet figyelembe véve – a földek ésszerű időn belül megközelíthetőek legyenek. És ezekben a falvakban a porták úgy épülnek, hogy hely legyen a me-

⁵ Ez a fejezet alap gondolatában és gondolati struktúrájában egy korábbi tanulmányomon: Kisvárosaink – a településhálózat köztes helyzetében (Tér és Társadalom, 1987. 1. sz. 31-45.) alapul; természetesen alaposan újragondolva, jelentős, érvénytelennek bizonyult részeket kihagyva, és újabb megfontolásokkal kiegészítve.

zőgazdasági eszközöknek, állatoknak, takarmánynak is. Kézműiparral foglalkozó városokban a portáknak a műhelynek kell helyet adniuk. Ha szükség van települések, tájegységek közötti termék-cserére, akkor kialakulnak a megfelelő infrastruktúrával (piactér, tárolókapacitás, stb.) rendelkező kereskedelmi központok. (Nem árt természetesen hangsúlyozni, hogy a társadalomnak ez a téralkotó tevékenysége az első meghatározóként említett földrajzi-természeti tényezők által *behatárolt*: azok emezeknek a *keretfeltételét* is jelentik.) Vagyis, lehet így is fogalmazni, a település a maga *működésmódja, funkciórendszere* mentén alakítja ki saját terét.

Ez utóbbi megfontolás most már azt jelenti, hogy a településeket, ha a településrendszerben betöltött helyük szempontjából tekintjük azokat, akkor *funkcionális* szempont szerint kell vizsgálgatni. Ezért úgy gondolom, hogy első lépésben azt kell megfontolni, hogy a települések alakulását, életét milyen általánosabb *funkció-típusokban* lehet értelmezni. Szerintem négy ilyen funkció-típus fogalmazható meg:

- az adott településnek a társadalom összműködésében betöltött funkciói, szerepei;
- olyan funkciók, amelyek egy szűkebb-tágabb térbeni környezet (a „vidék”, illetve szomszédos települések) szükségleteire felelnek;
- a település önmaga számára betöltött funkciói (olyanok, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a település településként létezni tudjon);
- és végül a településnek az egyének (a település lakói) szükségleteit kielégítő funkciók.

Azt kell tehát meggondolni itt, hogy a települések (gondolatmenetem szempontjából kitüntetetten a kisváros) esetében miként (milyen mértékben és milyen módon) vannak jelen ezek a funkciók. Ehhez természetesen valamelyest részletezni kell ezeket a funkció-típusokat, először is megkeresve azokat a fő szempontokat (a szociológia szakkifejezésével azokat a *dimenziókat*), amelyekben a települések funkcionális sajátosságai megragadhatók.

A dimenziók keresésekor az a megfontolás vezetett, hogy azoknak egyaránt tartalmazniuk kell (a fentebb mondottak szerint) az össztársadalmi jellegű, a lokális természetű és az egyénekre irányuló település-funkciókat, és tartalmazniuk kell a funkcionálás kereteit és feltételeit jelentő gazdasági és társadalmi szerkezetiségek lényegi elemeit is. Így alakult ki az alábbi dimenzió-(elemzési szempont-)rendszer:

1. Össztársadalmi vonatkozású dimenziók

1.1. A településrendszerben betöltött hely

1.2. A település története, mint a jelent meghatározó tényező (hogyan épül be a történet a jelenbe)

2. A társadalmi munkamegosztás dimenziói (csak a településfunkciók szemszögéből)

2.1. A település saját gazdasága, gazdaságszerkezete

2.2. Munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek differenciáltsága, a különböző tevékenységek egymáshoz való (településen belüli) viszonya

3. A települések (helyi) társadalom-szerkezetére vonatkozó dimenziók

3.1. A helyi társadalom belső szerkezete

3.2. Politikai viszonyok, politikai szerkezetek a helyi társadalomban

3.3. Az egyének lehetőségei a helyi társadalomban, a „társadalmi mozgástér” kérdései.

A következőkben tehát ezeknek a szempontoknak (dimenzióknak) mentén kíséreltem meg, itt elméleti közelítésben, megfogalmazni az egyes településtípusok (különös tekintettel a kisvárosra) funkcionális sajátosságait.

1.1.1. Össztársadalmi vonatkozású dimenziók

1.1.1.1. A településrendszerben betöltött hely

A településrendszer természetesen nem egynemű (egyforma nagyságú, jellegű, fontosságú, funkciójú) településekből áll. Vannak közöttük kisebbek, nagyobbak, vannak mezőgazdasági vagy ipari vagy vegyes jellegűek, egyesek

valamilyen oknál fogva jelentősebbek másoknál, míg mások többféle értelemben is alárendelődhetnek a fontosabb településeknek (és ez megjelenhet közigazgatási besorolásban is), egyesekben kevesebb település-funkció jelenik meg, mint másokban, és különböznek a települések természetesen földrajzi-természeti adottságaikban, történetükben is. A különböző tényezők mentén a településrendszer (nevében benne van!) *rendszer* alkot, mégpedig többféle értelemben is *hierarchikus* rendszert. Erdei Ferenc érzékletes képben⁶ bolygórendszerhez hasonlítja ezt a rendszert, amelyben ott van a központi szerepkörű település, a főváros, ez a Nap, ott vannak a regionális központok (megyeszékhelyek), ezek a bolygók, s a többi települések, e bolygók holdjai.

„Nevesítve” és kiegészítve Erdei képét, a települési hierarchiának négy, esetleg öt szintjét érdemes megkülönböztetni, és ezeket venni szemügyre abból a szempontból, hogy milyen, az osztársadalom szempontjából fontos funkciókat töltenek be. Ámbár a szintek megjelölése egyáltalán nem magától értetődően egyszerű.

Addig még rendben van a dolog, hogy a legfelső szint egyértelműen a hierarchia csúcsa, egymagában *főváros*. Ám a következő szinttel már bajban vagyunk. Erdei is azt írja, és tőle függetlenül is eléggé bevett módon szoktunk beszélni az „öt vidéki nagyváros”-ról (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr), hol a „vízfej” Budapesttel szembeni „ellenpólusok”-ként, hol, elegánsabban, „*regionális centrumok*”-ként emlegetve azokat. Van logika ebben az elkülönítésben, mivel ezek a városok, részben természetes, spontán fejlődésmenettel, részben többé-kevésbé tudatos településpolitikai megfontolások alapján valóban sajátosan kiemelt helyzetbe jutottak. Ugyanakkor Magyarországon (még) a regionális szerveződés nem kifejtett, erős jogosítványokkal jelen vannak a megyék. A „regionális centrum” megjelölést kérdésessé teszi az is, hogy *öt* városról (hozzájuk jöhet még hatodiknak Budapest) van szó, miközben *hét* régió szerveződött. Egyenlőre, úgy látom, helyesebb, ha ezeket a városokat nem sorolom külön

⁶ Ld. Erdei Ferenc: Város és vidéke, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972, 17.-19.p.

hierarchikus szintbe, hanem a megyeszékhelyekkel egy kategóriába tartozónak tekintem őket.

A következő szint így a *középvárosok*. Tipikusan ebbe a kategóriába tartoznak a *megyeszékhelyek*, de vannak minden szempontból középvárosnak minősülő nem megyeszékhelyek is (pl. Dunaújváros, Nagykanizsa) Éppen itt lehet a hierarchiát négy vagy öt fokúra fogalmazni. Ha valamennyi középvárost egybe vesszünk, akkor négy fokozatú a rendszer, ha a nem megyeszékhely középvárosokat külön kategóriának tekintjük (ami eléggé indokoltnak látszik, mivel a megyeszékhelyek olyan közigazgatási és közigazgatási jellegű funkciókat is betöltenek, ami véleményem szerint markánsan elkülöníti azokat), akkor öt fokozatú a hierarchia. A következő (felülről számolva harmadik vagy negyedik) szint a *kisvárosok*, az előzőeken túl valamennyi város-funkciójú település. (Hangsúlyozom itt, hogy város-funkciójú település, mert – megítélésem szerint a magyar jogrend sajátos anomáliájaként – az utóbbi időben városi besorolást kapott számos város-funkciókkal nem rendelkező település is, mint pl. Visegrád; erről a későbbiekben részletesebben szólok.) Végül a település-hierarchia alsó szintjén találhatók a *falvak*.

A kifejtés egyszerűsítése érdekében, látni fogjuk, érdemes „alulról” elindulni.

A legalsó szinten a *falvak* (hivatalos nevükön *községek*) találhatók. Ezek tipikusan kisebb lélekszámú települések, de nem ez a lényegi ismervük. (Találunk ugyanis lélekszámban számos városi jogállású településnél jóval nagyobb községeket is.) A lényeg *funkciójukban* rejlik. A falvak összetársadalmi szemszögből tekintett alapfunkciója egyszerűen az, hogy *vannak, léteznek*. Lakóhelyül szolgálnak embereknek, telephelyül olyan tevékenységeknek, amelyekre az összetársadalmi munkamegosztásban szükség van. De nincsenek *közvetlen* hatással más településekre, közvetlenül és kikerülhetetlenül nem nyújtanak „szolgáltatásokat” más települések, más települések lakói számára. Funkciórendszerük

önmagára orientált, gyakorlatilag csak olyan funkciókat tartalmaz, amelyek magának a településnek, illetve a településen lakóknak a szükségleteire felelnek.

Természetesen a falvak nem függetlenek más településektől, sőt éppen az a lényeg, hogy számos szükségletüket más települések, vagy regionális-országos szintű szerveződések elégítik ki. (Kereskedelem megszervezése, a különféle infrastruktúrák nagy részének biztosítása, magasabb szintű oktatás, egészségügyi szakellátás, stb.) Ebben az értelemben a falvak *alárendelt* helyzetben vannak; még akkor is, ha (az 1990-es önkormányzati törvény életbelépése óta) jogilag önállóak és más településekkel *egyenjogú* önkormányzattal rendelkeznek. Jól tudjuk ugyanis, hogy az egyenlő *jogok* nem jelentenek egyenlő *lehetőségeket*, nem jelentenek egyenlő *pozíciókat*. (Az egyes emberek esetében az egyenlő jogok nagyon is eltérő társadalmi státuszokat, előnyös és hátrányos helyzeteket takarnak; érvényes ez a településekre is.)

A falvak tehát erősen korlátozott funkciórendszerrel bírnak, amelynek az a jellemzője, hogy a legtöbb esetben csak *alapszintű* szükséglet kielégítés a feladatuk. Legkézenfekvőbb példákkal: egészségügyben a háziorvosi ellátás, oktatásban az általános iskola, kereskedelemben az alapvető mindennapi szükségletek kielégítéséhez szüksége áruk, közlekedésben csak annyi, hogy más település egyáltalán elérhető legyen, és így tovább. Mindezekben a dolgokban más települések szolgáltatásaira szorulnak; ebben az értelemben értendő a települési hierarchiában elfoglalt *alárendelt szerepük*.

A második szint a *kisvárosoké*. Itt sem a lélekszám a lényeg (noha más, később részletezendő ismérvek alapján kisvárosnak legfeljebb 30-40 ezer lakosú települést nevezünk; és éppen ez a fő kritérium a nem megyeszékhely középvárosoktól való elhatárolásban), hanem a város-funkciók megléte.

Az egészen természetes, hogy a kisvárosok is ellátják mindazokat az (önmagára orientált) funkciókat, mint a falvak, ezekkel itt nem kell foglalkoznunk. (Éppen ezért találtam logikusnak, hogy „alulról” kezdjük a kifejtést.)

Melyek tehát a sajátlagosan kisváros- (város-)funkciók?

A lényeg az, hogy a városok (és természetesen ezen belül már a kisvárosok is) *más települések (más településeken lakó emberek) szükségleteire felelő funkciókat is ellátnak*. Kisebb-nagyobb *vonzáskörzetük* van, és az ebbe a vonzáskörzetbe tartozó települések (az azokban lakó emberek) számára biztosítják számos szükséglet tipikusan *középszintű* kielégítését. A falvaknál példaként soroltak esetében: egészségügyben a szakorvosi ellátást (esetleg az alapszintű kórházat is), oktatásügyben a középfokú képzést, kereskedelemben a szélesebb árukínálatot nyújtó szaküzleteket, közlekedésben a vonzáskörzetükbe tartozó települések „ráhordását” a regionális-országos közlekedési hálózatokra. (Utóbbihoz: az autóbuszok „távolsági járatai” tipikusan kisvárosba szállítják az utasokat, ahonnan – átszállással – a „helyközi járatokkal” lehet a vonzáskörzet többi településébe eljutni.)

Ily módon a kisvárosok, egészen ritka kivételtől eltekintve, *mikroregionális centrumok*, kistérségek központjai. (A kistérségekről, mint sajátos településhálózati egységekről, ezúttal részletesebben nem szólok, mivel jelenleg még nem egyértelmű, nem teljesen kiforrott „lehatárolásuk” és funkciójuk a hierarchiában, és különösen nem volt az a részletesebben vizsgált korszakokban.) Ami számunkra, a *funkcionális* elemzés számára fontos, hogy akár van ennek „hivatalos” formája, akár nincs, ez a mikroregionális centrum szerep jelen van a kisvárosok (döntő többségének) funkciórendszerében.

A kisvárosok funkciórendszere tehát *differenciáltabb*, mint a falvaké. És mivel tartalmaz falvakra (falvakban élő emberekre) irányuló funkciókat is, ebben (és jelenleg csak ebben) az értelemben *fölérendeltek* a falvaknak. (A „jelenleg”-et azért kell hangsúlyozni, mert a korábbiakban – 2. Világháború előtt, és még a pártállami időszak nagy részében is – volt egyértelmű *közigazgatási* fölérendeltsége is: tipikusan kisvárosok voltak a *járási székhelyek*.)

Ugyanakkor a regionális (megyei) szintnek a kisvárosok is *alárendeltek*; hangsúlyozandó itt is, miként a falvak esetében is hangsúlyoztam, hogy természetesen nem jogi, hanem a lehetőségek és pozíciók érelmében.

A harmadik (és negyedik?) szint a *középvárosok*. Ha a fentebb jelzett különválasztást érvényesítem, akkor először a *nem megyeszékhely* középvárosokról kell szólni.

Ezek funkciórendszere természetesen tartalmazza mindazokat a szerepeket, amelyeket a falvak és a kisvárosok is betöltenek. Itt az ezen túlmenőeket kell számbavenni.

A legfontosabb az, hogy a középvárosok általában nagyobb területre (több kistérségre) kiterjedően több tekintetben *felsőszintű* (az adott társadalom adott fejlettségi szintjén elérhető legmagasabb szintű) *szolgáltatásokat* nyújtanak. Például egészségügyben az imént jelzett szintet megütő kórház, oktatásban felsőoktatási intézmény, művelődésügyben például a színház.

Nagyon fontos továbbá – erről a szféráról eddig nem szóltam – a középvárosok *gazdasági szerepe*. Ezeknek a városoknak a gazdaságban *integrátori, koordinátori* funkciója van. Megjelenik ez alkalmasint formális-hivatalos szerveződésekben is: egy-egy nagyobb területre kiterjedő hatókörű (működési területű) termelő, kereskedelmi vagy szolgáltató szervezet formájában. De megjelenik ez a funkció nem formalizált módon is: például úgy, hogy nagyobb terület mezőgazdasági termékeinek gyűjtőpontja a középváros. (Jellegzetesen ilyen középvárosi funkció volt, mint a 2. részben részletesebben látni fogjuk, Baja esetében a 19. században a bácskai gabona „begyűjtése”-továbbítása. Egy részben, más tényezők együttthatása mellett, éppen ennek a funkciónak az elvesztése okozta Baja „visszasüllyedését” a kisvárosok sorába.)

Ha mármost megtesszük a jelzett különbséget a középvárosokon belül, akkor a következő (ama bizonyos negyedik szint) a *megyeszékhely középvárosok*. Amelyek egyetlen igazi megkülönböztető jegye (egyetlen csak rá érvényes saját-funkciója) éppen az, hogy megyeszékhely.

Ma Magyarországon (még?) ennek megvan a közigazgatási-politikai vonzata: a megyéknek van *választott önkormányzata*, amelynek elég sok (financiális, intézményfenntartó, stb.) jogosultsága és kötelezettsége van, amelyek – alapve-

tően funkcionális érelemben – fölérendelt helyzetbe hozzák azokat a megye területén található kisvárosokkal és falvakkal szemben. (*Megyei bíróságok, megyei rendőrkapitányságok, megyei közlekedési /autóbusz/ vállalatok, megyei földhivatalok, az infrastruktúra – elsősorban az utak – létesítésének és fenntartásának megyei intézményei, megyei tisztiorvosi szolgálat, stb.*)

Nem kívánok behatóan fogalakozni azzal a vitával, mivel nem tartozik szorosabban vett témámhoz, de jelezni mindenképpen szükséges, hogy mind a szakirodalomban, mind a politikában jelen van az úgynevezett *középszint*, az országos és a települési (vagy mikroregionális) szint közötti „közvetítő közép” problematikája. Van olyan álláspont, amely szerint a megyerendszer elavult, a megyék a modern korban már túl kicsik ahhoz, hogy átfogóbb, települések (mikrorégiók) sokaságát érintő fejlesztési projektek koordinátorai legyen. E szerint az álláspont szerint – gyakran, és nem megalapozatlanul hivatkoznak egyébként az Európai Unió követelményeire – a megyéket fel kellene váltani a (nagy)régiókkal. Más vélemény szerint a magasabb szintű koordinálást jól el tudják látni a már ma is létező és működő régiók (ezekből hét van az országban), és a közvetlen irányítás-lebonyolítás céljára meg kell tartani a megyéket, mivel azok – és ennek az érvek is látom logikáját – közelebb vannak a tényleges folyamatokhoz. Úgy látom, hogy mivel mindkét megoldás mellett és ellen is szólnak érvek, a dolog alapvetően *politikai döntés* kérdése; és ennek a szférának az elemzése az, ami ebben a vonatkozásban nem tárgya munkámnak.

Jelenleg azonban megvannak – és a dolgozatban részletesebben tárgyalt korszakokban mindvégig megvoltak – a megyék, s így megvannak (megvoltak) a megyeszékhely-státuszú települések is, azzal a sajátos funkciórendszerrel, amit fentebb jeleztem. Ennek alapján hajlok arra, hogy a megyeszékhely rangú középvárosokat a települési hierarchia külön szintjére helyezzük.

A legfelső szint természetesen a hierarchia csúcsa, egyetlen település, az ország fővárosa. Itt megjelennek – természetesen a többi településeken megtalálható funkciókon túl, amelyek nyilván a fővárosban is megtalálhatók; még a

megyeszékhely funkció is, hiszen Pest megye székhelye Budapest – az országos hatókörű szerepek. (A közigazgatásban-politikában a Parlament, a minisztériumok, az országos intézmények központjai, és – bár ez a főváros-mivoltból nem feltétlenül következik, Magyarország esetében egyértelműen így van – a főváros az ország gazdasági centruma is.)

Végül is azt látjuk tehát, hogy funkcionális közelítésben vizsgálva a kérdést, egészen egyértelmű különbségeket lehet tenni a települések – településtípusok – között aszerint, hogy milyen helyet foglalnak a települési hierarchiában. Hogy egészen pontosak legyünk, éppen ez a funkcionális különbség jelöli ki az egyes települések helyét a hierarchiában. Az össztársadalmi vonatkozású dimenziók elsőjében tehát, úgy látom, lényegi fogódzókat találtunk a kisváros, mint olyan, mibenlétének megfogalmazásához.

1.1.1.2. A település története, mint a jelent meghatározó tényező (hogyan épül be a történet a jelenbe)

Természetesen ebben az alfejezetben nem konkrét (település)történettel (történetekkel) kell foglalkoznom, településtípusok sajátosságaira koncentrálok. A sajátosságok közül is jelen gondolatmenet szempontjából mindössze egy tipikus mozzanatot tartok szükségesnek kiemelni.

A 19. sz. előtti időben – a fejlődő, majd az érett feudalizmus korában – a településeknek, nagyon leegyszerűsítve a képet, három alaptípusa létezett. Az egyik a feudális hierarchiába egyértelműen betagolt, a földtulajdonlást tekintve a földbirtokosok tulajdonában lévő, és ezáltal nekik egyéb vonatkozásban is alávetett *jobbágyfalu*. A másik a földbirtokos közvetlen uralma alól kivett, elvileg csak az uralkodónak alávetett, és így viszonylag nagy belső autonómiával rendelkező *város*, amelyek dominánsan ipari-kereskedelmi tevékenységek mentén – tehát eleve nem a feudális szerkezet végső alapját képező földbirtoklás és földművelés – szerveződtek. A harmadik alaptípus a bizonyos értelemben köztes helyzetet elfoglaló *mezőváros* (oppidum), amely dominánsan mezőgazdasági

tevékenységekre épül, de van jelentősebb, mégpedig jogban is rögzített, a földesúri hatalom alól kivett, relatíve szabad kereskedelmi funkciója is. Gondolamenetem szempontjából csak az első kettő az érdekes, mivel a mezővárosok csaknem mindegyike a 19.-20. században (abban a tőkés-polgári fejlődési időszakban, melyre munkámban a fő hangsúlyt helyezem) vagy teljes funkciórendszerű várossá alakult, vagy faluvá „süllyedt”.

A falvak eredetileg egyértelműen – egészen ritka kivételektől eltekintve – a mezőgazdasági termelés telephelyei, természetesen e jellegükből és a (feudális) fölbirtokviszonyokból következően népességük jobbágy-állású *paraszti népesség*. A városok népessége pedig, a fokozatosan önállósodó ipari (kézműipari) és kereskedelmi tevékenységek bázisán jellegét tekintve *elő-polgári, polgárosodó, később már polgári népesség*.

Egyfelől a tevékenységszerkezet, másfelől a társadalmi helyzet (pozíció) különbözőségei alakítják ki az *időérzékelésnek* azt a különbségét, amelyet a néprajzi-kultúrantropológiai irodalom tárgyal. A számunkra való lényeg röviden a következő.

A paraszti-mezőgazdasági tevékenység egyik lényegi sajátossága (legalábbis a feudális korban, az adott technikai-technológiai szint mellett) a *változatlan ismétlődés*, a „természet örök körforgásába” való betagolódás. A paraszti társadalmi helyzet alapsajátossága megint a *változatlanság*, a változatlan ismétlődés abban az értelemben, hogy paraszt apja is, gyermeke is ugyanannak a földesúrnak a jobbágya, vagy, ha a földesúr változik is, a jobbágy (apja is, gyermeke is) jobbágy-mivoltában változatlan marad. Az e tényezők mentén kialakuló életvilág létrehozza a *cirkuláris típusú időérzékelést*: időről időre – évről évre – minden újra és ugyanúgy történik meg, az idő, ebben az értelemben, tagolatlan. Ami történik *most*, megtörtént már korábban is, és ami *történni fog a jövőben*, csak ismétlése annak, ami most történik. Ebből a folyamatból (ebből a természeti körforgáshoz kötött tevékenységszerkezetből, ebből a társadalmi helyzetből) nincs kilépés. Ami régebben volt, egy *tagolatlan múlt*-ba olvad össze, szükség-

képpen mint *mitikus*, nem valóságos múlt. (A paraszti emlékezet legfeljebb 1-2 generációra megy vissza, a dédapák kora már egybeolvad az ősök korával. Egy 18. sz. végi paraszti gondolatvilágban a kurucok, a bujdosó Rákóczi meg az „igazságos Mátyás” egyképpen mítoszként, valóságos időkülönbségük érzékelése és tudomásul vétele nélkül van jelen. Szépen mutatja ezt a népmeséknek a történetet téren és időn kívül helyező „hol volt, hol nem volt...” kezdete.)

Az ipari-kereskedő tevékenység (a városi, elő-polgári, polgári népesség tevékenységszerkezete) a parasztival szemben konkrét, visszavonhatatlanul változó időhöz kötött. Van jól definiálható eleje és vége, és ha egy tevékenység végéhez ért, újat *kell* kezdeni. Ez magában hordja annak lehetőségét, esetenként követelményét, hogy az új valami *más* legyen; magában hordja a mindig újra meghozandó *döntés kényszerét*. (Az órasmesternek, ha elkészült egy órával, döntenie kell, hogy milyen órát készít legközelebb, a kereskedőnek, ha eladta áruját, döntenie kell, hogy honnan, milyen árut szerez be újra, és neki bizony, a kereskedőnek, a kereslet-kínálat viszonyok változásait nyomon követve újítania *kell*, nem lehet mindig ugyanazzal ugyanúgy ugyanannyiért kereskedni.) És természetesen társadalmi helye, pozíciója sem változatlan adottság: tevékenységszerkezetében és társadalmi létében bennerejlően adva van a tönkremenés lehetősége is, a meggazdagodás lehetősége is. Ami *van*, nem azonos azzal, ami *volt*, és ami *lesz*, eltér attól, ami *van*. A múlt *tagolttá* válik, létrejön a *lineáris időérzékelés*. A múlt fontossá válik, mert *alakítja* a jelent, a jelen – az időfolyamból kiemelt pillanatként is – fontossá válik, mert csak annak alapján lehet, de annak alapján *lehet* alakítani, *tervezni-befolyásolni* a jövőt.

Érvényes mindez nem csak az egyes emberre, hanem az emberi közösségekre, a falvak, városok társadalmi közösségeire is.

A falvak kollektív emlékezete a közösség múltját is mitikus, időn kívüli relációba helyezi („apám-anyám is ebben a faluban éltek, mi mindig itt éltünk”). És ebben a relációban nincs helye – mert nincs *funkciója*, a jelen szempontjából irreleváns – az olyan adatoknak, hogy mikor, melyik király alatt jött létre a falu,

hogy mikor ki volt a földesura (hiszen földesúr „midig volt”, és tényleg nem lényeges, hogy éppen kinek fizették a tizedet).

A városok kollektív emlékezetének ezzel szemben tartalmaznia *kell* az ilyen dolgokat. Gondoljuk csak meg! A város számára kiemelkedően fontos a szabadalmas oklevél megszerzése, ezzel válik ama bizonyos relatív belső önállósággal rendelkező *szabad királyi város*-sá. (Vagy később, legalább, rendezett tanácsú várossá.) Márpedig ez a jogállás számukra létkérdés, tevékenységeik optimális végzésének feltétele. A városnak tehát őriznie *kell* ezt a múltat (nyilván különös gondossággal őrzik e múlt objektívációit, az okleveleket, efféléket is), már csak azért is, mert adott esetben ez jelenti a hivatkozási alapot bármilyen jelenbeli probléma esetén is. A város múltja tehát – a város-lét kezdetével és eseményeivel – *tagolt múlt*, és ennek alapján *valóságos múltként, történetként* épül be a jelenbe. És éppen ez a történetiség lesz a legfőbb alapja a *város-identitásnak*. (A falu lakója azért ragaszkodik falujához, mert „ott született”, ott van rög, amit ismer, ott vannak a temetőben ősei. A város lakója meg azért büszke városára, mert már Szent István – Szent László, Zsigmond, Mátyás... – korában is jelentős település volt, mert itt élt ez meg ez a nevezetes ember, mert az iskolánk már 200 éves.)

Amiről itt beszélek, az a település-egész, mint sajátos közösség, és ennek a *települési közösségnek*, mint sajátos társadalmi entitásnak az a történetisége, ami megnyilvánul a *kollektív tudatban*, és megnyilvánul természetesen megfogható tárgyi (oklevél, templom, kereszt) és nem tárgyi (szokások, effélék) *objektívációkban* is. Ez a történetiség az, ami *valóságos, tagolt múlt*-ként van jelen a városban, és *nem-valóságos, tagolatlan, mitikus múlt*-ként van jelen a faluban. És, hangsúlyozom ezt erősen, végsőleg azért van ez így, mert az egyiknek ilyenként, a másoknak olyanként *van szüksége* a múltra ahhoz, hogy adekvát módon élhesse meg a jelent.

E szempont szerint – ennek a dimenzióknak a mentén – úgy látom, csak a város és a falu között lehet különbséget tenni, a kisváros és a nagyobb városok között nem. Mégis szükséges számunkra a továbbiakban, mert olyan sajátosságot mutat meg, ami a kisvárosnak (is) sajátossága.

1.1.2. A társadalmi munkamegosztás dimenziói (a településfunkciók szemszögéből)

1.1.2.1. A település saját gazdasága, gazdaságszerkezete

Jelen gondolatmenet szempontjából – amikor a településtípusok sajátosságait próbálom megkeresni – csupán az a lényeges, hogy *mennyire differenciált*, és mennyiben bír *saját belső szerkezettel* egy-egy település gazdasága.

A *falvak* döntő többségének gazdasága eredetileg differenciálatlan: jellemzően egyféle, mezőgazdasági termelés volt a jellemző. Ez a pártállam időszakában is csak kevésbé változott. Az úgynevezett „vidéki ipartelepítés” politikája inkább csak a kisvárosokat érte el, valamennyi módosulást ebben az időszakban a termelőszövetkezeti „melléküzemágak” kialakulása hozott. A rendszerváltás után ezek szinte kivétel megszűntek, de ezekre is, és a rendszerváltás utáni időszakban létrejött (nem túl nagy számú, és nem túl jelentős nagyságrendű) ipari-kereskedelmi-szolgáltató egységekre is el lehet mondani, hogy tisztán külső hatásokra, *nem a település belső szerves fejlődésének* a nyomvonalán jöttek létre. Egymáshoz, a falu eredeti gazdálkodási szféráihoz gyakorlatilag nincs közük; a minimális differenciálódás is egy *szerkezettelen* (belső, településen belüli szerkezetet nem mutató) helyi gazdasági szférát alakított.

A *kisvárosokban* már tipikusan differenciáltabb, többszínű gazdasággal találkozunk. Gyakran jelen van a mezőgazdaság, emellett már megjelenik az ipar (korai időszakokban nyilván kézműipar), a jelentősebb volumenű kereskedelem, és (a *térség* szükségleteire is felelő!) szolgáltatások. Természetesen a korábbi időszakokban (feudalizmus, kora-kapitalizmus időszeit) a differenciáltság foka, *mértéke* csak akkora volt, amennyi ahhoz volt szükséges, hogy kisvá-

ros ellássa a gazdasági szférában is mikroregionális centrum szerepkörét. És ebben az időszakban, éppen az imént mondottak következtében, ez a (helyi) gazdaságszerkezet még valamennyire egységes tudott lenni. Egységes abban az értelemben, hogy olyan *saját-szerkezete* volt, amelyben a különböző (gazdasági) tevékenységek *egymást kiegészítő, egymásra vonatkoztatott rendszerben* voltak jelen. Lényegesen megváltozott ez a helyzet a pártállami város-fejlődés időszakában. Elkezdődött (a tervgazdaság, a központi tervezés rendszerén belül, annak helyi érdekeket igen kevésbé figyelembe vevő logikájában) a kisvárosok erőteljesen politikai megfontolások alapján történő fejlesztése. Ennek két fő elvét vélem leírhatni. Az egyik az az ideológiai jellegű tétel, miszerint a város a fejlettebb, a faluhoz képest „szocialistább” településforma, tehát azt kell fejleszteni a falu rovására, a másik, az előzőből egyébként szorosan következő elgondolás, hogy a városokban (kisvárosokban is!) ki kell építeni a „szocialista ipar”-t. (Ez volt a már említett „vidéki ipartelepítés” politikája.) Építettek tehát gyárat, egyéb gazdasági egységeket szép számmal. Azonban mindezt egy olyan központi tervezési munkamenetben, amely egyáltalán nem törődött a települések hagyományaival, belső fejlődésével, tulajdonképpen – szempontunkból – véletlenszerűen telepített ide vagy oda nagyon különböző egységeket. Amelyek, a kisvárosi telepítések jelentős hányadában, nem önálló gazdasági egységek, hanem másutt (Budapesten, vagy középvárosokban) központok telephelyei, részlegei voltak. Így alakult ki a kisvárosok bár eléggé differenciált, de *szerkezetelen*, és nagy mértékben *önállótlan* gazdaságszerkezete. Ami egyrészt differenciáltságánál fogva (ennek fontosságáról később több vonatkozásban is részletesebben szólok) lényegesen különbözik a falvak gazdaságszerkezetétől, de szerkezetelen és önállótlan jellege következtében nem tud *városalkotó* (közösségformáló) *funkciót* betölteni. Ebben a vonatkozásban nem hoz komolyabb változást a rendszerváltás sem: a „szocialista ipar” a kisvárosokban is szétesik, ami helyébe jön (ha jön egyáltalán...), a rendelkezésre álló információk szerint többnyire éppoly szerkezetelen és önállótlan, mint korábban.

A *középvárosok* (itt most beleértve a megyeszékhelyeket is) e szempontból is magasabb szintet jelentenek. A tevékenységek differenciáltsága minőségileg nagyobb: a nagyobb területet, több kistérséget átfogó jellegük következtében megjelennek a *gazdaságszervező* funkciók is, az ezeknek megfelelő elkülönült intézményekkel (amelyek természetesen a gazdasági szférához, a gazdaságstervezethez tartoznak), és a nagyobb területre kiterjedő hatókörű, gyakran telephelyekkel (kisvárosokban található telephelyekkel!) is rendelkező gazdálkodó egységekkel. A differenciáltság mellett megjelenik a *szerkezet* is: egymást kiegészítő, egymás tevékenységének „aládolgozó”, egymásra vonatkoztatott rendben működnek a gazdaság egységei. (Természetesen nem teljes ez a szerkezet: számos egység „kilóg/hat/ a sorból”, de mégis, ott van valamiféle leképezhető, megnevezhető szerkezet; olyan, aminek az alapján például Győrt „iparváros”-nak nevezhetjük.)

A *fővárosról* itt csak annyit kell mondani, hogy abban értelemszerűen – legalábbis a magyar viszonyokat tekintve értelemszerűen – megjelenik az ország adott fejlettségi szintjén mérve lényegében teljes differenciáltság, és a főváros központi (gazdasági érelemben is központi) koordinációs funkciója következtében a város gazdasági szférája is határozott *szerkezetet* mutat.

Ennek a rész-dimenzióknak a mentén tehát megint eléggé markáns különbségeket lehet látni a települési hierarchia egyes szintjei között. *Társadalmi jelentősége* ennek abban lesz, hogy a gazdaság különböző szerveződésmódjai különböző *lehetőségeket* határoznak meg a tevékenységek tekintetében; ennek hatásairól a társadalmi mozgásterekről szóló alfejezetben fogok részletesebben beszélni.

1.1.2.2. Munkafajták és egyéb társadalmi tevékenységek differenciáltsága, a különböző tevékenységek egymáshoz való (településen belüli) viszonya

Egészen nyilvánvaló, hogy a gazdasági szerkezet tagoltságának mértéke – amiről az előző alfejezetben szóltam – alapvetően meghatározza a (gazdasági) tevékenységek szerkezetét is. (Mezőgazdasági dominanciájú gazdaság esetén

természetesen a mezőgazdasági tevékenységek lesznek a dominánsak, „kereskedővárosban” /ld. 19. századi Baja/ a kereskedő, kereskedelemhez kapcsolódó tevékenységek, és így tovább.) Csakhogy egy település teljes tevékenyszerszerkezete a gazdaságin kívül több más tevékenység (oktatás, kultúra, igazgatás és politika) munkafajtáit is tartalmazza. Ezeket is számba kell venni.

A *falvakban* az effajta tevékenységek is lényegesen kisebb számban, és általában csak *alapszinten* vannak jelen. Oktatásban: *csak* általános iskolai tanító-tanár munkák, egészségügyben *csak* (a „csak” itt természetesen nem minőséget vagy fontosságot jelent!) általános orvos. A legjellegzetesebb e szempontból az *igazgatás* (államigazgatás), amelyben a falvak esetében *csak* a saját településre kiterjedő hatáskörű tevékenységek vannak. Míg már a *kisvárosokban* is előfordulnak vonzáskörzetbe tartozó falvakra is kiterjedő hatáskörök, a *középvárosokban* pedig nagy számmal találunk ilyeneket (különböző megyei hivatalok).

Elég egyértelműen következik a fentebb mondottakból a tevékenységek *specializáltságának* a különbözősége. A *falvakban* az ilyen tevékenységek nagy része *specializálatlan* (vagy nagyon kevésbé specializált) *általánosságban* van jelen: *általános* orvos, tanító, a közigazgatásban – létszámokból is következően – egy ügyintéző többféle területet is „visz”. A *kisvárosban* már megjelennek a specializáltabb tevékenységek (*szakorvos*, szociális intézményben külön a családgondozásért, hajléktalan ellátásért, stb. felelős szakember, igazgatásban egy-egy terület szakreferense), a *középvárosokban* (és természetesen a fővárosban) már teljes lehet a specializáció. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a különbözőségeknél is a *társadalmi hatásai* a fontosak számunkra; ezeket is az imént már említett, a társadalmi mozgásterekről szóló alfejezetben fogom részletezni.

Utalni kell itt még egy dologra, a „hivatalos” (kenyérkereső) munkán kívüli, úgynevezett *szabadidős* tevékenységekre. Itt csak ezek egyik jellegzetességére kell kitérni. Arra ugyanis, hogy a szociológiában előfordul a „*városias, il-*

*letve falusias” életmód megkülönböztetése.*⁷ A falusias életmód egyik jellemzője az, hogy abban nem különül el teljesen a lakóhely-munkahely, abban az értelemben, hogy a lakóhelynek (a lakáshoz kapcsolódó kertnek-udvarnak) van (részleges) *termelőhely-funkciója*. Ebben az életmód-típusban a kertművelés (állattartás) nem hobby-tevékenység, hanem a *megélhetési stratégia* része: a megtermelt termékek, hol kisebb, hol nagyobb mértékben, de mindenképpen szerves részét képezik a család fogyasztásának. A városias életmód abban különbözik, hogy a lakás (tipikusan többlakásos házokról lévén szó) alapjában csak lakás-funkciót tölt be, és ha van is családnak hétvégi háza, telke, az térben elkülönül, az ott végzett – esetlegesen termelő jellegű – tevékenység is lényegében hobby-jellegű, az esetleges termék nem épül be szükségképpen szorossággal a család ellátásába. A városias, illetve falusiak életmód azonban semmiképpen sem település-típusokat elhatároló jellegű, mivel a magyar településrendszerben alig-alig találni e szempontból tiszta települést. (Még Budapest peremkerületei is igen sok olyan részt tartalmaznak, amelyekben domináns a falusias életmód, és a másik póluson nagyon sok olyan falu van, amelyekben az ott élők jelentős hányada már városias életvitelt folytat.) Ez a szempont akkor lesz számunkra fontos, amikor konkrét kisvárosok társadalmi arculatának vázolója során megkíséreljük megbecsülni, hogy a városias vagy falusias életmódúak milyen arányban vannak jelen az adott városban; ez ugyanis számottevően befolyásolhatja a város *társadalmi arculatát*.

1.1.3. A települések (helyi) társadalom-szerkezetére vonatkozó dimenziók

Fentebb, a dimenziók rögzítése során, három ide tartozót jelöltem meg. Ezek közül az első kettőt – „A helyi társadalom belső szerkezete” és „Politikai viszonyok, politikai szerkezetek a helyi társadalomban” – számunkra való különös fontosságuk miatt külön fejezetben fogok kifejteni. (Ld. majd 2. fejezet) Itt,

⁷ Ld. pl. KOLOSI Tamás rétegződés-modellje (in: K.T.: Státus és réteg, Bp. 1984), amelyben a városias ill. falusias jelleg státuscsoport megkülönböztető jegyként szerepel.

egyébként logikailag szoros folytatásaképp az előző alfejezetnek, a harmadik ide tartozó dimenzió, a „*társadalmi mozgástér*” kifejtését adom.

1.1.3.1. Az egyének lehetőségei a helyi társadalomban, a „*társadalmi mozgástér*” kérdései⁸

Először is magát a fogalmat kell definiálni.

Az egyén életének menetét sokféle tényező befolyásolja. Vannak – veleszületett – adottságai, képességei, nagyon fontos tényező családja (mind a szocializációs folyamatban átadott tartalmak, mind az aktuális állapot értelmében), befolyásolja életét az a fizikai tér, környezet, amelyben él. Ezek között a tényezők között kitüntetett szerepe van *társadalmi környezetének*, a (társadalmi) élete terepéül szolgáló *társadalmi tér*-nek. Ez a társadalmi tér lényegi tartalma szerint *viszonyokból, viszonyhálókból* tevődik össze, az egyes embernek más emberekhez, embercsoportokhoz való viszonyaiból, az embernek a vele kapcsolatba kerülő objektivációkhoz (ezen belül kitüntetetten intézményekhez, szervezetekhez, rögzített tevékenységformákhoz) való viszonyaiból. Az ember ebben a (virtuális) „tér”-ben, ebben a viszonyrendben helyezheti el önmagát, ennek a „tér”-nek a koordinátái között tervezheti meg és élheti életét. Ebben a „tér”-ben, ennek a korlátai között, az ez által adott lehetőségeket használva fel „mozoghat”. Ez a „tér” természetesen tértől és időtől függően nagyon változó nagyságú és jellegű. Másfajta lehetőség-mezője volt a feudális viszonyok között egy falusi jobbágnak, egy városi iparosnak, vagy a kastélyban élő nemes úrnak, és persze másfajta a lehetőség-mező a kapitalizmuskori falu parasztja, a város munkása, vagy a gyártulajdonos számára. Tegyük még hozzá, hogy az egyén lehetőségei adott pillanatban és adott konkrét társadalmi viszonyok között különbözhetnek még aszerint is, hogy milyen lét-szférát nézünk. (Lehetséges például, hogy munkatevékenység szempontjából nincsenek választási lehetőségei, míg szabadidős te-

⁸ A „*társadalmi mozgástér*” fogalmát, s azzal együtt természetesen az alapgondolatot, a kifejtés logikai struktúrájának egy részét szintén egy korábbi tanulmányomból vettem át. (Ld. B.P.: *Társadalmi mozgásterek*, in: *Helyi társadalom III*, Bp. 1985) Ezúttal is az ott leírtakat teljesen újra kellett gondolnom, és számos ponton módosítottam, kiegészítettem, és amit átvettem, azt is – jelen tanulmány fogalmi rendje szerint – újrafogalmaztam.

vékenységeiben nagyon sokféle lehetőség áll rendelkezésére.) E megfontolásokat összegezve definiálhatunk úgy, hogy a társadalmi mozgástér *az egyén számára adott pillanatban, adott helyen és adott vonatkozásban rendelkezésre álló lehetőségek összessége*.

Amikor az egyes település-típusokra átfogóan jellemző társadalmi mozgástér sajátosságait keressük, mindenekelőtt azt, hogy mekkora ez a mozgástér, tehát milyen a cselekvések *alternativitásának* a lehetősége, akkor érdemes a tevékenységi-aktivitási létszférákat tekinteni. Ennek az elemzésnek a szempontjából négy szférát látok elkülönítendőnek:

- a munka világa, a munkatevékenységek rendszere adott pillanatban, adott településen (településtípusok);
- a közélet-politika, az *állampolgári aktivitás* területe (szférája);
- a széles értelemben vett kulturális-szellemi szféra (benne a művelődés), különös tekintettel a befogadó vagy tevőleges kulturális-szellemi aktivitások lehetőségeire;
- a *magánszféra*, itt különösen a társas kapcsolatok (társasági, baráti, partnerkapcsolatok) lehetőség-mezője.

Mindegyik esetben a *reális* lehetőség-mezőt keresem, minősítő szempontom a *valós alternativitás mértéke és adekvátsága* lesz. Vagyis az, hogy az egyes települések (településtípusok) társadalmi mozgástere mennyire „tágas”, mennyire kínál az ott élő emberek számára valós, számukra *ténylegesen elérhető*, és nekik szubjektíve is megfelelő tevékenységi (élet-) lehetőségeket.

A munka világáról.

A kérdés tehát itt is az, hogy a munkatevékenység terén mennyire van meg az egyénnek a választási lehetősége, mennyire szabadon választhat munkafajták és munkahelyek között.

Nyilvánvaló, hogy ezt alapvetően meghatározza a település *gazdaság szerkezete*, amiről fentebb szoltunk. Itt tehát annak az emberek választási lehetőségeit meghatározó összetevőiről kell szólni.

A kérdést érdemes két részre bontani. Egyrészt a munkafajták dolgát kell tekinteni, tehát azt, hogy egy településen hányféle munkát lehet végezni, hányféle szakmát lehet gyakorolni. Másrészt a munkahelyek számát kell vizsgálni, egyszerűen szólva azt, hogy adott munkatevékenységben (adott szakmában) hány munkahelyen lehet elhelyezkedni egy adott településen. (Azt, hogy „egy adott településen”, mindig hangsúlyoznunk kell. Mert természetesen az egyénnek joga, és napjaink viszonyai között eléggé gyakran módja is van eltávozni, más településen keresni számára megfelelő munkát. Bennünket azonban itt éppen az érdekel, hogy *adott település* mit kínál, milyen mozgásteret biztosít az ott élő emberek számára.)

A lehetséges munkafajták tekintetében a település(típus)ok között meglehetősen jelentős (habár nem éles határú) különbségeket látunk. A falvakban a gazdasági és más munka-tevékenységek néhány típusra korlátozottsága következtében az adott korban a társadalom egészében meglévő munkafajtáknak szükségképpen csak kis hányada található meg. Nagyon erősen érvényesült ez a korábbi korszakokban: egy jobbágyfaluban a mezőgazdasági munkán kívül alig egy-két munkafajta jelenhetett meg. De a munkafajták számszerű korlátozottsága napjainkban is érvényes. Ami azt jelenti, hogy az egyén, *ha* életét falujában akarja leélni, és ott is akar dolgozni, akkor a munkafajta megválasztásában alig van választéka, többé-kevésbé *kényszerpályára* kerül. A kisvárosban, a lényegesen differenciáltabb gazdaság- (és tevékenység-) szerkezet e tekintetben is érdemi választási lehetőségeket kínál, noha, tegyük mindjárt hozzá, ez még mindig erősen korlátozott a közép- vagy nagyvároshoz képest. A kisvárosban a mozgástér tehát minőséget jelentően nagyobb, mint a faluban, de ugyancsak minőséget jelentősen kisebb, mint a nála fentebbi szinten lévő településeken.

Alapjában ugyanezt a képet kapjuk a munkahelyek tekintetében is. Nyilvánvaló: a kevés gazdasági, egyéb munkát kínáló szervezet-intézmény kevés választási lehetőséget, szűk mozgásteret okoz.

A mozgástér ezen aldimenzióban található különbözőségei azonban akkor válnak igazán szembetűnővé, ha a két kérdést, a munkafajtákat és a munkahelyeket összekapcsoljuk. Az egyén számára ugyanis igazán az a fontos, hogy településén mennyi *számára alkalmas* (meghatározott szakmával, tudással betölthető) munkahely van az adott településen. Ha így tekintjük a dolgot, a településtípusok különbségei még markánsabban lesznek.

A falvakban egy-egy munkafajtát kínáló egységből általában vagy csak egy van (pl. iskola, orvosi rendelő, valamilyen termelő üzem), vagy legfeljebb néhány (kereskedelmi egységet, fodrászt, autószerelőt csak igen korlátozott számban tud eltartani a falu). Valamilyen szakmával rendelkező, valamilyen *munkafajta*hoz ragaszkodó ember számára a falu nem kínál választási lehetőséget. (Ha tanár vagy és tanárként akarsz dolgozni, egyetlen lehetőség az egyetlen iskola, ha esztergályos vagy, jó, ha van a faluban egy olyan üzem, amely esztergályost foglalkoztat, ha autószerelő vagy, és van már a faluban egy műhely, nem nyithatsz másikat, mert nem élsz meg.)

A kisvárosokban a helyzet már lényegesen más. A *munkafajták* eléggé nagy hányada több *munkahelyen* is előfordul, van tehát, azonos munkafajtán belül is, munkahely választási lehetőség. (Több iskola a tanárnak, több üzem az esztergályosnak, egy kisváros már több autószerelő műhelyt is eltart.) A választási lehetőség, a mozgástér faluhoz képesti tágabb volta szembetűnő, de szembetűnő a középvároshoz (fővároshoz) viszonyított korlátozottsága is. De nem általában, inkább valamiként minőségi értelemben. A tágasság-korlátozottság ugyanis egészen másként jelentkezik különböző jellegű szakmák, tevékenységek esetében. A – mondjuk így – „tömeges” szakmák (esztergályos, lakatos, általános iskolai tanár-tanító) művelői számára valóban általában több munkahely kínálkozik egy kisvárosban, de a valamennyire is specializált tevékenységek esetében (nyomdász, középiskolai tanár, ügyvéd) a kisváros is csak igen korlátozott számú munkahelyet kínál. Az e tevékenységet folytatók tehát a mun-

kahely tekintetében a kisvárosban is választékhiánnyal nézhetnek szembe. Itt tehát már kevesebb a kényszerpálya, mint faluban, de itt sem kivételes.

Hozzá kell még tennünk, hogy a kényszerpályák megléte, a választékhiány *objektív adottság*, amit azonban az érintettek nem feltétlenül így – korlátként – élnek meg. Előfordul, nem is ritkán, hogy az éppen adott lehetőség az egyén számára megfelelő – vagy azért, mert valóban megfelel eredeti elképzeléseinek, vagy azért mert elhiteti magával, hogy mindig is ezt akarta (a kognitív disszonancia feloldásának sajátos esete) –, és ezért nem érzi korlátozottnak magát. A *helyzet* és a *helyzetérzékelés* (a helyzet szubjektív felfogása, értékelése) közötti különbség ez, amivel más vonatkozásban is fogunk találkozni, és fontos lesz egy település helyi társadalma *mentális állapotának* értelmezéséhez.

A társadalmi mozgástér következő területe a közélet-politika.

Ennek igazi leírásához szükségünk van a helyi társadalom politikai szerkezetének elemzésére, amit a következő fejezetben fogok elvégezni. Ezért itt csak, részben előretételezve a később részletesebben kifejtendőket, a közvetlenül a mozgásteret befolyásoló elemekről szólok.

Az alapkérdés itt természetesen az, hogy hogyan épül fel a helyi társadalom – közelebbről, mert számunkra éppen ez a kulcskérdés – a falvak és a kisvárosok helyi társadalmának a közéleti-politikai *szerkezete*.

A politológia közhelye, hogy a politika tartalma az *érdek*, maga a politikai tevékenység az *érdekérvényesítés*, illetve az ezt lehetővé tevő *döntési lehetőség*, vagy legalább a *döntés befolyásolásának* a lehetősége. Mindez együtt a hatalom, a hatalomgyakorlás, a hatalmi mechanizmus kérdésköre. (ld. ehhez Bihari – Pokol: Politológia)

Mint a következő fejezetben részletesebben levezetem, a helyi közélet-politika, a *helyi hatalmi mechanizmus* két különböző elven felépülő, a mindennapi gyakorlatban azonban szorosan egymásba fonódó, egymásra épülő szerkezetiség együttese: a *hivatalos-formális* az *informális-befolyásolási* szerkezeteké.

(Meg kell jegyezni itt még azt, ez a kétféle szerkezet természetesen megvan, létezik a nagyobb városokban, illetve országos szinten is, ott azonban, úgy látszik, nem épülnek össze relatíve egységes szerkezetűvé. Befolyásolják egymást, de külön vannak, többé-kevésbé elkülönült mozgástörvényekkel.)

Röviden jelezni kell itt is, hogy mit tartalmaz ez a két szerkezet.

A hivatalos-formális szerkezet lényegében az önkormányzatot, a közigazgatást, és az ezekhez közvetlenül tartozó intézményeket jelenti, ezek jellegét és működés módját kell szemügyre venni. E tekintetben azonban erős történeti cenzúrákat kell érvényesíteni. A legvázlatosabb áttekintésben is legalább négy korszakot kell jelezni: különbséget kell tenni a feudális kor helyi hatalmi szerkezetéről, a polgári típusú szerkezetek, a pártállami időszak helyi hatalmi viszonyai és a rendszerváltás utáni helyzet között. Nézzük e korszakokat, az első kettőt csak jelzésszerűen, a második kettőt, minthogy ezek a jelenünk és a jelenünket leginkább meghatározó közelmúlt, kicsit részletesebben.

A feudális korban a *falvakban* a „formális helyi hatalom” jószerint kimerült a bíró és a jegyző működésében. Önálló (helyben hozott) döntések alig születnek, a falu élete e tekintetben is alapvetően kívülről-felülről irányított. Lényegesen más a helyzet a *városokban* (elsősorban természetesen a szabad királyi városokban), amelyek meglehetősen nagyfokú belső önállósággal rendelkeztek, saját ügyeikben nagyrészt a maguk által létrehozott testületek döntöttek. A településen lakó embereknek minőségileg különböző joguk és lehetőségük volt részt venni, „beleszólni” az őket érintő döntések meghozatalába.

A polgári szerkezet egyrészt erősen megnöveli a települések önállóságát, másrészt az egységes államszerkezetű alakított polgári típusú rendszerrel erős korlátait is kijelöli ennek az önállóságnak. Ebben az időszakban is erős marad a települések életének felülről-kívülről irányítottsága.

A pártállami időszak szerkezetének gerince jogi értelemben a tanácsrendszer, a valóságos működés tekintetében a Párt (az akkoriban használatos írásmóddal az egy-pártot, az MSZMP-t említve nagy betűvel írom itt is...) erős do-

minanciájával. Ennek a szerkezetnek a működése, az egész országos hatalmi szerkezet centralizált-hierarchikus jellegéből következően, alapjában *végrehajtásra orientált* volt. A helyi hatalmi apparátus (beleértve a választott tanács-testületet is) feladata elsősorban a felsőbb szinteken hozott döntések végrehajtása volt, legfeljebb a végrehajtás módjáról születtek helyi döntések. Csak ritkán, és aránylag kevésbé jelentős ügyekben volt mód helyi érdekkifejezéseken és helyi érdekérvényesítéseken alapuló *helyi érvényű döntések* meghozatalára. Ez egyebek mellett azt is jelentette, hogy nem volt szükség (és némiképp groteszk „adekvátsággal” nem volt jogi lehetőség sem) a *(helyi) érdek-politizáció* kereteinek, intézményeinek kialakítására. Érdeemes már itt megjegyezni, hogy ez a társadalmi mozgásterek szempontjából természetesen azt jelenti, hogy az egyéneknek (és a falvak és a kisvárosok lakói között e szempontból alig volt különbség), eltekintve a nagyon kevés számú „apparatsiktól”, nagyon korlátozott, voltaképp a nullához tendálóan korlátozott a lehetősége a formális-hivatalos helyi hatalmi mezőben való részvételre, a bármilyen formában történő „beleszólásra”.

A rendszerváltás után a helyzet – elvileg legalábbis – gyökeresen megváltozott. Az önkormányzati törvény minden település egyenrangú önállóságát fogalmazza meg, a településeknek belső ügyeik intézésében (természetesen a Parlament által alkotott törvények keretei között) teljes szabadságot ad. A valóságos működést elemezve azonban két (nagyon eltérő jellegű, de mindkettő esetében erős hatású) korlátozó tényezőt látok. Az egyik finansziális természetű. A települések jelentős részének (és minél kisebb településről van szó, annál inkább) költségvetésének igen nagy hányada *kötött*, csak meghatározott célra használható, és ennek meghatározó hányada *központi (állami) újraelosztásból* származik. (Az arány, főleg kisebb településeken, elérheti, vagy meghaladja a 90%-ot is.) Kevés tehát a szabadon, helyi döntés alapján felhasználható forrás, márpedig a helyi ügyek (fejlesztések) döntő többségének is van anyagi vonzata. Nagyon leegyszerűsítve és vulgárisan fogalmazva, ámbár a lényegét illetően szerintem helytállóan, mondhatjuk úgy, hogy ha nincs pénz, nincs miről dönten. Források híján

kiüresedik e lehetséges döntések mezője. A másik korlátozó tényező a magyar politikai szerkezet alakulása. Ezt a szerkezetet eléggé egyértelműen a *pártok dominálják*. Amelyek, természetesen, országos szervezetek, funkciójuk értelem-szerűen az osztársadalmi szintű érdek-artikuláció. Kevéssé alkalmasak a *helyi érdekek* politizációjára. Ez utóbbinak azonban (még) csak kevéssé alakultak ki a helyi érdekű szerveződésformái. (Elvétve találkozni csak olyan esettel, mint egy kisvárosban, ahol egy önkormányzati választáson egy helyi egyesület állított – sikerrel – polgármester-jelöltet.) E tekintetben viszont, és ez nagyon fontos szá-munkra, komoly különbség van a falvak és a kisvárosok (még inkább a nagyobb városok) helyzete között. A városokban ugyanis, legerőteljesebben a képviselő-testületek működésében tetten érhetően, egyértelmű a *pártelvű működésmód*. A *helyi* képviselő-testületben is az *országos* pártok alakítanak frakciókat, a dönté-sekben (szavazásokban) a képviselők *pártjuk* képviseletében vesznek részt, nem pedig valamilyen pártoktól függetlenül tekintett *lokális érdek* megjelenítőjeként. A falvakban ez csak ritkán van így. Ott a képviselők – személyes érintettségük, mivel megválasztásuk erőteljesebben perszonális motívumok, nem pedig pártkö-tődés alapján történt – erőteljesebben lokális érdeket tudnak képviselni. Ez azt is jelenti, hogy míg a városokban ebben a szférában ma is eléggé erőteljes a *kívül-ről vezérelt* jelleg (az országos párt általánosabb megfontolásai érvényesíttetnek helyben is), a falvakban erősebb a tényleges autonómia. Ami egyben azt is ma-gával hozza, hogy a falvak és a városok lakóinak, mint látni fogjuk, e téren meg-lehetősen eltérő a *társadalmi mozgástere* is.

Tekintsük most az *informális-befolyásolási* szerkezetet.

Mindenfajta döntés, döntés-befolyásolás első és nélkülözhetetlen alapja az *információ*, az információkhoz való hozzájutás esélye és lehetősége. Információ magáról az eldöntendő kérdésről, információ a lehetőségekről és feltételekről, információ az alternatívákról. A falvak és kisvárosok helyi társadalmának egyik (a nagyobb településektől is megkülönböztető jellegű) jellemzője az (amint ezt a következő fejezetben részletesebben bemutatom majd), hogy a *lakópolgároknak*

(Pál László érzékletes megjelölése a helyi társadalom tagjaira az „állampolgár” mintájára) a *perszonális kommunikáció*, az előszóban történő információ-áramlás (kommunikáció-elméleti szakirodalomban használatos megjelöléssel a „szóbeszéd”) révén módja van a települést érintő információkhoz hozzájutni. Fontos itt hangsúlyozni, hogy ez az információs csatorna egyáltalán nem esetleges működésű: az információ-áramlás útjai („csatornái”) jól, kialakult, rögzült, az érintettek által jól ismert *hálózatot* alkotnak. (Elég pontosan tudni lehet, hogy ki, milyen kérdésből, kitől kap információt, és hogy kinek adja azt tovább.) Jól kialakult helyi társadalomban a lakópolgárok meghatározó hányada része ennek a hálózatnak. Amelyen természetesen többirányú („oda-vissza” jellegű) az információáramlás, így az egyén nem csak *megkapja* az információkat, hanem ugyanezen a hálózaton keresztül (kommunikációelméleti kifejezéssel) *üzeneteket is küldhet*, véleményt nyilváníthat, ezáltal *befolyásolhatja* a döntéseket.

Ám azt is látni kell, hogy ennek a befolyásolásnak az *ereje, hatékonysága* az egyes lakópolgárok esetében nagyon különböző, attól függően, hogy milyen *pozíciót* foglalnak el a helyi társadalomban. (A pozícióról, annak összetevőiről szintén a következő fejezetben szólok részletesebben.) Vannak, akiknek a szava nagyobb súllyal esik a latba, mint másoknak, a *befolyás mértéke* nagyon eltérő. A lényeg számukra itt két dolog. Az egyik az, hogy ez a befolyás-mező is *határozott szerkezetként rögzül* a helyi társadalomban: meglehetősen pontosan lehet tudni, hogy kinek, milyen kérdésben, mekkora befolyása van, és természetesen kialakul (és az érintettek számára ismert) a szerkezet abban az értelemben is, hogy a különböző befolyással rendelkező emberek *egymással milyen kapcsolatban* vannak. A másik lényeges dolog az, hogy ez a szerkezet korántsem azonos a formális-hivatalos hatalmi szerkezettel. Az informális struktúrában legnagyobb befolyással rendelkező ember csak igen ritkán azonos a formális struktúra első emberével. Két olyan szerkezetről van szó, amelyek *különböznek* egymástól, de korántsem *független* egyik a másiktól. A formális struktúrában meghozott döntéseket alapvető tartalmaiban befolyásolja-meghatározza az informális struktúra

„döntése”, az informális struktúra viszont befolyását csak a formális struktúra közbejöttével (minthogy a döntési jogosultság ott van) érvényesítheti. A két szerkezetiség egymáshoz való viszonya a faluban és a kisvárosban egészen eltérő (részleteiben ezzel is a következő fejezetben kell foglalkozni), a mozgástér szempontjából a lényeg annyi, hogy a kisvárosban a két szerkezet *egymás mellett*, és bár egymásra ható, egymást feltételező, de mégis *relatív elkülönültségben* van jelen, a falvakban *egymást átható*, nem kis mértékben *egybeolvadó*, kettőseltű, a formális és informális rendező elveket egyaránt tartalmazó *relatív egységes* szerkezet alakul ki.

Az egyének *társadalmi mozgástere* a közelet-politika terrénumában most már a következőképpen jellemezhető.

A falvak helyi társadalmaiban annak következtében, hogy a formális és az informális struktúra „egybejátszik”, és hogy az informális struktúrában, az információs hálózat sajátosságai következtében minden lakópolgár (habár különböző mértékben, különböző befolyásolási erővel) jelen van (pontosabban: ha van rá igénye, jelen *lehet*), a mozgástér meglehetősen tág. *Esélye* jószerint mindenkinek van, hogy kisebb-nagyobb mértékben részt vegyen helyi társadalma közeletében-politikájában. Az esély *mértékét* a helyi társadalomban adott pozíciója határozza meg, a *megvalósulás*, a tényleges részvétel nem csekély mértékben magán az egyénen, részvételi akaratán, szándékán múlik.

A kisvárosokban még mindig megvan az esélye az informális struktúrában történő politikai-közeleti részvételnek (természetesen azokkal a korlátokkal és feltételekkel, amelyeket fentebb a faluval kapcsolatba már említettem), de a formális szerkezetben való részvétele már nagyon korlátozott lehetőségű. Egyrészt azért, mert – létszámarányosan – eleve jóval kevesebben lehetnek döntéshozó vagy döntésközelben pozícióban, mint a falvak lakói, másrészt azért, mert ezek a formális szerkezetek már bizonyos érelemben „felül vannak” a mindennapiságon, már a (helyi) társadalom tagjai mindennapi életétől elkülönült szférát alkotnak. Az egyének társadalmi mozgástere tehát ellentmondásos kettősségű:

az informális szférában még itt is elég tág (eltérően a közép- vagy nagyvárostól, ahol az informális mechanizmusok természetesen működnek, de egészen más, a polgárok jelentős részét már nem átfogó szerkezetben), a formális szférában viszont erősen korlátozott.

A társadalmi mozgástér következő terrénuma a kulturális-szellemi (és művelődési) szféra

Az alapkérdés itt sem más, mint hogy ebben a szférában az egyes települések (településtípusok) milyen alternatívákat kínálnak az ott élőknek.

A kérdést itt határozottan ketté kell bontani. Külön kell kezelni a *befogadó* jellegű kulturális tevékenységeket, ez a kulturális-művelődési *kínálat* kérdésköre. És külön a *tevőleges-cselekvő* jellegű aktivitásokat, ahol az ilyen tevékenység helyben adott lehetősége érdekel.

A kínálattal korábban – egy 40-50 évvel ezelőtti időt tekintve – még eléggé egyszerű volt a dolgunk. A települések között ekkor még eléggé egyértelműen meghatározó jellegű különbségek voltak, ámbár már ekkor is erősebb volt a település *nagyságának* a hatása a település *típusánál*. A kisebb településeken (egy-két ezres falvakig bezárólag) a kínálat tipikusan *korlátozottan egynemű* volt. Az egyetlen művelődési ház (binnen a természetesen csak mindig egy-egy filmet játszó mozival) kínálta, amit kínált, az egyén „választási szabadsága” abban merült ki, hogy igénybe veszi-e az egyetlen lehetőséget, vagy sem. Az ekkorra települések könyvtára jó esetben is a leginkább keresett szépirodalmat kínálta, bármilyen komolyabb szakkönyvért, különlegesebb műért a városi (megyei) könyvtárba kellett menni. (Könyvet helyben beszerezni gyakorlatilag lehetetlen volt.) Színház, ha és amikor volt egyáltalán (a Déryné Színház hőskorában még kistalvába is eljutott!), évente néhány előadás, amit éppen a színház vezetése jónak tartott a faluba elvinni. Nyugodtan mondható tehát, hogy ebben az időben ezt az alszférát a *választás lehetőségét nem tartalmazó*, mondhatni *kényszerpályás* kínálat jellemezte. Mára a helyzet bizonyos értelemben változott. A televí-

zió elterjedésével belépett egy olyan kultúraközvetítő közeg, amely *ugyanazt* kínálja a kisfaluban lakónak is, mint a nagyvárosban élőnek. Ez kétségkívül bővíti a választási lehetőségeket, kétségkívül tágítja a társadalmi mozgásteret, ám, hogy ez mennyiben jelent *minőségbeni* javulást, „értékesebbedést”, az már vitatható. (Ezúttal nem vitatom, csak a tényt szögezem le.)

Már a kisvárosokban (nagyobb falvakban) is jóval nagyobb ez a kínálati mező. Egy valamirevaló kisvárosban működött (már ameddig működött...) két vagy három mozi, művelődési háza – méreteinél fogva – egyszerre többféle programnak is helyet adhat, általában (főleg az utóbbi időben) több könyvesbolt kínálja az olvasnivalót, legtöbb helyen múzeum (többnyire időszakos kiállítóhelyiséggel is) várja a látogatókat. Itt tehát már van *valóságos választási lehetőség*: ugyanabban az időpontban több olyan kulturális esemény történik, amelyek közül az ember kiválaszthatja az éppen neki megfelelőt. *Van* tehát választási lehetőség, és ez az e szférában tekintett mozgástér *minőségi bővülését* jelenti, de a *választék* természetesen jóval szűkebb, mint a középvárosoké, vagy a nagyvárosé. Nagyon nehéz persze ezeket a „szűkebb-bővebb” kategóriákat kvantifikálni, egyértelműen mérhető adatokhoz rendelni, de *meglétiük*, úgy gondolom, nélkülül is elegendően jó biztonsággal kijelenthető, s így ez az aldimenzió települések (településtípusok) elkülönítéséhez is jól használható.

A *tevőleges-cselekvő* kulturális aktivitásokkal már nehezebb a dolgunk. Itt ugyanis két olyan altípust kell – vizsgálódási szempontunk érvényesítése érdekében – elkülöníteni, amelyek, mint látni fogjuk, a településtípusok szintjein polárisan ellenkező módon lehetségesek, és amelyek elkülönítése önmagában is igen nehéz. Az egyik altípus a szó szorosabb, szokásosan használt értelmében vett *alkotó* (művészeti, tudományos) tevékenységek, amelyek eredménye (talán éppen ez lehet a megkülönböztető ismerv) olyan érték, ami elfogadottan beépül egy tágabb közösség értékvilágába. A másik altípus voltaképpen ugyanezeknek a tevékenységeknek a műkedvelő (amatőr) változata, ahol a tevékenység eredménye alapvetően a létrehozó(k), esetleg egy szűkebb, a létrehozók személyes

kapcsolati mezőjébe tartozó közösség számára jelent értéket. Egyetlen példán, a színház példáján próbálom érzékeltetni ezt a különbséget. A „profi” színháznak olyan *esztétikai minőséget* kell létrehoznia, amely *önmagában megáll*, amely az aktuális befogadó közegtől (az aznapi közönségtől) függetlenül is érvényes, amelyet egyértelműen és kizárólag a színházművészet normái alapján kell értékelni. Az amatőr színjátszók előadása elsősorban *önmagáért való*, a játszóknak belső szükségleteit elégíti ki, más számára való érvényessége tipikusan egy szűkebb közeg (a játszókat valamilyen módon ismerők) számára van, és ezáltal van egy sajátos *közösség-konstituáló* szerepe: „*ezt a mieink játszották, nekünk, akiknek a mieink játszottak, közünk van egymáshoz*”.

Már az elmondottakból is jól érezhető, hogy a kétféle aktivitás egészen másként helyezkedik a különböző települések társadalmi mozgásterében. Az alkotó tevékenységek esetenként kizárólag, tipikusan optimálisan nagyobb településeken folytathatóak (a miértokről rögvest bővebben szólok még), az amatőr jellegű tevőleges-cselekvő aktivitásoknak ezzel szemben a legtermészetesebb tere a kisebb (települési) közösség. Van olyan is, például a hagyományörző csoport, amely gyakorlatilag csakis ilyen közösségben képzelhető el. A *mozgástér* tehát, mint jeleztem, polárisan különböző jellegű: a „profi” alkotó tevékenységek tere elsősorban a nagyobb település, míg az „amatőr” alkotó munka adekvát színtere a kisebb település helyi társadalma.

Az imént említett „miért”-ekről kell még részletesebben beszélni.

Az *alkotó* tevékenységek némely fajtája objektív feltételei miatt eleve nagyobb településhez (városhoz, nagyvároshoz) kötött. „Profi” színházat csak ott lehet csinálni, ahol van színház, társulattal, és egyéb hozzátartozó feltételekkel. Filmet csinálni csak filmgyárban lehet. Az atomkutatáshoz atomreaktor, neurológiai kutatáshoz jól felszerelt laboratórium szükségeltetik. Mindazok számára, akik olyan településen élnek, ahol nincsenek meg ezek a feltételek, a mozgástérnek (a lehetséges tevékenységeknek) kemény *határ-feltételét*, voltaképp a tevékenység végzésének lehetetlenségét (az adott tevékenység nem-választhatósá-

gát) jelentik. (Természetesen addig, amíg valaki el nem hagyja települését; de ez más kérdés.)

Az alkotó tevékenységek számos fajtája azonban olyan jellegű, amelynek a fent leírt objektív keretfeltételei nincsenek. A vers- vagy regényíráshoz, technikai értelemben, csak papír és íróeszköz kell, a festéshez elég a vászon (vagy papír), a festék meg az ecset, filozófiai mű alkotásához segédeszközként legfeljebb néhány könyv kell, még növénynemesítési kísérlet is folytatható házkörűli parcellán. Tulajdonképpen minden olyan alkotó tevékenység ide tartozik, amely alapján *egyéni emberi teljesítményt*, egyéni erőfeszítést igényel, jelentősebb eszköz-igény nélkül. Ezek ezért *elvileg* településtől függetlenül végezhető alkotó munkák. Valójában azt látjuk, hogy az igazán jelentős szellemi teljesítményeket igen ritkán produkálják kis településen élő alkotók. Miért?

Úgy látom, a szellemi alkotások létrejöttét erősen befolyásolja az a „társadalmi klíma”, ami körülveszi az alkotót. Mit jelent ez, miből tevődik össze ez? Én három fő összetevőjét látom.

Az egyik az alkotásra vonatkozó *társadalmi szükséglet*, vagyis az, hogy adott pillanatban adott társadalmi közeg kész-e az alkotás befogadására. A befogadás (vagy nem befogadás) aktuálisan természetesen mindig csak az alkotás létrejötte után derül ki, az alkotónak azonban, ha igényt tart az elfogadásra (és az alkotók döntő többsége normális esetben igényt tart arra, hiszen az igazolja – visszamenőlegesen is – tevékenysége értelmességét), ismernie, érzékelnie kell azt a közeget, ami az elfogadásról dönt. Ismernie kell ennek a közegnek az értékrendjét, márpedig ez általában csak akkor lehetséges, ha valamiképpen benne él ebben a közegben. Ha elszigetelten él (jelen gondolatmenetünkben: kis településen; tipikus esetben ugyanis ez a „benne élés” fizikai közelséget is feltételez), nincs meg számára a „társadalmi klímának” ez az összetevője.

A „társadalmi klíma” másik összetevője a környezet (az embert közvetlenül körülvevő társadalmi környezet) *tolerancia-szintje*. Az alkotó tevékenység ugyanis mindig *rendkívüli*, abban az értelemben, hogy nem illeszkedik (termé-

szeténél fogva nem illeszkedhet) be a társadalom *mindennapi* üzemmentébe. Ezt a tevékenységet a mindennapi üzemmenetet folytató közegnek, az alkotót körülvevő társadalmi közegnek, *mint tevékenységet* is el kell fogadnia, tolerálnia kell. Ebben a tekintetben, úgy látom, eléggé határozott különbség van a településtípusok között. A falvakban az – ebben az összefüggésben használt – tolerancia-szint lényegesen alacsonyabb, mint akár a kisvárosokban. Egy faluban az, hogy valaki *csak* vásznak pingálásával foglalkozik, nemigen számíthat társadalmi elfogadásra, míg egy kisváros közege már büszke is lehet arra, hogy van saját elismert festője. Itt arról is szó van – talán éppen ez hozza létre a tolerancia-szint különbözőségét –, hogy a kisvárosokban már *szükségképpen*, mondhatni lényegükből fakadóan jelen van valamiféle alkotó tevékenység. (Tervező építész, ipari üzem fejlesztő részlege, újságíró, és hasonló.)

A „társadalmi klíma” harmadik összetevője a *szakmai közeg* megléte vagy hiánya. (Nagyjából a fentebb más összefüggésben *befogadó-elfogadó* közegről van szó, de itt egy kissé többre is gondolok.) Az esetek többségében ugyanis egy művészeti, tudományos alkotó tevékenység csak támogató-ellenőrző szakmai háttér-közeg bázisán bontakozhat ki. Folyamatos alkotó munkához feltétlenül szükség van ilyen közegre; ez viszont értelemszerűen tipikusan csak nagyobb településen tud előállni. (Egyszerűen azért is, mert ez feltétlenül több, hasonló dolgokkal foglalkozó ember együttesét jelenti.)

Végül is, ha a kulturális-szellemi szférában próbáljuk minősíteni a különböző települések társadalmi mozgásterét, bár részleges belső ellentmondásokkal, de mégis elég egyértelmű képet kapunk. A kulturális-szellemi tevékenységek lehetséges alternatívítása – az egyének számára adott választási lehetőség e téren – a falvakban erőteljesen korlátozott, egyes tekintetben kifejezetten kényszerpályás. A kisvárosokban a mozgáster jóval bővebb, de itt sem korlátlan: vannak olyan tevékenységfajták, amelyek kisvárosban élők számára elérhetetlenek. (értelemszerűen közép- vagy nagyvárosban elérhetőek.) A kisváros tehát, amelynek

viszonyai e dolgozatban kitüntetetten érdekelnek, e téren is *köztes helyzetben* van a falvak és a nagyobb városok között.

Érdemes megjegyezni már itt, hogy mindez nem csak az *állapot-leírás* szempontjából fontos. BÁRDOS István hívta fel rá figyelmemet, hogy, idézem őt, „Az a város, amely nem tudja befogadni, és nem is tart igényt a vele kapcsolatban megszülető tudományos kutatások eredményeire, nem nyitott korának kulturális, művészeti törekvéseire, az képtelen kijelölni fejlődési irányait és megalkotni az ahhoz szükséges szellemi és tárgyi infrastruktúrát.”⁹

A társadalmi mozgástér negyedik eleme a *magánszféra*.

Elégge nyilvánvaló, hogy a magánélet mezője sem független az egyén társadalmi közegétől. Közvetítő rendszerek sokasága viszi át a különböző társadalmi hatásokat a magánszférába; ezek közül csak azt a kettőt nézem meg közelebbről, amelyek leginkább hatással vannak a társadalmi mozgástérre. Az egyik az *életmód-minták* kérdése.

Minden emberi közösségben, így a helyi társadalomban is, kialakul egy sajátos, csak az adott közösségre jellemző *érték- és normarend*. Amely természetesen nem független az adott közösséget körülvevő nagyobb társadalmi egység érték- és normarendjétől, általában inkább csak saját színekkel módosított lenyomata annak, de ebben a formában *adottságot* (a Durkheim értelmében vett „társadalmi tény”-t) jelent a közösség tagjai számára. Adottságot, ami *közösségi elvárásként* meghatározza-befolyásolja az egyének-családok lehetséges, a közösség által elvárt-jóváhagyott magatartásformákat. Ennek az érték- és normarendnek az egyik legátfogóbb megjelenése a közösség által az egyéneknek felkínált *életmód-minta*, az adott közösségben elfogadott (tolerált) életmód-minták választéka.

Nem könnyű az életmód-mintát röviden meghatározni. Az életvitel egészére vonatkozó szabályokat tartalmaz: a munkavégzés, a munkavégzés módjának

---

⁹ Bárdos István: Megjegyzések.

erkölcsi követelményeit, a munkán kívüli tevékenységek megkívánt és megengedett módozatait (ideértve például a táplálkozási szokásokat, a szabadidős tevékenységeket), tartalmazza a személyközi érintkezések megkívánt (elfogadott) módozatait, sőt tartalmaz még gondolkodási és értékelési mintákat is. Mindezek végül összeállnak egy, esetenként belső ellentmondásuktól sem mentes komplex egésszé, ami megszabja, hogy a közösség tagjának hogyan kell, hogyan illik viselkednie, dolgoznia, gondolkoznia.

A korábbi – nagyjából feudalizmus-kori – falvakban általában *egyféle*, a falu közösségének egészére érvényes életmódmintát találunk. (Ami természetesen a különböző pozíciókban lévő emberek esetében más modifikációs tartalmakat is jelent: ugyanazon *alapértékrend* mentén más és más konkrét magatartákszabályokat tartalmaz például a gazda és a cseléd számára.) A komplexumot adó „paraszttörvény” (ld. Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom) mégis, ezeken a modifikációkon túl, az élet minden területét, a közösség minden tagjára vonatkozóan, szabályozta. A polgári minták terjedésével ez a homogenitás megszűnt ugyan, a mai falvakban is már általában többféle egymás mellett élő és egyformán elfogadott életmódmintával találkozunk, ezek „választéka” azonban szűkös, és, ami legalább ilyen fontos, a helyben elfogadott mintáktól eltérő életvitelt a falusi közösség közvéleménye nem tolerálja.

A kisvárosok viszonyrendje ebből a szempontból is más. A fentebb leírt differenciáltabb munkamegosztási és társadalomszerkezet eleve többféle életmód minta meglétét követeli meg. Ez önmagában is nagyobb „választékot” jelent, az életmód minta nem szigorúan pozíció-kötött. (Korábbi – kapitalizmus-kori – példával: a középosztályon belül a „polgári elemek” /mérnök, ügyvéd/ él/het/ik, származásuktól függetlenül, a dzsentrí-dzsentróid életformát, és megfordítva, a középbirtokos nemestől is elfogadható a polgáris típusú életvitel.) A többféle életmód minta (a többféle érték- és normarend!) egyidejű jelenléte ugyanakkor kiváltja-létrehozza a nagyobb *tolerancia-szintet* is, a sajátjától, a leg-

szűkebb társadalmi közegetől eltérő életmódminta *lehetségesként, nem-deviánsként* való tudomásul vételét.

Az egyének számára rendelkezésre álló társadalmi mozgástér tehát e vonatkozásában (is) markánsan különbözik településtípus szerint: a falvakban meglehetősen szűk, gyakran *kényszerpályás*, a kisvárosokban tipikusan tágabb, tényleges *választási lehetőséget* kínáló. De még, tegyük hozzá, a kisváros „választéka” is korlátozott. Számos, a nagyvárosokban már elfogadható életmódváltozatot a kisváros közege nem fogad el.

A magánszféra másik itt bemutatandó területe a *személyközi (társas) kapcsolatok* rendszere. Ezeknek a kapcsolatoknak mind kialakulása, mind formarendje igen sok tényezőtől függ, ebben a gondolatmenetben csak arra összpontosítok, hogy a települések helyi társadalma milyen választási lehetőségeket biztosít mind a kapcsolatalakítás, mind a kapcsolattartás módja szempontjából.

Érdekes ezeket a kapcsolatokat *kapcsolattípusok* szerint vizsgálni, mint-hogy nem azonos relációk érvényesek egyikre-másikra. Négy kapcsolattípust látok szükségesnek elkülöníteni: a házastársi (párválasztási), a baráti, a társasági és a rokon kapcsolatokat. Az első három közös jellemzője, hogy (a modern társadalmakban) mindegyik *szabad társválasztáson* alapul. A kérdés itt az, hogy vannak-e, s ha igen, melyek a választás társadalmi jellegű feltételei, korlátai?

A házasság (párválasztás) értelemszerűen a legszorosabb kapcsolat. Tényként kell rögzítenünk, hogy a párválasztásban a szorosan vett biológiai tényezők (szexuális vonzerő, életkor) mellett komoly szerepe van a társadalmi jellegű tényezőknek is, az olyanoknak, mint a kulturális-műveltségi szint és érdeklődés hasonlósága, a világnézet-világkép hasonlósága-azonossága, a saját életben megélni kívánt életmód-minták összeilleszthetősége. Ehhez még hozzájöhet (falvakban elég erősen, kisvárosokban már gyengébben) egy olyan tényező is, hogy a környezet (az egyént körülvevő társadalmi közeg közvéleménye) szerint ki lehet „hozzáilló” partner. (Az „alvégiek” ne kereskedjenek a „felvégen”, az értelmiségi nőnek nem lehet „méltó párja” egy fizikai dolgozó férfi, stb.)

Ha mindezeket a tényezőket figyelembe vesszük, megállapítható, hogy falvak „választéka” (már természetesen, ha falun belül maradvá akar párt választani az ember; a modernizálódó társadalmakban egyre könnyebb és egyre gyakoribb a más településekről történő választás) ebből a szempontból is meglehetősen szűkös, és minél feljebb haladunk a társadalmi pozíciók „ranglétráján”, annál szűkösebb. (Extrém példa: egy 1973-ban végzett vizsgálat¹⁰ adatai szerint azoknak az orvosnőknek, akik meglévő párkapcsolat nélkül mentek falura dolgozni, több mint kétharmada nem ment férjhez, mert, mint interjúkban többen megfogalmazták, a falu közvéleménye előtt nem lenne meg a szükséges tekintélye az olyan orvosnőnek, akinek nem vezető értelmiségi a férje.)

A kisvárosokban e tekintetben is lényegesen nagyobb a mozgástér, nagyobb a „választék”. Növeli továbbá a választás esélyét a már több vonatkozásban említett toleránsabb légkör: a kisváros közvéleménye általában (és bizonyos határok között) sokkal inkább elfogadja az eltérő pozícióban lévő partnerválasztást.

Meglehetősen hasonló a helyzet a *baráti kör* kialakítása terén is. Itt az azonos érdeklődési kör, az életmódminták azonossága-hasonlósága talán még erősebben jön számba, mint a párválasztás esetén. Könnyen belátható, hogy egy faluban jóval kisebb az esélye annak, hogy *igényei szerinti* baráti kört tudjon kialakítani az ember, mint egy kisvárosban, ahol egyébként természetesen megint jóval kisebb az e szempont szerint vett választék, mint nagyobb településeken.

A tágabb, jellegénél fogva lazább szerveződést jelentő *társasági kapcsolatok* (amelyek felszínibbek, mint a barátságok, érzelmi intenzitásuk, intimitásuk azokhoz képest elhanyagolható) alakíthatóságában, az ilyen kapcsolat alakításához rendelkezésre álló választék tekintetében igazán lényeges különbséget a településtípusok között nem látok. A faluban éppúgy megvan az a kör, amelyből ez a lazább-felszínibb kapcsolati forma kialakítható, mint a kisebb, vagy nagyobb városokban.

¹⁰ ld. Bánlaky – Solymosi – Kérészné: *Orvosok Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1981, 106-112.p./

A *rokoni kapcsolatok* abban a lényegi jegyben különböznek az előzőektől, hogy nem szabad választáson alapulnak. A kapcsolatok *megléte* tehát, és szempontunkból most csak ez a lényeges, mondhatni település-független. A kapcsolattartás intenzitása, módja és jelentősége az, amit tekinteni érdemes.

A falu viszonyai között (természetesen azokban a falvakban, amelyekben többé-kevésbé megőrződtek a falusias típusú életmódminták) a rokonságnak a városénál sokkal nagyobb szerepe van. Egyrészt azért, mert általában több rokon lakik helyben, a nagyfokú területi mobilitás elsősorban a városi rokonsági hálózatokat zilálta szét. Másrészt – nyilván nem függetlenül az előzőtől – azért, mert a falu hagyományosabb értékrendje e kapcsolatokat *jelentősnek* is ítéli. A kölcsönös segítség, a nagyobb ünnepek közös megülése a rokonság körében nem csak *természetes*, hanem egyben – a szokásokban rögzült íratlan törvények szerint – *előírt* is. A városi társadalmak ezt a normát már alig ismerik. Noha *megengedik* és *helyeslik* a rokonok szorosabb kapcsolatát, de *tudomásul veszik* (megengedik) a laza-formális kapcsolatot, vagy a tulajdonképpeni idegenséget is.

Ha mármost a magánszféra dolgát összességében, annak egyes összetevőit egyben kezelve akarjuk jellemezni, akkor azt mondhatjuk, hogy e szférában is a társadalmi mozgásteret illetően eléggé vegyes képet látunk. Vannak olyan részterületek (életmódminták, párválasztás), amelyeken a falvak és a kisvárosok (részben a kisvárosok és nagyobb városok) viszonyai között markáns különbséget láttunk, és van olyan részterület is (társasági kapcsolatok), ahol településtípusok szerinti különbség nem látható. Ha a magánszféra egészét egyben tekintjük, azt mondhatjuk, hogy minden településtípuson *van* mozgástere az egyéneknek, e mozgástér *jellege és kiterjedtsége* azonban jelentősen különbözik. Minél feljebb haladunk a „települési hierarchiában”, annál tágabb a mozgástér, annál nagyobb az egyén esélye és lehetősége arra, hogy magánszféráját személyes igényei szerint alakítsa.

Végezetül meg kell kísérelni a társadalmi mozgásterek, mint egész, összefoglalását is.

Ha áttekintjük az elmondottakat, világosan látható, hogy nem lehetséges az egyes szférákra vonatkozó elemzések egyszerű összegzése. Általában a méréselmélet szerinti legalacsonyabb szintre, az *összehasonlításra* kellett hagyatkoznunk: a „több-kevesebb”, „nagyobb-kisebb”, „szűkebb-tágabb” korántsem egzakt kategóriák alkalmazásával. *Összegzést* (matematikai-statisztikai értelemben vett összegzést) nem végezhetünk. Ezért sajátos összefoglalásként tovább kell lépni, és azt megnézni, *hogyan az egyének hogyan élik meg a számukra adott társadalmi mozgásteret.*

Ebben a gondolatmenetben mindvégig a társadalmi mozgástér *határfeltételeit* kerestem. Vagyis azt, hogy melyek azok a falvak és kisvárosok (néhánykor bevonva a vizsgálódásba a nagyobb városok viszonyait is) helyi társadalmainak belső természetében rejlő *objektív és szubjektív (társadalomlélektani) tényezők*, amelyek az ott élő emberek társadalmi mozgásterének határait kijelölik. Négy szférát vizsgáltam; erről a négy szféra (négy dimenzió) által kifeszített „négydimenziós térről” talán a legfontosabb, amit el kell mondani, hogy (településtípustól függetlenül, minden településtípuson) *létező (meglévő) tér*. Ami azt jelenti, hogy – extrém kivételektől eltekintve – nincs olyan *társadalmi* helyzet, ami az egyén mozgásterét nullára redukálná, amely az egyén számára semmilyen választási lehetőséget ne adna. A mozgástér *mértékét* (tágasságát) láttuk különbözőnek, de *totális kényszerpályát* (ahol az egyén minden társadalmi mozgástér szférában kényszerpályára kerülne) gyakorlatilag nem találtunk.

Fontos továbbá felfigyelni arra, hogy a fentebb kimutatott határfeltételek többsége jellegét tekintve *hiánykorlát*: nem *kényszerít* valamilyen cselekvésre, nem *tilt* valamit (ámbar nem lényegtelenként ez is előfordul: a falvak intoleranciája az eltérő életmódmodellek iránt), hanem a korlátok többsége abból adódik, hogy a település (helyi társadalma) *nem kínál reális választási lehetőséget*. *Hiánykorlát* ez, mert nem olyasmivel határol be, ami *van* (kényszerek, tiltások), hanem azzal, ami *nincs* (választási lehetőségek, esélyek). Az egyén számára ez a jelleg egyáltalán nem mellékes. A „hiánykorlátot” sokkal könnyebb elviselni;

többek között azért is, mert ebben az esetben a közeg (a helyi társadalom közege) természetes módon tudomásul veszi, tolerálja a passzivitást, a nem-cselekvést. Továbbá a korlátoknak eme hiány-jellege okozza a falvak és kisvárosok társadalmi mozgásterének sajátos kétarcúságát: egyfelől az össztársadalmi fejlettségi szintből következő elvileg lehetségesnél általában kevesebb *reális választási lehetőséget* kínál, másfelől kevés kényszert tartalmaz, *relative közömbös* (természetesen, mint fentebb láttuk, különböző településtípusokon és különböző szférákban más-más mértékben) az egyének cselekvéseivel szemben.

A lényeg azonban mégiscsak a határfeltételek, a korlátok megléte, a mozgáster (különböző mértékű) korlátozottsága. A kérdés az, hogy *hogyan élik meg* (szubjektíve hogyan dolgozzák fel) az emberek mozgásterük szűkösségét. Itt két alapváltozatot látok. Az egyik, amikor az egyén *igényszintje* nem haladja meg a közeg által kínált (estenként objektíve erősen szűkös) lehetőségeket. Ebben az esetben az egyén közegét, a közeg nyújtotta mozgásterét *neki megfelelőnek* éli meg, igényei és lehetőségei között nincs feszültség. A másik változat az, amikor az egyén igényei, szükségletei meghaladják a közeg nyújtotta mozgásteret, ilyenkor természetesen az igények és lehetőségek közötti *feszültség* keletkezik. A kérdés, hogy hogyan, milyen *magatartási stratégiákkal* oldja fel ezt a feszültséget az egyén.

Az egyik – kézenfekvőnek tűnő – megoldás a *közegváltás*, a más, tágabb lehetőségeket kínáló településre költözés. Ennek a magyar viszonyok között komoly nehézségei vannak; ezért is, de elsősorban azért, mert ez a megoldás már kivezet a helyi társadalom keretei közül, itt ezzel a megoldással nem foglalkozom.

A másik megoldás a helyben maradóké, akiknek ott helyben kell valamit kezdeniük ezzel a feszültséggel. Ezen belül az egyik jellegzetes stratégia a *mint-ha-magatartások* kialakulása. Melyek ezek? Három jellegzetes változatát lehet leírni.

Az első az, amikor ugyan nincs valóságos választási lehetőség, de valamilyen képpen az a *látszat* alakul ki (vagy alakíttatik ki), *mintha* volna alternatíva. (Tipikusan ilyen volt a pártállami időben a munkahely-választás tekintetében a kisvárosok esetében az általános iskolák dolga. A városban több általános iskola volt, látszólag egy tanár választhatott, hogy melyikben akar munkát vállalni, miközben mindegyik iskola a tanácsé volt, a tanárokat a tanács alkalmazta; a tanár *mintha* választhatott volna, valójában a tanács döntött.) Ebben a változatban az egyén *elfogadja* a látszatot, valóságosnak tekinti azt; ez a feszültség feloldásának sajátos pszichikus mechanizmusa.

A második változata a mintha-magatartásnak a *leplezés*, a tényleges választék-hiány elleplezése. Itt az történik, hogy az ember az egyetlen *reális* lehetőség mellé kitalál, *konstruál* néhány másikat, amelyek ténylegesen nem lehetségesek, de az ember úgy tesz, *mintha* lehetségesek lennének. Miután a lehetőségek megkonstruálása megtörtént, az egyén úgy tesz – és legtöbbször nem csak környezetével, de saját magával is elhiteti – *mintha* lehetőségek közül választott volna. (Példa: falusi értelmiségi párválasztása. Kemény kompromisszumokkal elfogadja az egyetlen lehetséges „jelöltet”, majd azt mondja, hogy szóba jöhetett volna ez is, az is, amaz is, de én őt „választottam”). Ez a változat sokban hasonlít az elsőhöz, a lényegi különbség abban van, hogy míg az előzőben kívülről adott látszat *elfogadása*, realitásnak tekintése történt, itt az egyén az *aktív*, maga konstruálja meg a látszatot.

A harmadik változat a *helyettesítés*. Az egyén felismeri, hogy valamely (esetleg ténylegesen létező) lehetőség *számára* nem reális, ezért kénytelen eredeti szándékától, igényétől eltérő módon cselekedni. Ezt azonban nem hajlandó külső kényszerként felfogni, hanem úgy tesz, *mintha* ő választott volna. (A „savanyú a szőlő” szindróma; a tanár, aki nem kapván tanári állást, elmegy szociális munkásnak, és azt mondja, hogy mindig is „embereken akart segíteni”).

A mintha-magatartás mindhárom változatának közös lényege, hogy az egyén a *realitások* számbavétele (és tudomásul vétele) *helyett* a mintha-maga-

tartásba *menekül*. Ez a stratégia nyilvánvalóan nem a feszültség, az ellentmondás valóságos *megoldására*, hanem csupán az *elfedésre*, a feszültség –általában csak ideig-óráig tartó – *feloldására* irányul.

A másik jellegzetes feszültségoldó stratégia a *kompromisszumok lehetőségét* használja ki, és ezen az alapon működteti a *kompenzációs mechanizmusokat*. E mechanizmusok működtetésének lehetőségét az adja meg, hogy a társadalmi mozgástér, mint a fogalom értelmezésében említettem, komplex rendszer. Összetevő elemei, szférái csak az elemzésben választhatók szét, a valóságában az egyén a teljes mozgásteret egységében érzékeli. A kompenzációs mechanizmus éppen ezt használja ki: ha az egyén mozgásterének valamely szférájában korlátokat érzékel, aktivitását (választás-szükségletét, kissé patetikusán fogalmazva szabadság-szükségletét) *áttereli, átviszi* más szférára. Ezáltal a szubjektíve igényelt „választási szükséglet” (szabadság-szükséglet) *mértékében* (bár más belső összetételben) *valóságosan kielégül*, megtörténik tehát a feszültség, az igények és realitás közötti ellentmondás, valóságos *megoldása*.

Az utóbb mondottak megmutatják, hogy a társadalmi mozgástér, annak mértéke, és főként e mérték egyének számára való *jelentősége* korántsem abszolút érték. Megállapíthatjuk – és joggal –, hogy a különböző településtípusokon *ténylegesen* erősen különbözőek a választási lehetőségek, de az egyének, részben igény-szintjük és igény-”összetételük” valóságos különbségei, részben a leírt feszültség-kezelő stratégiák működtetése következtében nagyon eltérően *élik meg* helyzetüket. Lehetséges olyan változat, amelyben az egyén igény-szintje és igény-”összetétele” nem különbözik a települése (helyi társadalma) által kínált lehetőségektől (bármilyen korlátozottak is azok objektíve), és így az ember *helyén* érzi magát helyi társadalmában. Lehetséges olyan változat, amelyben az igény-szint és a lehetőségek ugyan eltérnek, de a feszültséget valamilyen stratégiával feloldja vagy megoldja az egyén, s innentől kezdve mozgástere objektív korlátozottságát nem érzi, szubjektíve eliminálja, és önmagát úgyszintén *helyén lévőnek* érzékeli. És lehetséges olyan változat, amelyben az egyén az igényeinek

és lehetőségeinek eltérését *ilyenként* éli meg, és a frusztrációt vagy kivonulással („magábazárkózással”), vagy valamilyen formájú önpusztítással, vagy a helyi társadalom elhagyásával (elköltözéssel) reagálja le. Amikor városaink helyi társadalmának történetét vizsgáljuk majd, ezeknek a változatoknak az előfordulását, előfordulási gyakoriságát is néznünk kell, mint olyan tényezőt, ami erős jellemzője a helyi társadalom aktuális állapotának.

1.2. Mit nevezünk helyi társadalomnak? A helyi társadalom fogalma, sajátosságai

1.2.1. A helyi társadalom fogalmáról

A helyi társadalom fogalmának meghatározásáról az 1980-as évek elején folyt érdemi vita.¹¹ Az azóta eltelt időszakból kifejezetten fogalomértelmező írásokkal nem találkoztam; úgy tűnik, a téma szakértői kielégítőnek és használhatónak tartják az akkor kialakult értelmezéseket. Értelmezéseket mondok, többes számban, mert a vitában korántsem jött létre konszenzus, nem alakult ki egységes álláspont. Úgy látom, az történt, hogy, mivel a különböző álláspontok – mint látni fogjuk – nem tértek el egymástól alapvető elveikben, nem volt feltétlenül szükséges a tisztázó vita végigvitele. A *konkrét empirikus kutatások* során a fogalomértelmezés különbözőségétől függetlenül lehetett közös nevezőre jutni.¹² Saját értelmezésem kialakításához szükséges áttekinteni az akkori vitát.

Markáns álláspontot képviselt SZIRMAI Viktória.¹³ Így ír: „A helyi társadalom a társadalmi totalitás szerves része, meghatározott társadalmi és gazdasági, politikai szerepköröket betöltő funkcionális alrendszere. A helyi társadalom tehát egyfelől ‘leképezi’ a társadalmat, másfelől helyi társadalmi-gazdasági-

¹¹ Ld. 2. sz. lábjegyzet. Ezúttal is az abban a „műhely”-ben folytatott viták anyagait használom; természetesen a maguk helyén megadott részletes hivatkozásokkal.

¹² Jól mutatja ezt a 2. lábjegyzetben említett kutatás-sorozat, amelyben, állíthatom, harmonikus együttműködésben dolgoztunk együtt Böhm Antallal, Pál Lászlóval, akiknek az enyémtől eltérő fogalomértelmezéseiről rövidesen szólok.

¹³ Szirmai Viktória: A helyi társadalom fogalma. In: Helyi társadalom I., Bp. 1983, 31-52.p. A következő idézetek helye 42-43.p.

politikai funkciói, valamint sajátos belső viszonyai és interakciós folyamatai szerint módosítja a társadalmilag jellemző viszonyokat.”

A meghatározásnak – olvasatom szerint – két lényegi eleme van. Az egyik az, hogy a helyi társadalmat az össztársadalom alrendszerének, tehát az össztársadalmi viszonyokba szorosan betagozódó entitásnak tekinti. A másik, hogy ezeket a viszonyokat a helyi társadalom közege *módosítja*. Az utolsó szót nem véletlenül emeltem ki. Úgy látom ugyanis, hogy Szirmai *dominánsnak* tartja az össztársadalmi viszonyok hatásait, a helyi társadalom belső mozgásait csak *módosító* tényezőknek tekinti, nem pedig *öntörvényű* alakulásnak. Erre utal következő megfogalmazása is: „A helyi társadalom mindenekelőtt vertikálisan meghatározott alrendszerekből szerveződik; alrendszerei az össztársadalom rendszereit: a gazdaságát, a politikait, a társadalom rétegződését, az ökológiát (infrastrukturálist) és a tudati-ideológiai viszonyait funkcióik szerint reprezentálják.” E felfogás szerint a helyi társadalom *belső szerkezetét* (a helyi társadalom „alrendszerei”) alapvetően a makrostrukturális hatások determinálják.

Vitatja, pontosabban kiegészítendőnek tartja ezt a felfogást PÁL László.¹⁴ Szerinte „A helyi társadalmaknak e funkcionális meghatározása s rendszerelméleti kezelése Szirmai Viktória fontos hozzájárulása a helyi társadalom-problematika elméleti kibontásához. Az általa megadott fogalom azonban túl elvont – ... – s így túlzottan az általánosság szintjén marad... Azaz nem tartalmazhatja a helyi társadalmiság, a lakónépesség helyi társadalommá konstituálódásának lényegi folyamatait...” Holott ezek Pál szerint igen fontosak: „...felfogásunkat a kérdésben már jeleztük és felvázoltuk, amikor a lakóhelyi népességet a társadalmi magatartásukat kifejező dimenziók szerint megkülönböztettük: *az amorf populáció szintű együttéléstől, a működő – és helyi – sajátos dimenziókon szerveződött társadalmak alakzati formáin át a magasabb szintű koherenciát mutató és közösségként funkcionáló formáig.*” (Szerző kiemelése)

¹⁴ Pál László: A helyi társadalom fogalmának artikulációjához. In: Helyi társadalom III. Bp., 1985, 5-26.p.; az idézett helyek 10. és 9.p.

Az utóbbi idézetből megint két lényegi elemet tartok fontosnak kiemelni. Az egyik az, hogy Pál határozottan „helyi”, „saját” dimenziók mentén szerveződőnek látja a helyi társadalmat. A másik az, hogy tételezi a helyi társadalom *szerveződése minőségének* különbségeit. („Amorf populációtól” a „közösségeként funkcionáló” szerveződések.)

Ez az utóbbi mozzanat kap különösen erős hangsúlyt az én felfogásomban.¹⁵ Idézem: „Helyi társadalma tehát településeinknek egyszerűen és ab ovo van. Helyi társadalomszerkezete minimálisan annyi, hogy többé-kevésbé áttételesen megjeleníti a társadalmi egész, a mai magyar társadalom szerkezetének fő mozzanatait. Most azonban azt a többletet keressük, amitől a helyi társadalom *lokális közösségé* formálódik.”¹⁶ (Kiemelés az eredetiben. – Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a kötet szerkesztői /Böhm Antal és Pál László/ éppen a mondat után tartották szükségesnek szerkesztői megjegyzésben rögzíteni, hogy „A kötet szerkesztői a helyi társadalom szerveződését az itt kifejtettektől eltérően értelmezik.”) Még pontosítottam, hogy mit értek lokális közösségen: „... *én lokális közösségnek a helyi társadalomnak egy társadalmilag megformált, a mindennapi gyakorlatban realizálódó, bizonyos fokon tudatosodott és a közösség tagjai számára bizonyos értelemben viszonyítási alapul szolgáló alakzatát értem.*”

Most úgy látom, hogy van értelme vizsgálni a helyi társadalmakat *kialakultságuk, társadalmi megformáltságuk, integrációjuk foka és minősége* szerint, és ez igen fontos *elemzési szempont*. Ily módon beszélhetünk – most csak a szélső pontokat jelzem – kialakult, jól integrált, és a másik végleten amorf, szerkezetelen, dezintegrált helyi társadalmakról. Nem tartom azonban indokoltnak (eltérően korábbi véleményemtől) az elsőre külön kategória, a „lokális közösség” fogalom használatát, mert tisztább és egyértelműbb fogalomhasználatnak

¹⁵ Ld. B. P.: Helyi társadalom – lokális közösségek. In: Helyi társadalom II., Bp. 1984, 51-84.p. Idézett helyek 53. és 52.p.

¹⁶ Megjegyzem itt, hogy a „lokális közösség” fogalomhasználat az angolszász szakirodalomban a kutatások egyik irányzata megjelölésére használt „local community” részben magyarított átvétele. Ott azonban lényegében a helyi társadalom értelmében használják; ld. ehhez H. Newby: The Challenge of Rural Sociology

vélem, ha minden esetben egyszerűen helyi társadalomról beszélünk, és akkor, amikor erre szükség van, jelezzük szerveződésének minőségét.

Hivatkozott tanulmányomban egyébként definiáltam a helyi társadalom fogalmát is: „... én olyan társadalmi egységet nevezek helyi társadalomnak, amely a) geográfiai, településföldrajzi kategóriákkal relatíve pontosan körülhatárolható (faluk, városok, pontosan körülírt városrészek, stb.); b) amelynek népessége meglehetősen állandó; c) s amelynek kialakult valamiféle belső struktúrája. Ebben az értelemben tulajdonképpen minden településen, amely valamennyi idő óta önálló településként létezik, megvan a helyi társadalom.” Látható, hogy itt három eléggé konkrét *definicionális ismérv* szerepel, amelyek, úgy látom, jól *operacionalizálhatóak* is, konkrét kutatásban jól használhatók, ezért ezeket – vagy változataikat, természetesen kibővítve-kiegészítve – jelenleg is használni fogom. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy ezek az ismérvek semmit sem mondanak a helyi társadalom szerveződésmódjáról, belső szerkezetéről, holott véleményem szerint egy részletezőbb, kifejtőbb definíciónak ezeket is tartalmaznia kell.

Éppen ebben a vonatkozásban tartalmaz többet BÖHM Antal és PÁL László közös meghatározása:¹⁷ „Első megközelítésben helyi társadalomnak nevezzük azt a társadalmi képződményt, amely térben elkülönült, sajátos minőségekkel, érdekszerkezettel, hierarchikus tagoltsággal rendelkezik. Érdekeit képes az adott társadalom gazdasági és társadalmi intézményrendszerén belül többkevesebb autonómiával kifejezni. Tagjait alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok, kliensi kapcsolatok szövevénye és az adott lokalitással kapcsolatos identitástudat jellemzi. ...” Ezúttal két olyan mozzanatot emelek ki, amelyek lényegi tartalmukat tekintve fontosak, de az itt adott értelmezésüket vitathatónak tartom. Az egyik ilyen elem a helyi társadalom tagjainak viszonyaira vonatkozik, és ezeket Böhm és Pál „kliensi kapcsolatok szövevénye”-ként értelmezik. Azt gondolom, hogy a belső viszonyok egésze több ennél, korántsem minden viszony „kliensi kapcsolat”, ugyanakkor ezek a kapcsolatok meglátásom szerint egyálta-

¹⁷ Böhm Antal – Pál László: Helyi társadalom. Előtanulmány. In: Helyi társadalom I., 11-31.p. Idézett hely: 14.p.

lán nem esetlegesek (a „kliensi kapcsolat” kifejezés *egyediséget, személyhez kötött* esetlegességet jelez), hanem *rendszerre szerveződnek*. (Részletesebben ezt majd a következő alfejezetben fejtem ki.) A másik elem a „lokalitással kapcsolatos identitástudat”. Én ezt nem tartom definicionális ismérvnek, úgy vélem, hogy ez csak a helyi társadalom szerveződésének magasabb szintjén, a valamennyire integrált helyi társadalomban alakul ki, és ebben az értelemben *minősítő kategória*.

Az elmondottak figyelembe vételével rögzítem, hogy jelenlegi felfogásom szerint mit értek a helyi társadalom fogalma alatt.

Annyi bizonyosnak látszik – ebben minden szerző egyetért –, hogy a helyi társadalom *településekhez*, esetleg településrészekhez kötődik. A településekről viszont tudjuk, hogy a *társadalom térbeni megszerveződésének* elemei. A társadalom ugyanis természetesen térben is létezik, mégpedig nem akármilyen térben, hanem a saját maga által, szükségleteinek megfelelően kialakított-szervezett térben. (Csak ismétlem, hogy ez a tér-alakítás természetesen természeti-földrajzi, gazdasági és egyéb tényezők által szabott korlátok-feltételek között történik.) A helyi társadalom az így kialakult (társadalmi) tér-elemek, a települések lakóinak együttesége, mondhatjuk így – első és legáltalánosabb közelítésben –, hogy ***a helyi társadalom a társadalom térbeni megszerveződésének társadalmi alakzata***. Lényegében ugyanezt a tartalmat megfogalmazhatjuk kissé kézzelfoghatóbban is: *egy településen (vagy településrészen) lakó emberek valamilyen szintű közösségi megszerveződését nevezzük helyi társadalomnak; az adott település (településrész) helyi társadalmának*.

Ezzel azonban még nem mondtunk eleget, csupán a helyi társadalom elméleti (ha tetszik, társadalomfilozófiai) szintű elhelyezését végeztük el a társadalmi jelenségek sokaságában. Tovább kell lépnünk, és megkeresni azokat a *kritériumokat*, amelyek alapján a gyakorlatban (a kutatási gyakorlatban is) megmutathatjuk, hogy éppen egy helyi társadalomról van szó.

Mindenképpen szükségesnek tartom – külső keretként – a *térbeni lokalizáció* megjelölését. Helyi társadalom *földrajzilag jól körülhatárolható téregységen* alakulhat ki. Ez mindig egy település (amelynek megvannak a térben pontosan kijelölhető határai), vagy településrész (amelyet az adott település más részeitől elegendő pontossággal el tudunk különíteni). Szükséges ez a kritérium azért is, mert a mindennapokban működő emberi közösség (együttesség) kialakulásának feltétele a térbeni, fizikális kapcsolatok lehetősége. (Elszórt tanyavilágban nem jöhet létre helyi társadalom.)

Második fontos kritérium a *viszonylag állandó ottlakó népesség*. Bármiféle társadalmi szerveződés létrejötte *időigényes folyamat*, a kapcsolatok kialakulásához, a viszonyok formálódásához idő kell. Ha egy településnek állandóan cserélődik a népessége, soha sincs idő az összeszerveződésre. (Ezért van egyébként, hogy az egyszeri, tudatos aktussal létrehozott települések – pl. az ú.n. „szocialista városok”; Szirmai V. érzékletes kifejezésével a „csinált városok” – emberei-lakói csak hosszabb idő alatt, egyes kutatások szerint másfél-két generáció ideje alatt, tudnak valamiféle helyi társadalommá szerveződni.) Ehhez kapcsolódó lényeges kritérium a *népességszám*, pontosabban annak felső határa. Akármekkora település, településrész nem tud relatíve egységes szerkezetű helyi társadalommá szerveződni, mivel túl nagy lélekszám esetén az emberek közötti kapcsolatok, viszonyok oly mértékben távoliak, annyira közvetítettek, hogy részeire, elemeire töredezik a szerkezet. Számos vizsgálat és elméleti megfontolások is arra az eredményre vezetnek, hogy a helyi társadalom kialakulását lehetővé tevő maximális népességszám 30-40.000 fő körül van. (Nem utolsó sorban emiatt mondjuk, hogy a *kisváros* nagyságrendi határa éppen ez: kisvárosnak azt a várost nevezem, amelyben még lehetőség van a helyi társadalom kialakulására.)

A harmadik – immár tartalmi, minőségi jellegű – kritérium *kialakult (helyi érvényű) viszonyrendszer*. Azok a *társadalmi hálózatok*, amelyek megszabják-megmutatják azt, hogy az egyes emberek (családok) kikkel milyen kapcsolatban vannak, az a viszonyrendszer, amelyben való elhelyezkedés *kijelöli* az egyén

(család) *helyét a helyi társadalomban*. (Az ezt kifejező pozícióról a harmadik alfejezetben lesz szó.) A kritérium tehát a viszonyrendszer *megléte*.

Negyedik kritérium – szorosan ráépülve az előzőekre – a *kialakult (helyi érvényű) érték- és normarendszer*, illetve a tágabb (össztársadalmi) közeg érték- és normarendjének helyi érvényű módosulatai. (Amelynek megjelenési formái a helyi közvélemény, a korábban említett életmódminták, és hasonló jelenségek.) Kritérium ez, mert szociálpszichológiai közhely, hogy minden tartósabban együtt élő és együttműködő emberi csoport kiformálja saját belső normarendjét, valamennyire is integrált helyi társadalom sem lehet működőképes e nélkül: a viszonyok (kapcsolatok) működtetése csak az adott viszonyokra (kapcsolatokra) kidolgozott működési szabályok alapján lehetséges.

Az ötödik kritérium – ami a történetiséget, az időbeniséget tekintve lehetne harmadik a felsorolásban, logikailag azonban inkább itt a helye – a *valamilyen közösen megélt történet*, az ebből származó, a történet csomópontjait örökítő *hagyományok*. A múlt, a kollektív emlékezetben megőrzött múlt (legyen az mitikus, vagy valóságos; ld. az 1.1.1.2. alfejezet) beépül a jelenbe, és ez a „beépült múlt” olyan *integratív erő*, amely nélkülözhetetlen.

Végül a hatodik kritérium eléggé sajátos jellegű. Ez ugyanis nem definíciós jellegű, tehát megléte nem feltétele a helyi társadalomnak, hanem tisztán minőségi mutató. Egy jól kialakult, jól integrált, markáns helyi érték- és normarenddel rendelkező, hagyományait megtartó-őrző helyi társadalomnak kialakul(hat) egy sajátos *MI-tudata*, az a kollektív tudati alakzat, hogy MI vagyunk ennek a településnek a polgárai, a MI településünk (települési közösségünk) más, mint a többi. A pozitív MI-tudat lesz azután az alapja a *lokálpatriotizmusnak*, ami a településsel, a település közösségével való azonosulás cselekvő változata lehet.

Úgy gondolom tehát, hogy a gondolatmenetem elején adott elméleti megfogalmazással, az arra alapozott, azt kibontó itt leírt kritériumok mentén lehet megragadni általában is, és konkrétan egy-egy település esetén is a helyi társadalom lényegét.

1.2.2. A helyi társadalom szerveződésmódja

Az 1.1.3.1. pontban, a társadalmi mozgástér közéleti-politikai szférájának elemzése kapcsán jeleztem, hogy a helyi hatalmi mechanizmus kettős elven: a hivatalos-formális és az informális-befolyásolási szerkezeteken épül fel. Most hozzátésem, hogy ez a kettősség nem csak hatalmi struktúrára, hanem általánosabban a helyi társadalom belső szerveződésére is érvényes. Hogyan? Nézzük először a hivatalos-formális szerkezeteket!

A szorosabban vett *politikai szférára* nézve kimutattam – mégpedig, mint később látni fogjuk, mind a négy vizsgált történelmi korszakra többé-kevésbé érvényesen –, hogy a kisvárosok és falvak helyi társadalmainak ez irányú működése jelentős mértékben *kívülről vezérelt*. A helyben hozott döntések meghatározó hányada nem elsősorban helyi érdekek artikulációján alapul, hanem külső, a helyi társadalmon kívüli szempontok érvényesülnek. Azt mondhatjuk tehát, ebben a szférában – tehát jelen gondolatmenetünk fogalmi hálóját alkalmazva a *helyi társadalom hivatalos-formális politikai szerkezetében* – dominánsak a *makrostrukturális hatások*. Ezt egyébként eléggé természetesnek kell tartanunk: Szirmai Viktóriának (korábban idézett helyi társadalom definíciójában) teljesen igaza van abban, hogy a helyi társadalom *részrendszer* (alrendszere) az „össztársadalom”-nak. Nyilvánvaló, hogy a politikai szférában – amely, hangsúlyozzuk itt, a társadalmi újratermelési folyamat három nagy létszférája, a gazdasági, szellemi-kulturális és a politikai szférák közül éppen az, amely a társadalom *megszervezését* végzi – a társadalomnak *egységesnek* kell lennie. A szervezőelvek, az ezeket konkretizáló szabályok és normák, a szervező mechanizmusok és eljárások heterogenitása esetén a társadalom szétesne. A *jogbiztonságnak*

például, ami a hatékonyan működő politikai szerkezet egyik kiemelkedő jelentőségű rendező elve, nyilvánvalóan ugyanazt kell jelentenie minden településen, *ebben* nem fogadhatóak el „helyi ízek”, helyi modifikációk. A kérdés itt számunkra az, hogy vajon a makrostrukturális hatások érvényesülnek-e más területeken is?

A válasz természetesen az *igen*. A helyi társadalom részrendszer-mivolta nyilván mindenben megmutatkozik. Tekintsük itt a legátfogóbb osztálytagolódási formát, a *társadalomszerkezet* (társadalmi struktúra, az osztály- vagy réteg-tagoltság) kérdését.

A társadalomtudományokban évszázados, meg-megújuló vita folyik arról, hogy milyen kategóriákkal lehet egy társadalom tagolódását leírni. Vannak, akik az *osztálytagolódást* tartják meghatározónak (és ezen belül is alkottak három vagy több osztályos modelleket), mások *társadalmi rétegekről* beszélnek (és ezen belül számos különböző rétegződési modellel találkozunk), előfordul a *statuscsoportok* kategória is. Nem feladatomban itt e vita áttekintése, számomra csupán annyi a lényeg, hogy abban kétségtelenül egyetértenek a legkülönbözőbb szerzők és irányzatok, hogy *vannak* társadalmi nagycsoportok, és azok milyensége és egymáshoz való viszonya alkotja a társadalomszerkezetet. Ami, tegyük ezt mindjárt hozzá, történelmi korszakonként alapvetően megváltozik. Egészen más a feudális társadalom szerkezete (amely a hűbériségre épül), mint a kapitalista társadalomé (amelynek legfontosabb, egyesek szerint kizárólagos rendező elve a tőkeviszony), és megint más a pártállami társadalom-szerkezete (ahol egyrészt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, másrészt a redisztributív hatalomhoz való konkrét viszony határozza meg az egyének elhelyezkedését a társadalomban). Ezek a nagycsoportok természetesen *leképeződnek* a helyi társadalomban is. Ha a makrostrukturában beszélünk egyik társadalmi réteggént (a magyar szociológiában leginkább használatos Ferge Zsuzsa féle rétegződési modell kategóriájával) *vezetőállásúakról*, akkor természetesen megjelennek, bizonyos mértékig sajátos arculatú *társadalmi csoportként* a vezetőállásúak a helyi

társadalom közegében is. Igaz, és ez már a helyi társadalom modifikációs hatása, egy-egy konkrét helyi társadalomban más és más súlya, jelentősége lehet a „vezetőállásúaknak”. (És természetesen minden más társadalmi réteg helyi „leképeződésének”).

Érvényes a „leképeződés” természetesen nem csak az osztály- vagy réteg-szerkezetre, hanem a társadalom minden más tagolódási formájára is. Létezik például az *etnikai tagolódás*, és a németek, románok, cigányok, szlovákok a helyi társadalmakban is németként, románként, cigányként, szlovákként vannak jelen. És érvényes az is, hogy egyes helyi társadalmakban nagyon eltérő belső (településen, a település helyi társadalom-szerkezetén belüli) helyzete, súlya, jelentősége van az ott élő németeknek, románoknak, cigányoknak, szlovákoknak. Ugyanez elmondható a *vallási tagolódásról* is.

A lényeg itt számunkra az, hogy az össztársadalom szerkezeti formái *megjelennek, leképeződnek* a helyi társadalmakban, és, a modifikációs hatások következtében, kialakítanak egy, az össztársadalmi formák által dominált (ebben az értelemben „*kívülről vezérelt*”), de konkrét megjelenésében *egyedi, az adott helyi társadalomra jellemző* viszonyrendet. Így, habár tudjuk, hogy ez a formarend a makrostruktúra által meghatározott, a maga konkrétságában mégsem érthető meg, nem vezethető le abból, *meglétének milyenségét* minden egyes esetben konkrét elemzésekkel lehet megmutatni. Lényegében ez az, amit a helyi társadalom „hivatalos-formális szerkezetéről” mondanunk kell.

A másik szerkezetiség az informális-befolyásolási mező. Ennek elemzésekor szükséges egy kissé távolabbról, elméleti megfontolásoktól elindulni.

A kérdés az, hogy melyek azok a *működésbeni formák*, amelyekben a helyi társadalom látható módon megjelenik, és amelyek működésükkel egyben *konstituálják* (megalkotják) a helyi társadalom sajátos minőségeit. Más fogalomhasználattal nevezhetjük ezeket a helyi társadalom *integrációs mechanizmusainak*, mivel e formák működése hozza létre a helyi társadalom tényleges integ-

rációját.¹⁸ Úgy találtam, hogy négy, részben egymásra épülő működésbeni formát, integrációs mechanizmust lehet leírni. Ezek:

- a helyi társadalmat átszövő *információs-kommunikációs hálózat*;
- az ennek működése révén kialakuló *helyi közvélemény*, mint kollektív tudati alakzat;
- a *helyi érdekek*, illetve a helyi társadalom egyes csoportjainak *egymásra vonatkoztatott csoportérdekei rendszerének* valamilyen formában való politizációja;
- közvetlenül közösségi vonatkozású (helyi közösségre vonatkoztatott) *cselekvéseknek, cselekvésrendeknek* a kialakulása.

Ezek a formák, hangsúlyozzuk még egyszer, egyidejűleg és együttesen *létrehozói* (a konstituálás értelmében), *fenntartói* (a meglét értelmében), *megjelenítői* (a láthatóvá tétel értelmében) és *termékei* (létezésük folyamatos lehetővé tétele értelmében) az integrált helyi társadalomnak. Bármelyikük hiánya esetén a helyi társadalom nem tud integrálódni, nem tud magasabb minőségű szerveződésformát kialakítani.

Nézzük ezeket egyenként, alapvetően működésük jellege szerint.

Hogyan működik a helyi társadalom *információs-kommunikációs* rendszere? Szecső Tamás információs csatorna tipológiájában¹⁹ többek között szerepel a *szervezeti kommunikáció* és a *szóbeszéd*. Ugyancsak ő állapítja meg (Angelusz Róbert és Váradi László kisvárosokban végzett vizsgálataira alapozva), hogy „a helyi kérdésekkel foglalkozó információkban ... [tehát a helyi társadalom információs rendszerében – B. P.] *csupán* a szervezeti kommunikáció és a szóbeszéd

¹⁸ Az integrációs sémák fogalmát Polányi Károly vezette be. Ő ezt történetfilozófiai kategóriaként használta, nagy történeti-társadalmi korszakok jellegzetességének leírására. (Nála a három nagy séma: az archaikus társadalmak reciprocitás-elve, az ókori nagybirodalmak és az ázsiai és európai feudalizmusra jellemző redistribúció /amit egyébként Szelényi Iván sajátos módosulattal az állampárti szerkezet integrációs elvének is tekint/, és a kapitalista forma piaci integrációja.) Itt én Polányi *logikáját* követve a fogalmat kitágított-konkretizált értelemben használom oly módon, hogy nem csak integrációs *elvet*, hanem az integráció konkrét megvalósulási mechanizmusait is értem alatta.

¹⁹ Szecső Tamás: Bevezetés. In: Szecső T. (szerk.): Az információtól a közéletig. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973, 8-9.p.

csatornái funkcionálnak.”²⁰ (kiemelés tőlem – B. P.) Mit jelent ez? A *szervezeti kommunikáció* egyértelműen a formális-hivatalos szerkezet kommunikációs rendszere; helyütt nincs vele dolgunk. (Ha csak az nem, hogy megállapítjuk, hogy *ebből* a kommunikációs hálózatból a lakópolgárok többsége kiszorul, a „hivatalos” iratok többsége az emberek többsége számra nem hozzáférhető. Ami persze egyben azt is jelenti, hogy a polgárok többsége a hivatalos-formális *döntési struktúrára* sem tud hatást gyakorolni; erről azonban a társadalmi mozgásteretek kapcsán már szóltam.) Érdekesebb kérdés itt a *szóbeszéd*. (Ami, hangsúlyozzuk itt, nem azonos a közkeletű szóval pletykának nevezett *magán-információk* áramlásával. Bár tartalmaz/hat/ ilyen elemeket is, amit itt a szóbeszédnek nevezünk, az alapvetően a *közösség ügyeiről* szóló élősavas információ-áramlás.)

A szóbeszéd, amint erre ugyancsak utaltam már, a kommunikáció, az információ-áramlás *perszonális* (személyek közötti), *élőszóban történő* formája. Jeleztem azt is (ld. ehhez is 1.1.3.1. pont), hogy a (valamennyire is integrált) helyi társadalmakban ezek a csatornák (a szóbeni információ-áramlás csatornái) *határozott szerkezetiséget mutató hálózattá rögzülnek*. Lényeges azonban, és ezt kell itt hozzátennünk az elmondottakhoz, hogy ez a hálózat szükségképpen *informális jellegű* marad. Noha az emberek jelentős része ismeri (legalább elemeiben, az őt személyesen érintő részét mindenesetre, de gyakran a csak másokat érintő hálózat-részekről is van tudomása) ezt a hálózatot, noha tudják *használni* is azt, a hálózat *manifeszt* rögzítése (leírása, más rögzített formában való közreadása) sohasem történik meg, ez benső lényegének mondana ellent. Ez a szerkezet tehát – lételméleti jellegét tekintve – *kollektív tudati objektiváció*. Amely van, működik, hat, szerkezetet alakít, de mindvégig a rögzítetlen, látens informalitásban.

Könnyen belátható, hogy a szükségképpen az információ-áramlásra alapuló (*helyi*) *közvélemény-alakulás* maga is az informalitásban alakul ki, és marad is abban. Kivételesen ugyan láthatóvá manifesztálódhat (egy-egy tüntetés, a helyi

---

²⁰ U.o. 19. p.

sajtóban megjelenő közlemény formájában), de tipikusan a természetesen véleményeket is közvetítő szóbeszéd csatornáiban.

A harmadik működésbeni forma (integrációs mechanizmus) a *helyi érdekek politizációja*. Az érdek-politizáció (a politológia egyik kulcsfogalma) röviden azt jelenti, az érdek *megfogalmazódik* (felszínre kerül, kimondatik, manifesztté válik), *beemelődik* a döntési struktúra erőterébe (az érdek mentén – mellette vagy ellene – döntésnek kell születnie). A modern társadalmakban az érdek-politizációnak *intézményes formái* alakultak ki, mindenekelőtt (össztársadalmi szinten) a *politikai pártok*, mellettük esetenként más *érdekképviselői szervezetek* (pl. a szakszervezetek, a munkaadók szervezetei, stb.) Elvileg lehetséges, és más társadalmakban, elvétve nálunk is, gyakorlati példákat is látunk arra, hogy *helyi* érdek-politizációt megvalósító *helyi* hatáskörű intézményes formák is létrejönnek. (Ilyen például a korábban említett kisvárosi egyesület, amely polgármestert állított.) Magyarországon azonban még ma is az a tipikus (és az általunk vizsgálandó korszakok közül a pártállam időszakában teljesen általános), hogy helyi érdekű – nevezzük így – *mikro-politikai szervezetek*, olyanok, amelyek *érdemi* érdek-politizációra alkalmasak, nincsenek. Fogalmazzunk egyértelműen, noha talán kissé sarkosan: *a (magyarországi) helyi társadalmakban nincsenek jelen az érdek-politizáció intézményes formái*. Érdekek (helyi érdekek) azonban vannak, és ezeket a (helyi) döntéshozatali mező számára politizálni kell. A kérdés, hogy hogyan történik ez.

Nem lehet meglepő, ha azt állítom, hogy a helyi érdek-politizáció (érdek-érvényesítés) döntően *informális-befolyásolási csatornákon* történik meg. Maga az érdek-megfogalmazás, azután a döntéshez szükséges információk áramoltatása, a lehetséges döntési alternatívák megfogalmazása, az eltérő érdekekről szóló információk, az érdekek ütköztetésének érvei mind a fentebb bemutatott (informális) kommunikációs-információs hálózaton „keringenek”. És éppen itt jön a képbe a *befolyás*. Vannak, akiknek az érvei nagyobb súllyal esnek latba, mint másokéi, vannak, akik – nagyon különböző okokból; a befolyásnak sokféle alap-

ja, összetevője lehetséges – át tudják vinni saját akaratukat másokra, érvényesíteni tudják saját, vagy csoportjuk érdekeit. De mindez nem nyílt-nyilvános vitában – ennek ugyanis nincsenek meg a szervezeti keretei –, hanem az informális mezőben történik. És az sem lesz meglepő, ha azt mondom, hogy ennek az (informális) érdek-politizációs folyamatnak is kialakul az *(informális) szerkezete*. Rögződnek a *befolyás-kapcsolatok*, rögződik tehát (és az informális mezőben *tudottá* válik), hogy kinek, milyen kérdésben, mekkora „szava van”.

A működési formákról (integrációs mechanizmusokról) eddig mondtak alapján természetesnek kell tartanunk, hogy a negyedik működési forma, a helyi érdekű *cselekvésrend* is az *informális jellegű* formákban működik. E cselekvések alapvető tartalmi motivációja, lényegi tartalma nyilvánvalóan nem lehet más, mint az előbb leírt helyi érdekek valamelyike. A cselekvési struktúra ugyanis azért és annyiban közösségi jellegű (s itt, a helyi társadalom dolgainak elemzésekor éppen a közösségi jellegű, közösségre vonatkoztatott cselekvések a fontosak számunkra), amiért és amennyiben valami közösségi cél (ami természetesen lehet egy helyi társadalmon belüli csoport-cél is) megvalósítására irányul. A közösségi cél pedig semmi egyéb, mint az érdekek konkrét megfogalmazása.

A cselekvéseket továbbá a fentebb bemutatott hálón terjedő információk váltják ki és vezérlik. Mármost láttuk azt, hogy a (helyi) információs-kommunikációs hálózat lényegileg az információáramlás informális csatornáiból tevődik össze, láttuk, hogy ennek alapján a vélemények alakulása (közvélemény-alakulás, de természetesen a lehetséges és szükséges cselekvésekre vonatkozó közös vélemények alakulása is) mind kialakulásában, mind létezés módjában informális marad, és láttuk azt is, hogy a (helyi) érdek-politizáció (a cselekvéseket megelőző döntési folyamat) is az informalitásban történik, így nyilvánvalónak látszik, hogy maga a cselekvésrend is az informalitásban marad. Nincs arról manifeszt (nyilvánosan rögzített, megfogalmazott) döntés, hogy kinek, mi-

kor, mit kell tennie, ezt egyszerűen „tudni kell”, és, ami az igazán fontos, *egy jól integrált helyi társadalom tagjának tudnia is lehet.*

Végeredményben azt kell tehát mondanunk, hogy a *helyi társadalmak legfontosabb rendező elve (integrációs elve, szerveződésmódjának alapja) az informalizmus.* Hangsúlyozzuk itt még egyszer, hogy az informális működés-mód, az informalizmus önmagában nem a helyi társadalmak sajátossága, jelen van a nagyobb települések, az országos mozgások működésében is, de *szervezetalkító rendező elvként* csak a falvak-kisvárosok helyi társadalmaiban van jelen.²¹

Kérdés még, hogy mindezek alapján *milyen szerkezete* alakul ki a helyi társadalomnak. Erről túl sokat nem lehet mondani, mivel, éppen a szerkezetalkulás jellege következtében, minden település helyi társadalmának szerkezete egyedi, csak ott érvényes alakulás. Egy korábbi megfogalmazásomban (saját és mások kutatásaira alapozva) egy nagyon általános, koncentrikus köröket tartalmazó sémát írtam le.²² Eszerint legbelül van egy meglehetősen szűk csoport, a (helyi) döntésekre érdemi befolyást gyakorolni képes emberekből álló „belső kör”. Jellegzetessége egyrészt, hogy korántsem csak a hivatalos-formális szerkezet döntéshozatali jogú emberei tartoznak ide (ők nem is feltétlenül; előfordul, hogy egy település formálisan első embere, a tanácselnök vagy polgármester sem tartozik a belső körbe), másrészt jellegzetessége az is, hogy a belső kör tagjai mindig *személyes kapcsolatban* vannak egymással. A „belső kör”-t veszi körül e séma szerint a „holdudvar”, ahová azok tartoznak, akiknek, személyes kapcsolatban állván a „belső kör” valamely tagjával, módjuk van egyszeres közvetítéssel, tehát még eléggé hatékonyan befolyásolni a döntéseket. A „holdudvar”-on túl, esetleg további koncentrikus körökben, vannak azok, akik egyre több közvetítéssel, tehát egyre kevésbé hatékonyan vehetnek részt a döntési folyamatban, akiknek csupán a végrehajtásban, a (közösségi) cselekvések kivitelezés-

²¹ Érdemes itt utalni arra, hogy hasonló következtetésekre jutnak Lynd and Lynd: Middletown című könyvükben.

²² Ld. B. P.: Értelmiség egy kisvárosban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990, 169 és kvk. p.

ében jut szerep. Nagyságrendeket is említettem: eszerint a „belső kör” nagyjából 10-30 emberből szokott állni, a holdudvar számossága (kisvárosban) egy-két száz ember lehet (faluban természetesen kevesebb). Mindez azonban teória, a tényleges szerkezetet adott helyi társadalom konkrét vizsgálata alapján lehet csak leírni.

1.2.3. Az egyén a helyi társadalomban

Amikor az egyén (a helyi társadalom tagja) és a helyi társadalom (ami az egyén számára mindenképpen társadalmi-közösségi közeget jelent) viszonyát vizsgáljuk, alapjában két irányból közelítve, két kérdésre keressük a választ. Az egyik az, hogy mit jelent a helyi társadalom *az ember számára*, milyen *társadalmi-közösségi közeg* az, ami körbeveszi őt, milyen *társadalmi teret* kínál tagjainak. A másik kérdés, hogy *hogyan helyezkedik el az egyén* (s tegyük itt már hozzá: a *család*) a helyi társadalomban, *milyen tényezők* jelölik ki számára a helyét.

Az első kérdést valójában korábban, az 1.1.3.1. pontban, a társadalmi mozgásterek tárgyalásával megválaszoltam. Megmutattam, mégpedig az egyes településtípusokra vonatkozóan azok sajátosságaival együtt, hogy a különböző feltételek és adottságok hogyan feszítik ki azt a társadalmi teret, amelyben az egyének megkísérelhetik kialakítani saját aktivitásaikat. Megmutattam, hogy az egyéneknek az egyes élet-szférákban történő választási mezőjét, a lehetségesen választható alternatívákat (alternatíva-hiányokat) éppen a településnek (a település helyi társadalmának) a jellemzői szabják meg. Éppen ennek alapján beszéltem a társadalmi mozgástér szűkösségéről-tágasságáról. És az egyén számára éppen ez az, ami megadja a helyi társadalom *sámára való jelentőségét*.

A második kérdés, az tehát, hogy *hogyan helyezkedik el az egyén a helyi társadalomban*, a helyi társadalom fentebb leírt szerkezetében, mi határozza meg ezt az elhelyezkedést.

A szociológia a makrostrukturális elemzésekhez használja a *társadalmi pozíció* kategóriát, mégpedig kifejezetten a társadalomszerkezet elemzésének

alapkategóriájaként. ANDORKA Rudolf ezt írja: „A **társadalmi szerkezeten** a társadalmon belüli különböző pozíciók közötti viszonyokat értjük. A társadalmi pozíciókat egyes emberek, illetve csoportok foglalják el, tehát a szerkezet konkrétan a különböző pozíciókat betöltő egyének s csoportok közötti viszonyokat jelenti. Ilyen különböző pozíciók például a vállalatvezetők és a szakképzetlen munkások pozíciói. A közöttük lévő viszony azt jelenti, hogy egyebek között a vállalatvezető utasításokat adhat a munkásoknak, és a vállalatvezetőknek jóval magasabbra jövedelme, mint a munkásoknak. – Az amerikai szociológiában ezt némelykor úgy fogalmazzák meg, hogy a társadalmi szerkezeten belül **státuszok** vannak, a státuszok betöltői **szerepek** szerint viselkednek, és ezek a szerepek meghatározott viszonyokat írnak elő az őket betöltők számára. ... Ezek a meghatározott viszonyok alkotják a társadalmi szerkezetet.²³ (Szerző kiemelései) A szociológia komoly kérdése, hogy milyen tényezők határozzák meg ezeket a pozíciókat; ezeket a tényezőket nevezi a társadalomszerkezet *dimenzióinak*. A szociológia, természetesen, minthogy a *társadalomszerkezet* vizsgálatakor makrostrukturális elemzéseket végez, nyilvánvalóan *makrostrukturális jellegű* dimenziókat használ. (Ilyen például a marxi – egydimenziós – osztályelméletben a tulajdonviszony, vagy Ferge Zsuzsa rétegződési modelljében ilyenek – többek között – a munka jellege, a képzettség szintje, stb.)

Értelemszerűnek vélem, hogy az egyén (család) helyi társadalomban való elhelyezkedését is a *helyi szerkezetben betöltött pozícióval* jellemezzük. Ehhez viszont meg kell keresnünk a (helyi) pozíció *dimenzióit*, amelyek nyilvánvalóan csak *helyi viszonyokat* megjelenítő dimenziók lehetnek.²⁴ Mégpedig olyan dimenziók, amelyek önmagukban is eléggé komplexek és eléggé átfogó jellegűek ahhoz, hogy egyaránt képesek legyenek „felvenni” a formális és az informális struktúra viszony-tartalmait.

²³ Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába, Osiris Kiadó, Bp. 2001., 152.p.

²⁴ Az alábbi dimenziórendszert és az azt megjelenítő modellt eddig nem publikáltam, a főiskolai oktatásban évek óta használom.

Fentebb szó volt arról, hogy az informális (saját) struktúra egyik kulcseleme a *befolyás*, a *befolyással rendelkezés*. Jeleztük azt is, hogy a befolyás többféle dolgon alapulhat. Bontsuk ezt most egy kicsit részletesebben: mi lehet a befolyás alapja, mitől lehet valakinek „szava” a helyi társadalomban?

Rögzítsük mindjárt (s ez éppen a formális és informális struktúrák kapcsolódásának egy fontos eleme és egyben mutatója), hogy a befolyás (az *informális* struktúrában meglévő befolyás!) egyik tényezője az, ha valaki a *formális struktúra döntéshozó* (vagy döntésközeli, vagy döntéselőkészítő; mindenképpen a *formális* döntésekhez való kapcsolatot jelentő) helyzetében van. A befolyás tartalmi alapja itt az, hogy az ilyen helyzetben lévő egyénnek módja van az informális szerkezetben megszületett (tényleges; döntéselméleti kategóriával *reális*) döntést *átvinni* a döntésre jogosult (a *formális* döntést meghozó) formális struktúrába. *Befolyása* annál nagyobb, minél biztosabban, jobb hatásfokkal tudja az átvitelt megvalósítani. (Ezért lehetséges például az, hogy annak a polgármesternek, aki a képviselőtestületben nem tudja érvényesíteni az akaratát, nincs *befolyása*.)

Lehet valakinek befolyása *speciális szaktudás* alapján. Ha valakinek olyan tudás van a birtokában, amire az adott közösségnek *szüksége van*, de csak egyvalakinek, vagy keveseknek van meg, ez befolyásalkotó tényező. Fontos, hogy ez tudás nagyon sokféle lehet, és egyáltalán nem csak könyvből megtanulható tudásokról lehet szó: egy mindenféle gép megjavítására való képesség egy olyan helyi társadalomban, amelyben fontosak a működő gépek (pl. dominánsan intenzív mezőgazdasági kultúrával foglalkozó településen) ez a tudás is befolyás-alkotó.

Alapulhat a befolyás *gazdasági erőn*, gazdasági eszközök feletti rendelkezési lehetőségen. Manapság egy jelentősebb számú embert foglalkoztató üzem vezetője, a pártállami időben a falvakban jellegzetesen a termelőszövetkezeti vezetőnek lehet ezen az alapon befolyása.

A befolyás alapja lehet a *kapcsolati tőke* is. Ha például valakinek településen kívüli szférákhoz – nagybanc, pályázati elosztó szerv, stb. – olyan személyes (rokonságon, barátságon alapuló) és működő kapcsolata van, amely révén

előnyöket tud településének biztosítani, ennek révén a *belső szerkezetben* is, esetleg egészen más ügyekben is érvényesíthető befolyása lehet.

De alapulhat a befolyás teljesen *személyes tényezőn*, az *asszertivitáson* is: lehet valaki annyira erős személyiség, hogy ezzel tud befolyást szerezni magának.

A befolyás alapja tehát, látjuk, nagyon sokféle lehet, *megléte* (vagy nem-megléte) mindenképpen *pozicionálja* az embert a helyi társadalom szerkezetében; ezt tekinthetjük tehát a pozíció egyik dimenziójának.

Egy helyi társadalom közegében fontos azonban a *tekintély* is. Ami leg-egyszerűbben fogalmazva talán csak annyit jelent, hogy milyen az *elismertsége*, a *megbecsültsége* valakinek, mennyire tartják a többiek fontosnak *jelenlétét* a helyi társadalomban.

A tekintély – a *presztízs* – is természetesen sokféle eredetű. Lehet sajátos szellemi teljesítmény, tudás; olyan, ami ugyan közvetlenül semmi esetre sem, közvetve is csak ritkán hoz kézzelfogható hasznot a településnek, de lehet rá büszkének lenni. Valami olyan dolog, ami *hozzájárulhat* a város vagy falu *pozitív imázsához*. Ilyen lehet például egy elismert művész vagy tudós teljesítménye. Az, hogy a településen él és dolgozik egy szélesebb körben is elismert festő, vagy egy speciális szakterület nemzetközi rangú tudósa, természetesen a település számára közvetlen előnyre nem konvertálható. De lehet rá hivatkozni, lehet a települést bemutató prospektusban idézni, *ottléte* emeli a településnek magának a tekintélyét. Ennek alapján a helyi társadalom belső viszonyaiban is tekintélye, presztízse van.

Eredhet a presztízs (tekintély) *megélt tapasztalatokból*, pontosabban azoknak a *helyi hagyományokban való beépüléséből* is. Főleg falvakban találkozunk azzal, hogy annak az idős embernek, aki „*tudója a régvolt dolgoknak*”, és képes arra is, hogy ezt a tudását átadja, tekintélye van minden más tényezőtől függetlenül.

És persze származik tekintély olyan *személyes tulajdonságokból* is, mint például az *emberség*, a *moralitás*.

A tekintély, a presztízs, a helyi társadalmak viszonyai között *családokhoz* is kötődhet. Vannak „jobb” és „rosszabb” családok. A „besorolás” alapja olykor magától értetődő (egy faluban, amelynek megélhetését tipikusan a szőlőművelés jelentette, azokat tekintették „rossz” családoknak, akiknek nem volt szőlőjük), számos esetben azonban valami olyan múltbeli dologhoz kötődik, amelynek (már-mint a konkrét múltbeli történésnek) az emléke is rég elveszett, de a *minősítést*, az alacsonyabb vagy magasabb presztízst a család nemzedékeken keresztül hordozza.

Nehezen megragadható tényezők ezek, de az általuk kialakított *presztízshierarchia* a helyi társadalmakban kőkemény társadalmi tény. (Elég itt arra utalni, hogy az etnográfia – és a szépirodalom is – számos olyan helyzetet ír le, amelyben például a párválasztást alapvetően meghatározta az egyén vagy család presztízse.) Mondhatjuk tehát, hogy a helyi társadalmakban a *presztízsszerkezet* *alakító dimenzió*.

Tegyük még hozzá – bár a mondottak alapján talán magától értetődő –, hogy a presztízs nem feltétlenül jár együtt a befolyással. Lehet valakinek magas presztízse anélkül, hogy ténylegesen befolyása lenne a helyi társadalom életét meghatározó döntésekre. (Az elismert festőre lehet mondani, hogy jól fest, elismerik mindenütt, ezért szeretjük – presztízse van – de abban, hogy hol épüljön járda, ne szóljon bele, „ahhoz nem ért”. Holott lehet, hogy legalább annyira ért hozzá, mint az a „befolyásos ember”, aki egyébként szakmáját tekintve egészen más dolgokhoz ért, de ha egyszer neki van „szava”... Ez azonban már egészen más, e munka keretein messze túlmutató kérdés.)

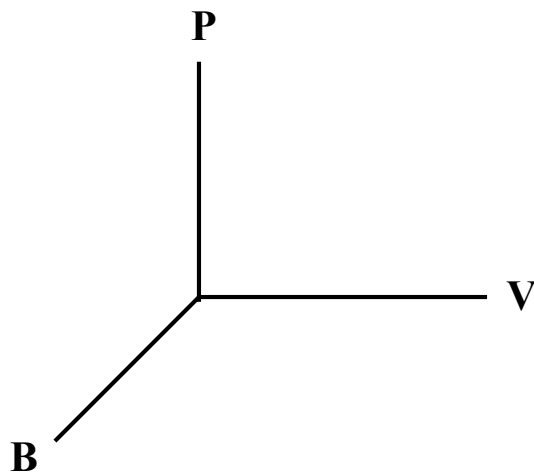
Ugyancsak fontos kérdés egy helyi társadalomban az *anyagi helyzet*. Az emberek, a közvélemény ítélete szerint – és egy helyi társadalomban éppen ez a kulcskérdés – aszerint is besoroltnak, hogy milyen anyagi helyzetben vannak. A „szegény ember” – a közvélekedés szerint – *jelentéktelen tényező*.

Lényeges azonban, hogy ebben a tekintetben nem az *aktuális jövedelmi helyzet*, hanem a felhalmozott, látható anyagiak, a hosszabb időre visszamenő jó anyagi helyzet objektívációja, a *vagyon* a meghatározó. Annak a helyi társada-

lom által való *tudása*, hogy valakinek van háza, földje, vagy bármi más olyan vagyona, ami *stabil anyagi helyzetet biztosít* számára. S itt a *stabilitás* a lényegi mozzanat: a helyi társadalom számára lényegi kérdés, hogy tagjai mennyire biztonságosan vannak jelen, hogy mennyire lehet számítani jelenlétükre, és persze közreműködésükre: a dolog mélyén az a feltételezés van, hogy akinek *helyben* van stabilitást adó vagyona, az *érdekelt* települése jólétében, és adott esetben hajlandó tenni is érte.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az egyén (család) helyi társadalomban való elhelyezkedésének (pozíciójának) harmadik dimenziója a *vagyon*. Hozzá kell még tennünk, hogy a vagyon-dimenzió is relatíve független mind befolyástól, mind a presztízstől. A vagyon megléte *önmagában* nem biztosít befolyást, és nem ad presztízst sem.

Úgy látszik, ez a három dimenzió (a befolyás, a presztíz és vagyon) az, ami kijelöli az egyének (családok) helyét (pozícióját) a helyi társadalomban. Érdemes ezt grafikus sémában is megjeleníteni:

A három dimenzió tehát:

P presztíz

B befolyás

V vagyon

Mindegyik – elvileg – felvehet bármely értéket 0 és maximum között. Ahol a „0” érték egyszerűen azt jelenti, hogy valakinek egyáltalán nincs presztízse, vagy befolyása, vagy vagyona, a „maximum” érték pedig mindig az *éppen adott helyi társadalomban* meglévő legmagasabb presztízsz, legnagyobb befolyás vagy vagyon. Jelöljük az értéket is, egyszerűség kedvéért most csak a „0”, maximális (jele: max) és a közepes (jele: med, a medián-ból) értékeket használva. Így ilyen *pozíciókat* jelölhetünk:

$P_0B_0V_0$ vagy

$P_{med}B_{max}V_{med}$

és így tovább. Az első példa annak a pozícióját jelöli ki, akinek sem presztízse, sem befolyása, sem vagyona nincs, míg a második példa azt a pozíciót, amelynek betöltője közepes mértékű presztízzsel, nagy befolyással és közepes mértékű vagyonnal rendelkezik. Minden egyénhez, családhoz hozzárendelődnek a dimenziók valamilyen értékei, és ezek kijelölik helyét a három dimenzió által kifeszített térben. *Csoportokat*, a helyi társadalom saját-szerkezetének belső csoportalakzatait (a helyi társadalom saját „rétegeit”) nyilván ott találunk, ahol *sűrűsödések* vannak, ahol több ember van hasonló-azonos pozícióban (akiknek a három dimenzióban mért értékei nagyjából hasonlóak). Ennek alapján mondhatjuk például, hogy a fentebb említett „belső kör” tulajdonképpen a *helyi elit*, és nevezhetjük meg, ha szükséges, a többi (helyi) társadalmi csoportokat is.

1.3. A kisváros – összefoglaló jellemzők

Munkám első része, mint a Bevezetőben jeleztem, a városról (kisvárosról) tartalmaz elméleti megfontolásokat. Vizsgáltam a funkcionális jellemzőket, vizsgáltam a városokban és falvakban kialakulható helyi társadalmak szerkezeti és minőségi sajátosságait, kitüntetetten abból a szempontból, hogy milyen életet biztosítanak az ott élő emberek számára. Ebben a fejezetben röviden össze-

foglalom a jellemzőket, hogy végül is választ kapja arra a kérdésre, hogy *mi tesz egy települést sajátlagosan **kisvárossá***.

Az előző két fejezetben írottakat áttekintve látható, hogy a sajátosságokat rögzítő jegyeknek *két típusával* találkoztunk.

Az egyik típus a *definicionális ismérvek*, amelyek a települések valamely típusba (a települési hierarchia valamely típusába való) *besorolását* teszik lehetővé. Ezek azok a mutatók, amelyeknek alapján egy települést – esetünkben – *kisvárosnak* mondhatunk, attól függetlenül, hogy mi a jogi besorolása.

A jegyek másik típusa a *minőségi ismérvek*, amelyek egy település (kisváros) *társadalmi arculatának jellegzetességeit* mutatják meg. Ez utóbbiak úgynevezett „kemény” mutatókkal (kvantifikálható adatokkal) csak nagyon ritkán foghatók be, némelyikük elvileg sem számszerűsíthető. Csak „lágy”, kvalitatív technikákkal vizsgálhatóak. Mégis, meggyőződésem szerint ezek éppoly fontosak, mint az első típusú ismérvek, mert a kisváros – egész eddigi gondolatmenettel ezt próbáltam meg alátámasztani – nem csak, talán nem is elsősorban a *településrendszer* kategóriája, hanem legalább annyira *sajátos társadalmi minőség*. Bennünket – mivel *társadalomtörténeti* elemzésre vállalkozom – a településnek nem elsősorban *térbenisége, téri mivolta* érdekel, hanem annak *társadalmisága*, társadalmi (helyi társadalmi) sajátosságai. A kvalitatív jellegű tényezők számbavétele számomra éppen azért fontos, mert az alapkérdés végtére az, hogy a kisváros, mint lakó- és élettér, milyen életminőség kialakításának lehetőségét kínálja.

Foglaljuk tehát össze először, hogy mire jutottunk a definicionális ismérvekkel!

A legfontosabb ezek közül minden bizonnyal a *települési hierarchiában elfoglalt hely*. A kisváros jellegzetes ismérve ebből a szempontból az, hogy van valamilyen *központi* szerepköre. Egy térségnek, pontosabban egy *kistérségnek, mikrorégió*nak a vonzásközpontja. Van egy olyan településeggyüttes, néhány (többnyire egy-másfél tucatnyi) falu, amelynek számára biztosítja a *középszintű*

szolgáltatások fontos elemeit. Ugyanakkor azonban mindig egy nagyobb hierarchikus egységnek, a megyének és/vagy a régiónak meghatározott értelemben alárendelt szerepű. Az „*alárendelt*” jelleg azért fontos, mert a fejlesztési források (legyenek azok akár „állami pénzek”, akár pályázati források) valóságos elosztási központja továbbra is a megye vagy régió. Így a megyeszékhely (regionális központ) a források elosztásáért folyó versenyben eleve jobb pozícióban van. Ezért kell egy megyeszékhelyet, bármekkora is egyébként, mindenképpen már középvárosnak tekintenünk. A kisváros tehát a települési hierarchiában elfoglalt hely tekintetében *köztes helyzetben van* a falvak és a középvárosok között.

A másik definicionális jellegű ismerv a munkafajták (és egyéb társadalmi tevékenységek) *differentiáltságának szintje*. A kisvárosokban, eltérően a falvaktól, számos tevékenységfajtában már differentiáltabb tevékenységszerkezettel, specializáltabb munkafajtákkal, egy-egy tevékenységfajtából több munkahellyel találkozunk. Van tehát – azonos szakmán belül is – *választási lehetőség*. Ez azonban még eléggé korlátozott: a közép- és nagyvárosok lakóihoz képest a kisváros polgára még számos esetben a realitásokat tekintve kényszerpályán mozoghat csak. *Van* tehát e tekintetben választási lehetősége, de – a társadalom adott gazdasági-társadalmi fejlettségi szintjét véve figyelembe – ez a választási lehetőség *korlátozott*. (Ha a választási lehetőség „korlátlanságát” úgy értjük, hogy az egyén számára *lakóhelyén* elvileg legalább elérhető valamennyi, adott pillanatban, adott társadalom lehetséges tevékenységforma.) A kisváros tehát e tekintetben is köztes helyzetben van.

A harmadik definicionális jellegű ismerv pedig az, hogy a kisváros (és a falu; ez kisvárosnak és falunak közös ismérve) *még* képes kialakítani *saját helyi társadalmát*, viszonylagos *belső társadalmi egységét*. (Amire nagyobb településeken, éppen a település méretéből következően, *már* nincs lehetőség.) Ennek a kialakulható helyi társadalomnak a szerkezeti jellegzetessége pedig abban van, hogy a formális-hivatalos és az informális struktúrák (amelyek mindegyike ki-

alakult, jól meghatározható *szerkezetiség*) összefonódva, egymásra vonatkoztatva (a falvak esetében tipikusan összeolvadva) vannak jelen. Ott vannak a makrostrukturális szerkezet társadalmi nagycsoportjainak (rétegek, osztályok) helyi megjelenései is, de emellett ott vannak a *saját-elven* (az informalizmuson) alapuló helyi szerkezet csoportjai is, és e kettő *egymásra vonatkoztatott, egybeépülő egységessége* adja ki végül a (kisvárosi és falusi) helyi társadalom *tényleges (helyi) társadalm szerkezetét*.

Ezek a jegyek definiálják, határozzák meg tehát a kisvárost, ezek megléte esetén beszélek kisvárosról, mint *a településhierarchia köztes helyzetében lévő* (a falvak és középvárosok között elhelyezkedő) *településtípusról*.

Tekintsük most a *minőségi típusú* ismérveket.

Az egyik, talán mind közül legnehezebben verifikálható ismerv, a falut a várostól megkülönböztető *történet-kezelés*. A lényeg itt az, hogy a város (a kisváros is) rendelkezik *jelenbe beépülő valóságos történeti tudattal*. A város, mint egész, mint önálló entitás, hagyományozza saját múltját: érvényesül benne a lineáris idő-érzékelés. Ebben látom egyébként a *cselekvő lokálpatriotizmus* forrását is; amit természetesen felerősít(het) a jelenben létező, a helyi társadalom tényleges működését megalapozó integratív helyi érdekek megjelenése és tényleges (helyi érvényű) politizációja is.

Lényegesen könnyebben megfogható ismerv a (helyi) *gazdaság szerkezet differenciáltságának mértéke*. A kisvárosok gazdasága tipikusan *közepesen differenciált*: többszektorú, többféle gazdasági tevékenységet tartalmaz, de természetesen egy kisvárosban sohasem található meg mindenféle gazdasági tevékenység, ami adott pillanatban az országban létezik. A falvak gazdaság szerkezete tipikusan vagy monokulturális jellegű, vagy csak egészen korlátozott számú tevékenységfajtát tartalmaz, a kisváros e vonatkozásban tehát lényegesen különbözik a falutól (minőségileg magasabb differenciáltsági szintet képvisel), de ugyanígy lényegesen különbözik a közép vagy nagyvárostól: minőségileg alacsonyabb a differenciáltsági szintje. Fontos még hozzátenni, hogy a kisvárosok

gazdasága többnyire és tipikusan *szervezettelen*: a jelentősebb gazdálkodó egységek egymástól függetlenül, egymással való bármilyen (szakmai, termelési, gazdálkodási) kapcsolat nélkül működnek.

Egy további, megint eléggé nehezen megfogható ismerv a „*városias*” *életforma dominanciája*. A kisvárosok nagy részére – az általunk vizsgált kisvárosokra egyértelműen – az a jellemző, hogy a népesség jelleg-meghatározó hányada, a város urbanisztikai-építészeti képét meghatározó településrészek lakói mindenesetre, már „*városias*” életformát folytatnak.

Végül a minősítő jegyek között a kisvárosban az egyének számára rendelkezésre álló *társadalmi mozgástér* sajátosságait kell említeni. A lényeg itt számunkra az, hogy a kisvárosban az ott élők számára lényegileg minden létszférában *van* valamekkora mozgástér, eltérően a falvaktól, amelyekben a *kényszerpályák* meglete tipikusnak tekinthető. A mozgástér azonban a kisvárosokban is *korlátozott*: a legtöbb szférában a választási lehetőségek kínálata lényegesen szűkösebb, mint ami adott pillanatban össztársadalmi szinten lehetséges.

Köztes helyzet; minden történeti korban azt kell tehát majd néznünk, hogy az *éppen adott össztársadalmi viszonyok között* hogyan „szerepelnek”, hogyan valósítják meg a tényleges (társadalom)történetben a maguk (lehetséges) funkcióját vizsgált (kis)városaink.

Ezek tehát, megítélésem szerint, a kisváros legfőbb funkcionális és tartalmi sajátosságai. Ez lesz tehát az az *elméleti keret*, amelyben megkísérlem a vizsgált városok társadalomtörténetét is oly módon értelmezni, hogy az eredmény *a jelen megértéséhez* támpontot adhasson.

2. Mellékvágányon

Két kisváros társadalomtörténete (Baja és Esztergom)

Előzetesen röviden szólni kell az alkalmazott *kutatási módszerekről*.

Munkám alapvetően három (négy) féle információ-gyűjtési módszerre alapul: a két legfontosabb a legkülönbözőbb *írott források* használata és két nagyobb *empirikus szociológiai* (dominánsan kérdőívet és esettanulmányokat tartalmazó) kutatás anyagai. Harmadikként külön kiemelendő az empirikus kutatások során igen kiterjedten használt *mélyinterjús* módszer. Negyedikként – inkább csak kiegészítőleges jelleggel – lehetett használni a *megfigyelés* módszerét is; ezt a két említett empirikus vizsgálatban eléggé kiterjedten használtuk, az akkori megfigyelésekről készült jegyzőkönyveket, feljegyzéseket természetesen használtam, a legutóbbi időkre vonatkozóan pedig magam végeztem – ha nem is túl kiterjedten – megfigyeléseket. A *történeti* részekben meglévő történettudományi munkákra támaszkodtam, saját „eredeti” kutatást (pl. levéltárit) nem végeztem.

Az írott forrásokról annyit kell itt megjegyezni, hogy számos *kézírtos helytörténeti* anyaghoz is hozzájutottam. Ezeket az említett empirikus kutatások kapcsán gyűjtöttük össze, részben meglévő anyagokat kérve vagy vásárolva meg, részben a kutatás saját szempontjai szerint készítettük el helyi szakemberekkel. Az anyagok egy része eredetileg az azóta jogutód nélkül megszűnt KULTURINNOV Vállalat, részben az azóta többször átalakult (akkori nevén) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kéziratárába került; jelentős részük később különböző helytörténeti kiadványokban kisebb-nagyobb mértékben módosított-rövidített formában megjelent. Én mindvégig az eredeti, teljesebb kéziratokat használtam.

Az empirikus kutatásokról.

Baján 1976-79 között folyt adatfelvételező munka. (Irányításommal; az ELTE BTK Szociológiai Tanszék, tanszékvezető: Huszár Tibor, értelmiségi ku-

tatás-sorozatának keretében.) Ennek során – a szociológiai kutatásokban szokásosan használt kérdőíves adatfelvétel és a mélyinterjúk mellett – sajátosabb módszereket is alkalmaztunk. A szociológiában szokásos adatgyűjtési technikától leginkább eltérő módszer a következő volt.

A két világháború közötti korszak értelmiségének (és helyi társadalmának) belső szerkezete részletezőbb elemzéséhez igen kevés és hézagos adatforrás állt rendelkezésre. Saját adatgyűjtést kellett végezni. Első lépésként különböző adatforrásokból (Tiszti Cím- és Névtárak, Pénzügyi és Kereskedelmi Compass, Gazdacímtár, intézmények évkönyvei, korabeli sajtóanyagok) összegyűjtöttem az adott korban a városban élő értelmiségiek névjegyzékét. (A neveket egyenként kartonokra tettem.) Támpontot keresve arra, hogy a jegyzék mennyire megbízható, elvégeztük a jegyzékben szereplők foglalkozás szerinti besorolását, összegeztük azt, és ezt az adatsort összevetettem az 1930. évi népszámlálás városra vonatkozó adataival. Úgy találtam, hogy az arányok kellő szintű hasonlósága megengedi, hogy a jegyzék adatait a városra nézve validnak tekintsem. Ezt követően részben írott források (pl. A magyar társadalom lexikona 1930), jelentős részben szóbeli közlések (még élő, a jegyzékben szereplő emberek megkérdezése, idős bajaiaknak a jegyzékben szereplő, általuk személyesen ismert emberekről és családokról adott információi) alapján a nevekhez életrajzi adatokat gyűjtöttünk. Amennyire csak lehetett, a családra, származásra, képzettségre, vagyoni helyzetre, életútra vonatkozó adatokat is kértünk. Ilyen módon 459 személyről lehetett értelmezhető adatokat kapni. (Az adatok összefoglaló táblázata B. P.: Értelmiség egy kisvárosban c. könyvben a 7. Melléklet.) Itt részben az eredeti kutatás adatfeldolgozásait használom, ahol arra jelen gondolatmenetem számára szükséges volt, elvégeztem az eredeti kartonok másodelemzését is.

A vagyoni elit külön vizsgálatához – másokhoz hasonlóan – elemeztem a virilista listákat.

Az esztergomi kutatás 1987-90 között folyt. Ez nagyobb, több városra kiterjedő helyi társadalom kutatás volt. (A kutatás vezetői szerző, valamint Böhm

Antal, Hidy Péter és Pál László voltak, egy, a városon belüli térszerkezet elemzésére alkalmas matematikai statisztikai modellt Kovács Erzsébet dolgozott ki.) Egy Kaposváron lefolytatott elővizsgálat után (amely csak a kutatásvezetők által kidolgozott kérdőív és térszerkezeti modell kipróbálására korlátozódott) három városban (Esztergom, Pápa és Orosháza) végeztünk adatgyűjtést. Ennek során – a kérdőív lekérdezése mellett – összegyűjtöttük a meglévő helytörténeti anyagokat, számos újabb anyagot írtunk, készültek egyes városi történésekről, jelentősebb városi intézmények munkájáról esettanulmányok, és – főként Esztergomban – számos mélyinterjú is készült. Ez esetben is természetesen használtam az elkészült elemzéseket is, de jelen munkában szükség szerint elvégeztem az eredeti információk másodelemzését is.

A mélyinterjúkról annyit kell itt elmondani, hogy azokat csaknem minden esetben magnetofonnal rögzítettük, és elemzésüket a kvalitatív tartalomelemzés módszerével végeztem. Ezek esetében is használtam az eredeti elemzések eredményeit, de dolgoztam a szalagokról leírt nyers interjú-anyagokkal is.

A megfigyelések esetében a megfigyelési jegyzőkönyveket, feljegyzéseket használtam.

Természetesen ahol csak lehetőség volt erre, igyekeztem a különböző forrásokból nyert információkat egybevetni, és ilyenkor következtetések levonására alkalmas adatként csak azt használtam, amelyet a különböző források egybehangzóan tartalmaztak.

2.1. A korszakok – az alkalmazott korszakolás indoklása

Minden hosszabb időtávot felölelő történeti munka egyik alapkérdése a *korszakolás*. Azoknak az idő-intervallumoknak a kijelölése, amelyek várhatóan a *jelentős változások* hordozói.

Városok társadalomtörténetét vizsgálom, mégpedig, mint a Bevezetőben írtam, mindenekelőtt azért és abból a szempontból, hogy fogódzókat kapjak, a

jelen éppen adott viszonyainak elemzése mellett *történeti* fogódzókat is, a *jelen*, a városok helyi társadalma jelenbeli működésének megértéséhez. Értelemszerűen a jelent leginkább befolyásoló-meghatározó közelmúlt – ami társadalomtörténet esetében évszázados léptékű történet – dolgaira kell a hangsúlyt helyezni, erre a közelmúltra nézvést lesz szükségünk részletesebb korszakolásra, a következőképpen.

Időben visszafelé haladva a legutóbbi korszakhatár minden bizonnyal 1989/90, a „rendszerátalakítás”. Az azóta eltelt időről igen keveset tudunk majd mondani: a változott viszonyok maguk is nem kis mértékben kiforratlanok még, hiányzik természetesen a higgadt elemzéshez szükséges történeti távlat, és – városainkra mindenképpen érvényes ez – nem voltak empirikus vizsgálatok a városok helyi társadalmának aktuális állapotára vonatkozóan.

Az előző korszak a *pártállam időszaka*. Nyilvánvaló, hogy külön korszak ez, mivel városaink történetében (is) olyan új, az előző időszakokhoz képest radikális változást jelentő folyamatok zajlottak, amelyek minőségileg más helyzetbe hozták ezeket a városokat (is). A szorosan vett pártállami időszak azonban az 1948/49-es változásokkal, a „fordulat évével” kezdődik. 1945, a 2. Világháború befejeződése viszont szintén kétségtelenül korszakhatár; kérdés, külön kezeljük-e a kettő közötti alig három évet? Úgy találtam, hogy esetünkben nincs erre szükség. Olyan városokról van ugyanis szó, amelyeket e korszak legnagyobb hatású történései – a mezőgazdaságban a földbirtok-reform, a korai, nagybankokra, bányákra kiterjedő államosítások – inkább csak áttételesen érintettek, a politikai mozgások pedig a városok belső társadalomszerkezetét még nem formálták át alapjaiban. Ezzel a három évvel tehát részletesebben, külön korszakként, nem foglalkozom, ami mégis fontos mozzanat, azt a pártállami időszak elemzésén belül említem majd.

Visszafelé haladva tehát a következő korszak a *két világháború közötti időszak*. Városaink szempontjából is mindenképpen külön korszak ez, elég utalni arra, hogy mindkettő *relatív földrajzi helyzete* (a településhálózatában elfog-

lalt helye, geopolitikai státusza) a trianoni határok következtében alapvetően megváltozott. Ez nyilvánvalóan nem csekély hatással volt belső mozgásaik alakulására is.

Kevésbé lehet pontos az ezt megelőző korszak határainak kijelölése. Ez ugyanis a *polgárosodás*, a tőkés átalakulás kora, amelynek (természetesen nem magának a polgárosodásnak, hanem a kijelölt korszaknak) a végpontja az 1. Világháború, szorosabban Trianon, elejét azonban csak közelítőleg tudjuk megadni: nagyjából a 19. század közepe. Nem lehet határpontul sem 1867-et, a kiegyezést megadni, hiszen igen jelentős társadalmi – a polgárosodást jelentő – folyamatok már jóval korábban beindultak, és nem lehet határpont 1848/49 sem, mivel úgyszintén fontos folyamatok részben korábbi indíttatásúak, részben jóval később kezdődtek el. Meg kell elégednünk az iménti „nagyjából” korszakhatárral.

Városaink társadalomtörténeti elemzése szempontjából az egész megelőző időszakot, a teljes feudális kort (Géza és István államalapításától kezdve a 19. század közepéig) egy korszaknak, nevezzük így, az *előzmények*-nek tekintem. Az általam részletesebben vizsgált – „közelmúlt” – korszakok, a polgárosodás és a következők előzményének. Azt írtam imént, hogy ezt a korszakot az államalapítástól kezdődően nézem. Gondolhatnánk, hogy az egészen korai történetnek, egészen pontosan a török-kor lezárultáig tartó történetnek éppen a *társadalomtörténet* szempontjából nincs komolyabb jelentősége, hiszen, mint később részletesebben bemutatom, a török korban az egyik város gyakorlatilag elnéptelenedett, a másiké szinte teljesen kicserélődött. A 18. századi *újratelepülés* egyértelműen az ott lakó népesség *diszkontinuitását* jelenti, jelenti ezzel természetesen a *helyi társadalom*, a *helyi társadalomszerkezetek* diszkontinuitását is. Ez azonban nem jelenti az újra-alakulás *előzmény-nélküliségét*. A város-társadalmak lineáris idő-kezelése, a reális történet beépülése a jelenbe (ld. az 1.1.1.2. pontban mondottakat!) még ilyen erős diszkontinuitás esetén is valamilyen képpen érvényesül. Ha – a török kor után – gyakorlatilag teljesen kicserélődött

is a város népe, ha – a legújabb időkben – a város népét jelentős hányadban be-települtek alkotják is, az ezeréves múlt (példaként vegyük most Esztergomot) *jelen van* a város köztudatában, és éppen ez alkotja lokálpatriotizmusának egyik fontos alapzatát. Nem tehetjük meg tehát, hogy az *előzmények* felvázolásakor, ha csak jelzés-szerűen is, ne foglalkozzunk az egészen korai történettel.

A mondottak alapján tehát a következő korszakokban fogjuk a városok (társadalom)történetét áttekinteni:

- Előzmények – a kezdetektől (az államalapítás korától) a 19. század közepéig.
- A polgárosodás kora – a 19. század közepétől az 1. Világháborúig (Trianonig).
- A két világháború közötti időszak.
- A pártállam kora.
- Kitekintés a rendszerváltás utánra

2.2. Előzmények – a várostársadalmak a feudalizmusban (kezdetektől a 19. század közepéig)

Nézzük először Baja történetét.

A kezdetekről, tehát az államalapítás koráról, jó „felütés” egy idézet egy igen alapos helytörténeti munkából: „Baja kialakulásának történetét írásos dokumentumok és régészeti kutatások hiányában roppant nehéz felvázolni.”²⁵ Szerzők etimológiai (a város neve eredetére vonatkozó), általánosabb történeti (a honfoglaláskori megtelepedésekről szóló), bizonyos gazdaságtörténeti (közlekedési és szállítási útvonalakat korabeli dokumentumok alapján bemutató) finom elemzésekkel mutatják meg, hogy Baja már ebben a korban is nem jelentéktelen lakott hely volt. Ám – a *feudalizmus* koráról lévén szó, ez egyáltalán nem mellékes – elmondják azt is, hogy „Nem tudjuk adatok hiányában, hogy Baja ekkori-

²⁵ Kiss Zoltánné – Szegfű László: Honfoglalás, megtelepedés. A táj az Árpádok korában. In: Baja története a kezdetektől napjainkig, Akadémiai Kiadó, Bp.1989, 53.p.

ban földesúri kézen volt-e vagy sem”²⁶ Így, teszem hozzá, semmit sem tudunk a település ekkori *jogállásáról*, az – ekkori – településhierarchiában elfoglalt helyéről, nem tudjuk, hogy ebben az időszakban város volt-e egyáltalán. A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy nem. Vagyis létezett, nem is volt jelentéktelen település (kereskedelmi-szállítási szerepe, ezen belül az e korban /is/ igen fontos só-szállítás terén, jó dunai átkelőhely lévén, kétségtelennek látszik, hogy aránylag jelentős volt), de valószínűsíthetően nem tartozott a kiemelt jelentőségű (források sokaságában emlegetett) városi rangú települések közé. Nem csodálható így, hogy szerzőink – általunk summázatként kiemelt mondatban – azt írják, hogy „A 12. század végével lényegében le is zárul a város történetének az a korai korszaka, amelyet adatok hiányában csak hipotetikusán rajzolhattunk meg.”²⁷

Mit tudunk az e korszakbeli település társadalmáról? Nagyon keveset. Kétségtelenül voltak ilyen-olyan „urai” a településnek (különböző birtokosokról szólnak az adatok), de ők sohasem helybenlakók voltak.²⁸ Akik ott éltek, minden valószínűség szerint dominánsan a környék – az Alföld – tipikus életét éltek. Forrásmunkánk szerzői szerint „A természetes gazdálkodás keretei között folyó termelés, a teljes autarchia nem engedi meg, hogy bepillantsunk a vidék korabeli befelé forduló életébe. Az Alföld népsűrűsége ekkoriban (12-13. század) 3-16/négyzetkilométer lehetett, egy faluban (és Baja ekkor még egyértelműen falun; ld. erről még a következő bekezdést – az én megjegyzésem, B. P.) 20-22 család lakhatott, az átlagos lélekszám tehát alig haladta meg a 100 főt. A földművelés volt a fő foglalkozási ág. ... A Duna árterének mocsaras, vizenyős területei az állattartásnak kedveztek, a gyér fűvű, homokosabb részeken juhot legeltettek, az ártér tölgyeseiben disznót makkoltattak. A vadvizek, belvizek a halászatnak kedveztek. ... A házakat vagy földbe mélyítették, vagy fából, betapasztott vesszőfonatból épített felmenő falú szalma- vagy nádtetős épületben laktak.

²⁶ I.m. 58. p.

²⁷ I.m. 59. p.

²⁸ Ld. i.m. 53.-58. p.

... Az ipari munka elkülönüléséről – kivéve talán a kovácsmesterséget – nem beszélhetünk. Még a viszonylag nagyobb szakértelmet igénylő fazekasság is mellékfoglalkozás,...”²⁹ Ebből a leírásból egy eléggé átlagos *árpádkori falu* képe sejlik fel, amelynek fentebb említett *jelentőségét* inkább csak *külső tényezők* (ama bizonyos kereskedelmi-szállítási útvonal) adják, amelyek, úgy látszik, a település *belső viszonyaira* kevés hatással vannak. (Mintha arról lenne szó, hogy pl. a sószállítás a középső és nyugati országrészek számára fontos dolog, de ezt a tevékenységet *nem bajaiak* végzik, a tevékenységet végző emberek szempontjából is „átmenő forgalom” ez.) A település *helyi társadalma* ekkor még korántsem (korabeli mércével mért) *városi* társadalom, ugyanolyan (jobbágy)falu, mint a többi több tucat az Alföldön.

Valamivel többet tudunk meg Bajáról az árpádház kihalásától a törökkorig tartó időszakból.³⁰ Szerző egyértelműen *jobbágyfalunak* írja le, amelynek „birtokosai, ... a köznemesség elitjéből kerültek ki, ... Idejük jelentős részét nem is birtokaikon töltötték, hanem katonáskodtak, ... a vármegyei élet irányításában igyekeztek szerephez jutni ...”³¹ A jobbágyság élete ugyanúgy alakult, mint a többi alföldi jobbágyfaluban. „A mezőgazdasági termelés technikájának és technológiájának fejlődése a 13-14. században mind a gazdasági életben, mind a társadalom szerkezetében éreztette hatását: a korábbi gazdálkodási mód felbomlott, átadta helyét a modernebb telekrendszernek, amely már a jobbágyság önálló gazdaságaira épült.”³² Ezek a gazdaságok osztott szerkezetűek voltak: volt a falu belterületén a belső telek (a lakóházzal, gazdasági épületekkel, kerttel), volt a határban a szántóföld és a rét, és negyedikként ott volt a különböző közös használatú javakban (nádas, halászható víz, stb.) való részesedés. A szántót és rétet kétnyomásos rendszerben művelték. Szempontunkból különösen fontos, hogy „Természetesen ez a határhasználat szükségessé tette a terület évenkénti újrael-

²⁹ I.m. 58.-59. p.

³⁰ Forrásunk: Szegfű László: Az Árpád-ház kihalásától Mohácsig. In.: Baja története a kezdetektől napjainkig, Akadémiai Kiadó, Bp.1989, 77-146. p.

³¹ I.m. 109. p.

³² I.m. 109. p.

osztását ...A középkori falu gazdálkodása tehát elválaszthatatlanul összeforrt a földközösséggel...”³³; vagyis a gazdálkodási forma mintegy kikényszerítette a jól megformált, szilárd *belső szerveződést*. Választott esküdtekből álló tanács alakult, melynek élén a szintén választott bíró állt, és „...a bíró, mint a település önkormányzatának a feje, a bíraskodás mellett a közösség egész életének irányítását vállalta.”³⁴ De népessége még egészen egyértelműen jobbágyi-paraszti népesség akkor is, ha már megjelentek a többé-kevésbé specializálódott ipari-kereskedelmi tevékenységek is. Mert „...ezek az ‘iparos jobbágyok’ még alapvetően földművelésből éltek, s mesterségüket ennek kiegészítéseként, időszakosan űzték, termékeik piaci értékesítéséről pedig szintén önmaguk vagy családtagjaik gondoskodtak.”³⁵

Ám Baja ebben az időszakban – nyilvánvalóan kedvező földrajzi elhelyezkedése következtében – már kezd kiemelkedni a környező települések sorából. Kezd – térségi jellegű és jelentőségű – kereskedelmi központtá válni: „A bajai vásár már a 15. század elején igen nevezetes lehetett, amit okleveles adat is bizonyít: ...”³⁶ Számos más település mellett nagyjából a 15. század közepén *mezővárossá* (oppidum) alakul. (Pontos dátumot nem tudunk, mivel a város kiváltságlevele nincsen meg, az első hiteles adat Baja mezőváros voltára egy 1472-es okiratban található³⁷.) Ekkortól kezdődik tehát Baja *város*-története; már persze akkor, ha a *mezővárost* egyértelműen városnak tekintjük, ami viszont nem egyértelmű: a korabeli megjelölésekben eléggé határozottan elkülönítik a *civitast* (a tulajdonképpen város, a szabad királyi város) és az *oppidumot* (korlátozott kiváltságokkal rendelkező mezőváros). Én – talán némi kompromisszummal – ekkortól városként fogom említeni Baját.

Ugyanebben a korai korszakban egészen más képet mutat Esztergom története.

---

³³ I.m. 111.p.

³⁴ I.m. 118. p.

³⁵ I.m. 116. p.

³⁶ I.m. 115. p.

³⁷ Ld. i.m. 123. p.

A város a kezdetekkor már kiemelt jelentőségű hely, fejedelmi, majd királyi székhely. „Géza nagyvajda 973-ban ... megengedte a papoknak a térítést, ... Ekkorra a nagyvajda már áttette a székhelyét Esztergomba, ...”³⁸ Fontos – szempontunkból azért is, mert a város múlt-tudatában hangsúllyal beépült – tény, hogy „Az utolsó nagyvajda fia, (a későbbi István király – B. P.) 977 körül, már Esztergomban látta meg a napvilágot.”³⁹ És innen indította el – apja, Géza munkáját folytatva-kiteljesítve – államszervező tevékenységét is. Megalapozott tehát az az – esztergomiak által gyakran hangoztatott – szlogen, hogy „a magyar államiság bölcsője Esztergomban ringott”.

Igaz, megkoronázása után István áttette székhelyét Székesfehérvárra – egyébként nem véletlenül oda: az az országrész ugyanis, „... hol egykor Árpád ütötte fel sátorát”⁴⁰ – ám ez a város jelentőségét nem csorbította. „Az egyház szervezésével István király az Esztergomban lévő királyi palotát Magyarország primásának engedte át, maga pedig Székesfehérvárra költözött, mert Konstantinápolyt kivéve, akkoriban sehol a világon nem székel egy helyen a fejedelem és az egyház főpapja. (Millen. Tört. I. 270.) Esztergom tehát a fejedelem székhelyéből egyházi metropolis lett és az is maradt az egész középkoron át.”⁴¹

Ámbár ez sem olyan egyértelmű; s itt mindjárt az Esztergom ügyeiben később is több ízben található sajátos bizonytalanságba ütközünk. Szerzőnk ugyanis, alig néhány oldallal a fent idézett után, ezt írja: „Esztergom, az ország fővárosa, a primási székhely, jelentékenyen fejlődött az Árpádok alatt.”⁴² (Kiemelés tőlem – B. P.) És nem alaptalanul írja ezt, hiszen „A Szent István után következő uralkodók közül leginkább Salamon és III. Béla tartották székhelyüket Esztergomban.”, és „Béla király (IV. Béla – B. P.) Esztergomban tartotta székhelyét, itt született ... a trónörökös...”⁴³ És akkor kérdi a jámbor olvasó (ma-

³⁸ Reiszig Ede: Esztergom vármegye története. In: Dr. Borovszky Samu (szerk.): Esztergom vármegye. Magyarország vármegyéi és városai sorozat reprint kiadása, Dovin Művészeti Kft. Bp. 1989, 195. p.

³⁹ I.m. 196. p.

⁴⁰ I.m. 195. p.

⁴¹ I.m. 197. p.

⁴² I.m. 200.p.

⁴³ I.m. 200. és 206.p.

gam, aki nem lévén a korszakot specializáltan kutató hivatásos történész, nem tarthatom magam avatottnak kérdés eldöntésére), vajon Esztergom az árpádkorban „királyi székhely”, „főváros” volt-e, vagy sem? Nem tiszttem, és számomra, jelen gondolatmenet számára nem is fontos eldönteni. Számunkra ugyanis csak az a lényeg, hogy Esztergom ebben a korszakban mindvégig *az ország különösen kiemelt jelentőségű települése* volt. Noha – tegyem hozzá mindjárt óvatosan – ez sem olyan egyértelmű. Az kétségtelen, hogy „kiemelt jelentőségű” volt az a *térség-rész*, a Várhegy, ahol az érsek lakott és tartotta udvarát, de már vitatható, hogy a többi település-rész (volt belőle több; pár oldallal később beiktatok egy „Közbevetést” arról, hogy mikor mi minek volt nevezhető), amelyek együttesen jóval nagyobbak voltak (területben is, lakosság-számban is) mint a Várhegy, vajon mennyire voltak kiemelkedő jelentőségűek? És egyáltalán: mennyire jelentettek *külön entitást*? Nehéz, tán lehetetlen is eldönteni. Maradjunk annál a kérdésnél, amiről valamivel biztosabbat tudunk.

Mi tudunk ebből a korból a város társadalmáról? Eligazítást szerzőnktől vett hosszabb idézet adhat:

„Szent István király olasz vendégeket telepített Esztergomba, a kik az alakuló város polgárságának zömét tették. Ezek a vendégek kereskedők, iparosok és mesteremberek voltak, ... Szent István készséggel fogadta őket védelmébe, de kikötötte, hogy állandóan Esztergomban kötelesek maradni. Szent István Székesfehérvárra tette ugyan székhelylét, de Esztergom azért megmaradt az ország fővárosának és kereskedelmi gócpontjának.

Mint egy XII. századbeli francia író említi, nagy vagyon halmozódott itt össze. Itt adtak egymásnak találkozót a velencei és az orosz kereskedők, sőt az örmény kereskedők idővel külön gyarmatot alapítottak Esztergomban. Az olaszokon kívül, a francia vendégek is külön városrészt foglaltak el. Fő kereskedelmi cikk a színes posztó, a selyem és a német vászon volt. Míg belföldről, élő vagy szárított halak, továbbá ökrök, juhok és sertések kerültek a piacra.

...

A vendégeken kívül, az esztergomi lakosság zömét a királyi udvarnokok és más szolgálmányosok alkották. Külön városrészük volt a kovácsoknak is, a kik az itteni pénzverdében dolgoztak.

...

A királyi udvar, – az állandó udvartartás, – mindegyre több embert csábított Esztergomba; ... IV. Béla király pedig 1239-ben naponkénti vásárjogot adott a városnak. ...

...

A tatárjárás után a vegyes lakosság összeolvad és egy városi hatóság (bíró) alatt tömörül.”⁴⁴

Sokszínű, nemzetiségét és tevékenységeit tekintve is sokszínű, és mindeképpen egyértelműen (feudalizmuskori) *városi* társadalom képe rajzolódik ki. Kereskedők, iparosok, hivatalnokok, egyéb „udvari emberek”, egyházi méltóságok és nyilván munkájukat segítő papok alkotják dominánsan a város népességét. De feltételezhetünk-e valamennyire is egységes *helyi társadalmat*? Azt gondolom, nemigen. És nem csak a nemzetiségi-nyelvi különbségek miatt. Annyira eltérő érdekek, törekvések, kötődések valószínűsíthetőek, amelyek mondhatni kizárják a *társadalmi* egységesülést. Alig képzelhető el, hogy az „esztergomiság” egyáltalán megjelent volna, valamennyire is jeltősséggel bírt volna az ott élő emberek gondolkodásában. Mégis, már ez a korszak is a *város- emlékezetben* úgy él, mint a *város múltja*, mint a „dicsőséges múlt” *hagyománya*. Nem változtat ezen a „dicső” képen az árpádháziak utáni, a törökkorig tartó időszak sem. Szerzőnk „...az Anjoukorban is még Magyarország első, leggazdagabb és legpompásabb városának ...” nevezi Esztergomot, majd, mint írja, a „Mária királynő halálától, Esztergomnak 1543-ban bekövetkezett elestéig terjedő másfél század ... folyamán ... emelkedés és hanyatlás, a fény és a gyász, gyorsan, ... váltják egymást a város ... történetében”⁴⁵, de ezzel együtt is mind-

---

⁴⁴ I.m. 200-201. p.

⁴⁵ I.m. 267. és 314. p.

végig – a törökkorig – az ország kiemelt jelentőségű települése. (Már persze akkor, ha – utalok fentebb mondottakra – a prímás-székhely Várhegy „kiemeltségét” az egész településre – település-együttesre; ld. alább – érvényesítjük.) És éppen *ez* az, ami alapvetően megkülönbözteti Esztergom korai társadalomtörténetét Bajaétól.

Lépünk tovább, és nézzük, mi történt városainkban a török-korban, s azután.

Baja sorsa eléggé sajátságosan alakult. A hódoltsági területen fekszik, mégpedig olyan helyen, ami a török seregek egyik felvonulási útvonalába esik, jó dunai kikötőhely is. A berendezkedő, saját közigazgatást is kiépítő törököknek *szüksége van* a városra, nem csak elfoglalja, hanem voltaképpen „török várossá” alakítja-fejleszti. Alakítja és *fejleszti*, hangsúlyozom, a folyamat részleteit most mellőzve számunkra elegendő a lényeg, az eredményt pontosan összefoglaló, helytörténésztől származó megfogalmazás. „A környezetéből 1556 után fokozatosan kiemelkedő Baja mint alsófokú török igazgatási központ (náhije-székhely) és gazdasági begyűjtő-elosztóhely jelentősége az 1570-es évekre már vitathatatlanul válik. *Tulajdonképpen ekkor vált igazán várossá, s ezt a helyzetét máig megtartotta.*”⁴⁶ (Kiemelés tőlem – B. P.) Fogadjuk el a szakember véleményét, és akkor – inkább csak zárójelben-csöndben – jegyezzük meg a magyar társadalomtörténet egy igazi furcsaságát. Egy *magyar* kisváros, amely kollektív város-tudatában büszkén őrzi város-mivoltának hagyományát, „igazi várossá” válását a *töröktől* kapta. Persze, ez utóbbi mozzanatot nem őrzi a város- emlékezet...

Ez az alakulás azután alaposan megváltoztatta a város népességét is. A 17. század első felében a török birodalom európai területein olyan társadalmi-gazdasági változások mentek végbe, amelyek elindították a katolikusok Boszniából való kitelepülését, többek között a városba és annak környékére is. „Baja környékének ilyen katolikus betelepődökkel való benépesülése már az 1620-as

⁴⁶ Vass Előd: Török megszállás alatt. In: Baja története, Akadémiai Kiadó, 1989, 179. p.

években végbemehetett.”⁴⁷ (Itteni megnevezésükkel ők a sokácok vagy bunyevácok.) Később nagyobb számban települtek át (görögkeleti) szerbek (rácok) is, olyan mértékben, hogy a század végén, abban az időben, amikor a város felszabadult a török uralom alól, a népesség meghatározóan nagy hányadát ők alkották. (Mutatja ezt az is, hogy a város bírása a rác bíró volt.) Talán nem túlzás mondani, hogy ebben az időben Baja délszláv (rác, bunyevác) település volt. A 18. század elején azután jelentős számú német és szlovák is települt a városba; mégpedig olyan számban, hogy „A szatmári béke utáni időszakban a város fokozatosan német jelleget öltött.”⁴⁸ És itt számunkra nem is az az igazán lényeges, hogy milyen nemzetiségűek voltak a beköltözők, hanem inkább az, hogy *jöttek*, és sokfelől jöttek. Ekkor „...Baja városának alig van olyan lakosa, aki Baján született volna. A lakosság jelentős része különböző vidékekről származik és sokféle nemzetiségű.”⁴⁹ Jegyezzük még meg ehhez, hogy a 18. század elején történt meg a zsidók számbavehető nagyságrendű betelepülése is a városba; 1768-ban már zsinagóga építésére is engedélyt kaptak.

A sokfelől érkezettek természetesen különböző kultúrákat is hoztak magukkal, eltérő szokás- és hagyomány-rendszerekkel. Ami nyilván azt jelenti, hogy egy valamennyire is egységes *belső szerkezet*, egy *(helyi) város-társadalom* kiformálódása csak ez után vehette kezdetét. Baja – eltérően, mint látni fogjuk, Esztergomtól – nem néptelenedett el a török korban, de teljesen új (betelepült) népessége alakult, így *társadalomfejlődésében* a török kor teljes megszakítotttságot, a fejlődés diszkontinuitását hozta.

Nagyon fontos még, hogy ebben a tulajdonképpen új alakulásban Baja egyértelműen *iparos-kereskedő* városként jelenik meg. „A vásárok fontos szerepet töltenek be Baja 18. és 19. századi gazdasági életében. ... a város 1714-ben III. Károlytól három országos vásár tartására kapott engedélyt.” És „Baja természeti adottságainál fogva nemcsak a kereskedelem, hanem az ipar központja is

---

⁴⁷ I.m. 187. p.

⁴⁸ I.m. 224. p.

⁴⁹ I.m. 217. p.

volt már a 18. században. ... Az 1699-ben készített összeírásban Bács megye összes (47) községében 298 kézműiparos műhelyt találtak. Ezek közül Baján volt 199, Zomborban 31, Bácsban 10, Újvidéken pedig 13.”⁵⁰

Ugyancsak fontos a város *jogállásának* alakulása. A török alóli felszabadulás után eléggé hamar – 1696-ban – I. Lipót *szabadalmas kamarai várossá* nyilvánította, lényegében megerősítve-visszaállítva mezővárosi rangját. A *fejlődő*, mégpedig ipari-kereskedelmi jellegben fejlődő város azonban természetesen törekedett arra, hogy megszabaduljon a földesúri fennhatóság alól (a 18. században folytonosan és keményen alkudoztak éppen aktuális birtokosukkal a jogosítványok és kötelezettségek tárgyában), törekedett arra, hogy „feljebb lépjen” a települések grádicsán. Meg-megújuló kérvények, feliratok eredményeképp végül „...az 1870. évi XLII. tc. önálló törvényhatósági jogokkal ruházza fel, ... (így) átkerült Baja a szabad királyi városok sorába.”⁵¹ 1870 – ez már a korszakolásunk szerinti második kor; nézzük most még, mi történt a török korban és utána Esztergomban!

Mit tudunk tehát Esztergom török-kori, és azt követő történetéről?

A törökök számára – nyilván földrajzi elhelyezkedésénél fogva – fontos volt Esztergom birtoklása. 1543-ban komoly ostrom után elfoglalták a várat, 1595-ben a császári hadak visszafoglalták, de 1605-ben Mehemed újra elfoglalta, és csak 1683-ban „szabadította meg Lotharingiai Károly és Szobieszky János lengyel király Esztergomot a török félholdtól.”⁵² Ám „A megye újjászületésének folyamatát azonban lassúvá tették az 1699-ig tartó 16 éves török háború terhei. Amint a török áram visszavonul, a vármegyei élet is új életre kél.”⁵³ *Új* életre kél, igen, mert a *régi* a török korban gyakorlatilag *megszűnt*.

A városnak, különösképpen az Árpád-kor után, legfőbb *jelentőség-adó*, és így természetesen *jelleg-adó* tényezője az egyházi-vallási központ mivolt, az

⁵⁰ I.m. 231. és 232. p.

⁵¹ I.m. 262. p.

⁵² Pallas lexikon, Esztergom címszó, VI. kötet, 506.p.

⁵³ U.o.

érsekség volt. Csakhogy „Midőn a török Esztergomot 1543-ban ostrom alá fogta, Várday érsek a káptalannal és az egyházi szerekkel, valamint a levéltárral már Pozsonyban húzódott meg; ...”⁵⁴ (Később Nagyszombatba költözött, és az *esztergomi* érsekség ott is maradt majd’ 300 // évig, egészen az 1820-as visszaköltözésig; ennyit a *kontinuitásról*.)

A város a török számára, mint említettem, fontos hely volt, és nem csak katonailag. (Katonai jelentősége: „Esztergom ekkor a török birodalom egyik végvára lévén, tekintélyes őrséggel volt ellátva. 1544-ben 2443 emberből állt az őrség.”⁵⁵) Közigazgatási rendszerébe is beillesztette: „Esztergom 1547-ben szandzsák (kerület) székhely lett...”⁵⁶ Ebben a vonatkozásban még magasabb státuszhoz is jutott, mint Baja, ez azonban ebben az esetben csak a (török) (kiemelés tőlem – B. P.) közigazgatási hierarchiában való magasabb státuszt jelent, és nem menthette meg a *várost*, a *város-társadalmat* a pusztulástól. „A pusztulást legjobban az adóösszeírások tüntetik fel. ... (Ezek a megyére vonatkoznak, de arányaikban minden bizonnyal érvényesek a városra is – B. P.) ... 1494-ben ... 1322 jobbágy-telek (porta) íratott össze. A török hódoltság alatt e szám évről évre apadt, ... 1593-ban 170 ½ porta szerepelt az összeírásokban.”⁵⁷, és végül 1696-ban az „...összeírás adatai szerint a vármegyét (!) 6 1/8 adózó portára becsülték.”⁵⁸ Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a város a török kor végére *elnéptelenedett*. A 18. században tehát *újratelepedés* történt. És bár a környékre jelentős számban telepedtek német, kisebb részben tót betelepülők is, maga város elsősorban magyarokkal települt be: „1715-ben a városban 241 magyar, 41 német, 16 tót, négy szerb és egy francia háztartást írtak össze.”⁵⁹ *Újratelepedett* tehát a város, a (helyi) társadalomszerveződés szempontjából tehát *új kezdeményről* van szó. Innen kell tehát elindulnunk.

⁵⁴ Reiszig Ede (és mások) Esztergom vármegye története, in: Esztergom vármegye (szerk.: Dr. Borovszky Samu), reprint kiadás: Dövény Művészeti Kft. Bp. 1989, 343. p.

⁵⁵ I.m. 347. p.

⁵⁶ U.o.

⁵⁷ I.m. 348. p.

⁵⁸ I.m. 363. p.

⁵⁹ I.m. 386. p.

A folyamatok bemutatása-elemzése azonban nem egyszerű. Esztergom-könyvemben ezt írtam: „A kiindulópont a 18. század eleje, akkor a *négy településen* együtt hozzávetőlegesen 500 lakossal.”⁶⁰ A helytörténész pedig hozzáteszi: „A szabadságharcot (Rákóczi-ról van szó – B. P.) követően megélénkült ismét a betelepülés a környékbeli falvakból és a német, cseh, morva területekről. Az új lakosság elsősorban a *királyi városban* telepedett le.”⁶¹ 1720-ban a *királyi városnak* már 2700 lakosa van. Majd így folytatom: „A népességgyarapodás a következő évtizedekben hasonló dinamikával folytatódik. Az 1784-1787 közötti népszámlálás adatai szerint Esztergom szabad királyi város tényleges népessége 5492 fő, Esztergom Vízivárosé 568, Szent György Mezőn 1489-en, Szenttamáson pedig 1455-en élnek. Az együttes létszám tehát 9004 fő.”⁶² És itt egy egészen sajátos probléma ütközik. Én – kiindulópontként – *négy település* lélekszámáról szólok, Pifkó a *királyi város* adatát adja, megint én nevesített négy település adatait. Mindezt *Esztergomra* vonatkoztatva. Négy település, egy város; miként van ez? Nem kerülhető meg egy hosszabb *közbevetés* erről a kérdésről.

Közbevetés: hány település tulajdonképpen az, ami Esztergomnak nevezünk?

(A „közbevetés” egészét Esztergom-könyvemből idézem⁶³.)

Annyiszor hallottam, miért ne hittem volna el: Esztergom az ezeréves királyi város. „Esztergom, az ország fővárosa, a primási székhely... az Árpádok alatt”. Mi itt a gond? Történelmi tény, hogy Géza fejedelem székhelyéül Esztergomot választotta, Vajk (Szent István) itt született, itt is uralkodott. Igaz, István megkoronázása után Székesfehérvárra tette át székhelyét, de Esztergomban is tartott udvart, későbbi Árpád-házi királyoknak azután megint ez a város lett a székhelye. Eddig rendben. De mi az, hogy „Esztergom”? Csak látszólag ostoba kérdés.

...

*Biztos adat arról van, hogy Géza fejedelem a Várhegyen épített királyi palotát és várat. ... És komoly forrás szerint⁶⁴ **Esztergomnak** a várat, és csak a várat nevezték.*

⁶⁰ B. P.: Esztergom, a szent és gyámoltalan város, MTA Politikai Tudományok Intézete kiadása, Bp. 1992, 28. p.

⁶¹ Pifkó Péter: Esztergom története a török felszabadítástól napjainkig. Kézirat, Kulturinnov dokumentáció 1342/89/a., 3. p.

⁶² I.m. 28. p.

⁶³ I.m. 21-25. p.

Géza tehát a Várhegyen (és esetleg közvetlenül a vár alatt, a Duna-parton) építkezett. Hogy meglévő települést fejlesztett volna, erre csak feltételezés van. ... Géza számára nyilvánvalóan a földrajzi adottságaiból következően várépítésre kiválóan alkalmas Várhegy volt a fontos ...

Megépítette hát várát, királyi székhelyét. Ahol azután fia, Vajk (Szent István) is megszületett.

Vagy talán mégsem? Szerzőnk ezt írja: „Bár ez a tény vitatható, mert más források szerint az is lehetséges, hogy a vár alatt volt fejedelmi palotában látta meg a napvilágot...”⁶⁵ A feltételezést ugyan elveti, de a „más források”-at nem jelöli meg, így utánanézni nem tudtam; csak ágaskodik bennem a kisördög: vajon nem az igazán nem ritka mítoszeremtésről van-e szó? A vár alatti palota maradványai nincsenek meg vagy nincsenek feltárva, a vár viszont ott van. Meg lehet mutatni a történelem levegőjével megérintett turistáknak: ebben a szobában született első nagy királyunk. Kisebb dologért is tettek már félre „más források”-at. (Tudok róla, hogy mérvadó szakemberek újabb kutatások alapján abban egyetértenek, hogy István a várban született, de hogy melyik szobában, azt nem tartják eldönthetőnek.) Nem vagyok történész, nincs felkészültségem források keresésére és búvárlására. Én csak a várost akarom megérteni. És azt tudom, hogy a legendáknak, természetrajzuk szerint, alapja lehet valóság is, mítosz is. A legenda ettől függetlenül beépül a város öntudatába. Ilyképpen szociológusként nem is érdekel, hogy tényleg „szülőszoba”-e az a terem, amit ilyenként mutatnak. Csak az a fontos számomra, hogy az esztergomi öntudat egyik eleme az, hogy „meg tudjuk neked mutatni István király szülőhelyét”.

Szóval, ez tény, megépítette Géza várát és királyi székhelyét a Várhegyen, és ez nevezetett (néveredeti finomságok most nem érdekesek) Esztergomnak.

A középkori várépítés természetes velejárója a várkörnyék betelepülése: „... a vár alatt lévő területet a lakosság foglalta el. Ez a rész a történelem tanúsága szerint Királyi Város nevet viselt ...”⁶⁶. Tehát ez időben volt a Várhegy (és talán az alatta lévő közvetlen Duna-parti sáv) a várral, palotával, a hozzá tartozó egyéb épületekkel, ami az Esztergom nevet viselte, és volt tőle délre a Királyi Város.

1256-ban IV. Béla király a várat és a közvetlenül alatta lévő Duna-parti területet az érseknek adományozza, aki ezen a területen külön várost alapít, Érsekváros néven. (Eltérő megnevezésekkel is találkozunk: 18-19. századi leírásokban gyakran szerepel Érsek-víziváros,

⁶⁴ Bárdos I. a Megjegyzések-ben Györfői Györgyre hivatkozva írja

⁶⁵ Osváth Andor (szerk. és Esztergomról szóló részt írta): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelen. Magyar Vármegyék és Városok Múltja és Jelen, 1938, 336.p.

⁶⁶ I.m. 336. p

később Érsek-Víziváros formában, a Pallas Lexikon Esztergom-Vízivárosként említi, a 19. század végétől leggyakoribb a Víziváros megnevezés.) A Királyi Város így „szomszédságot nyert” Érsekvárossal. De melyik közülük Esztergom? Az eredetileg névadó vár most az Érsekváros nevű település része. A Királyi Város őrizné az Esztergom nevet? De akkor a (volt) királyi székhely, a vár nem Esztergomban van? Vagy van két jogilag külön (és különnevű!) település, amelyeket együtt neveznek Esztergomnak?

A dolgot csak tovább bonyolítja, hogy ez idő tájt már létezett (vagy épp ekkortájt jött létre) az esztergomi káptalan birtokaként a Káptalanváros, amely a Várhegy délnyugati lábától dél felé terjeszkedve, az előző kettővel közvetlenül határosan terült el. Később – valószínűleg a török hódoltság utáni újratelepüléskor – Szent Tamás (Szenttamás) néven önálló község lett. Mégpedig olyan kiterjedéssel, hogy egy nyúlványa a Kis-Dunáig ér, így közébe ékelődik az előbbi kettőnek, amelyek tehát – jogilag – még csak nem is határosak egymással.

Nem kevésbé ősi település a Várhegytől északra elterülő Szentgyörgymező, amely úgyszintén közvetlenül határos a Vízivárossal (Érsekvárossal).

Ha mármost a térszerkezetet tekintjük – nézzünk bármely 19. századi vagy korábbi térképre –, akkor azt látjuk, hogy a négy település igazából csak egy. Az utcák nyomvonala egyáltalán nem tiszteli a „határokat”, a kiemelt, centrum-jelentőségű pontok (terek, főbb útvonalak találkozási pontjai) funkcionálisan az egész település terei. A „településhatár” egy utca, amelynek mindkét oldalán egyforma házak állnak. „A helyzet – írja sokszor idézett szerzőnk – zavaros, mert a helytörténészek azt is állítják, hogy volt idő, amikor az összes lakott részek egy várost alkottak ...”⁶⁷. (Ebben viszont szerzőnknek nincs igaza: szakemberek szerint helytörténészek ilyet sohasem állítottak. A szerző nyilván arra gondolt, s ilyen értelemben igaza van, hogy a történeti leírások gyakran egységként kezelik „Esztergom” -ot. Nekünk csak ennyi a fontos itt.)

A **névhasználat** mindenesetre a 16-17. századtól kezdve egyértelmű, akkortól valamennyi forrás szerint a (volt) Királyi Várost nevezik Esztergomnak, amely a 18. század elejétől ismét szabad királyi város rangot visel.

Egyértelmű? Ne hamarkodjunk el az ítéletet. Mert – például – az irodalomtörténet úgy tudja, hogy Balassi Bálint Esztergom ostromakor esett el, holott mi tudjuk, hogy ez a vár akkor az Érsekváros nevű település vára volt. (Még akkor is, ha nem így nevezték; és egyébként Balassi nem az „igazi” várnál, hanem a Duna-ág melletti alsóvárnál kapta halálos sebét.) Vagy: Magyarország bíboros érsekét mindvégig esztergomi érseknek nevezték, alapvetően

---

⁶⁷ U.o.

joggal annyiban, hogy a török előli menekülésig lakhelye a Várban volt, és csak a 19. századi visszatérése után „költözött” Érsekvárosba. Vagy – megint például – az adataira oly kényes Pallas Lexikon esztergomi Bazilikáról ír, holott, mint tudjuk ... (Nem is szólván arról, hogy ugyanez a híresen pontos lexikon a település(-részek) Szentgyörgymező, Víziváros címszavaknál azt írja: „Ld. Esztergom”, a településekről szóló tudnivalókat az Esztergom címszón belül mondja el; de hogy mennyire ellentmondásos az egész, mutatja, hogy az alcímszóban például Szenttamás bemutatását – szabályosan, ahogy kell – így kezdi: „... nagyközség Esztergom vármegye E.-i járásában ...”) Ám ez az „egységként kezelés”, még ha oly erős is, hogy a lexikon is többé-kevésbé elfogadja, csak közhasználatú. A statisztikák, népszámlálások a négy települést külön kezelik. Kellő gondot adva így a mai elemzőnek. Egy sor adatot ugyanis járási összesítésben adnak meg, és persze külön a városokat. Van tehát adat a szabad királyi városra, a „hivatalos” Esztergomra, a másik háromé azonban csak a járás-összesenbe olvasztva. A „négy-egy” város adatai így esetenként rekonstruálhatatlanok; már csak azért is, mert, mint Pifkó Péter írja, „... az említett 3 község egyesítés előtti forrásai nem kerültek be a városi levéltárba, részletes forrásokkal csak ... a szabad királyi városról rendelkezünk”⁶⁸

A négy települést 1895-ben végre közigazgatásilag is egyesítették; azóta valóban egyértelműen Esztergom Esztergom.

Azóta már csak annyi történt, hogy „lett” még egy része Esztergomnak, a Kertváros. Dorog felé menet a város utolsó házatól jó 4 km-re van, eredeti jellegét, kialakulását korábbi (szokásosan használt) nevei pontosan jelzik: Táborvárosnak, Katonavárosnak hívták. (Hivatalos korábbi neve Nixbrod, tervezett nevei: Kis-Esztergom, Kenyérmező, Esztergom-tábor; 1945 előtt Szent-István város. – Ortutay András szíves közlése.) Közvetlenül Doroggal határos, azzal gyakorlatilag egybeépült településrész. Hogy miért tartozik Esztergomhoz? Eredetileg bizonyítást igénylő az, mert a jókora laktanya-rendszer, ha kívül volt is a városon, természetesen az esztergomi katonaságnak adott helyet, hiszen épültek, még az első világháború idején, Dorog jelentéktelen bányászfalucska volt. Értelemszerűen a kialakuló lakótelep is Esztergomhoz tartozott. Azóta meg? Talán csak arról van szó, hogy mégiscsak más dolog esztergominak lenni, mint doroginak. Volt a hovatartozásról tisztességes népszavazás is, a lakók Esztergomra voksoltak. De hogy mennyire szerves része ez a városnak? Itt csak egy jelzésértékű apróság: a turisták számára, közhasználatra kiadott várostérképen Kertváros nem szerepel, nem fért rá. Egy elkülönített mezőben külön megtalálható a belterülettől néhány kilométerre lévő

⁶⁸ Pifkó P.: i.m. 4.p.

Búbánat-völgy (üdülőterület); Kertváros ennyit nem ért meg. A térképen még a városrész pusztája léteire vonatkozó utalás sincs.

S most azt kérdi a türelmes olvasó: mi közünk nekünk ehhez az egész mikor-mit-hívtak-Esztergomnak ügghöz? Hát csak annyi: keresni fogjuk, mert keresnünk kell, mint a helyi társadalom egyik nélkülözhetetlen összetevő elemét, a város-identitást. Keresni fogjuk, mert ez az egyik legfontosabb tényező, hogy a városlakó mennyiben és miért érzi sajátjának a települést. A város múltja: kitüntetetten fontos vonatkoztatási keret. (Lokálpatriotizmus!) A város múltja: értékek hagyományozódása, a valamihez való közös kötődés lehetősége. És ekkor itt ez a „négy-egy” város. A ma élők nagyapja még vagy esztergomi volt, vagy szentgyörgymezei, vagy szenttamási. Aki ezt persze tudta is. Ha másból nem, abból mindenképpen, hogy másként adózott, hogy hivatalos ügyes-bajos dolgaival a külön közigazgatással bíró települések külön hatóságához kellett fordulnia, és így tovább. Ámde mégis, valamiképpen mind ESZTERGOMIAK is. Mi (volt) erősebb? A különbözés vagy az együvé tartozás? Mintha évszázadokon át valami lebegő bizonytalanság fonta volna körül azt a látszólag roppant egyszerű kérdést, hogy minő település neveztesse Esztergomnak. Mihez kötődjön az a polgár, akinek háza Szentgyörgymezőn van, „kis-hazája” jelképe az Érsekvárosban lévő Bazilika, aki piacra, boltba saját utcáján ballag a Királyi Városba, betegségbe esvén saját kórházát Szenttamáson leli? Négy város? Egy? Van-e négyféle különböző hagyományrendszer, vagy csak egy? Vagy van külön-külön is meg közös is? De lehet-e közös, ami csak az egyiké? (Mert Esztergomnak csak az egyiket hívták, a primás csak az egyikben – de nem abban – székel, a Vár csak az egyikben van.) Nem jobban esztergominak tudja-e magát az a polgár, aki az így nevezett városban élt, mint az, aki a VÁROS-ban élt ugyan, de egy más nevű településen?

Rejtelmes mosollyal suhan át időn és téren a Város, visszaint: TE akarsz engem megérteni, Te, aki földhöz tapadt logikád béklyói közt vergődve még annyit sem vagy képes fel-fogni, hogy a négy olykor pontosan ugyanaz és ugyanannyi, mint az egy ...

Akkor hát mit tegyünk? Mire gondoljunk, amikor – az 1895-ös egyesítést megelőző időszakokra vonatkozóan – *Esztergomról* beszélünk? Azt gondolom, legjobb lesz, ha elfogadjuk és alkalmazzuk a „közhazsnú” megjelölést, és a „négy-egy” városról egységesen Esztergomként szólunk. (Természetesen, ahol szükséges és lehetséges, utalunk a „négy” különbözőségeire is.) A várostársadalom dolgai vannak ugyanis figyelmünk központjában, és a négy település, úgy látszik, *társadalom-működési szempontból* többnyire egységként „viselkedett”.

Mielőtt tovább haladnánk, érdemes egy nagyon rövid, csak a legfontosabb tényeket felidéző-jelző összefoglalásban leírni a város történetéről azt, amit mindenképpen figyelembe kell vennünk a továbbiakban.

Bizonyos, hogy a várat Géza fejedelem építtette, és a várépítés után a maga természetes módján alakult ki körülötte a település, amely a jobbágyi-polgári (kereskedő, néhány iparos) népesség telephelye volt. A tatárdúlás gyakorlatilag teljesen szétrombolta a várost, az ezt követő újratelepülés során alakult ki az Érsekváros – Királyi Város (Esztergom) – Szenttamás összetett szerkezet; talán már ekkor is Szentgyörgymező kezdeteivel. A Királyi Város megyeszékhely, privilégiumos város volt. A törökkor újabb, szinte teljes megsemmisülést hozott. A várat többször vívták, a vár-környéki települések jószerint elnéptelenedtek.

A török kiűzése utáni lassú újratelepedés során rögződött a „négyes szerkezet”. A Rákóczi-szabadságharc és leverése újabb megpróbáltatásokat jelentett a város számára, végül a 18. század elején stabilizálódott a helyzete. 1708-ban kelt az a kiváltságlevél, amely Esztergom városát (a Királyi Várost!) visszahehelyezte, immár véglegesen, régi privilégiumaiba,⁶⁹ és megerősítette a „szabad királyi város” jogállást. Ennek is megfelelően a 19. század első felében törvényhatósági jogú város.

A kiegyezés után az egységes, polgári jellegű közigazgatás kiépítésével a város e rangját elveszíti. Lélekszáma 15.000 alatt lévén (csak Esztergomról, a Királyi Városról van szó, a másik három település népét, mivel azok külön községbe tartoztak, természetesen nem számították be), Esztergom visszaminősült „rendezett tanácsú város”-sá. Hiába történt meg 1895-ben a négy település egyesülése, a törvényhatósági jogot a város nem kapta már vissza; noha a város mindvégig megye- és járási székhely volt.

Ezek után nézzük tehát a „négy-egy” Esztergom *társadalomtörténetét* a török kor utáni időszakban.

---

⁶⁹ Ld. Hegedűs Rajmund: Fejezetek Esztergom történetéből. In.: Esztergom évlapjai, Balassa Bálint Társaság kiadása, 1988. 197.p.

A „jelenbe nyúló történelem”, a múlt jelenalakító folyamatossága Esztergomban a török kor utáni újra településsel kezdődik, már persze akkor tekintjük ezt „kezdetnek”, ha, mint ebben a gondolatmenetben, a társadalom életfolyamatára vagyunk kíváncsiak. A társadalmi létezés kontinuitása ugyanis – ismétlem – a mindennapi lét megszakítatlan folyamatosságában van. Az emberi viszonyok, a társadalomüzem nemzedékeken átívelő fejlődésében kimunkált kapcsolatformák és kapcsolatrendszerek, a társadalomszerveződés mindennap új és mindennap önmagát reprodukáló mélyrétegei alakítanak ki és közvetítenek hagyományokat, értékeket, szokásokat, rögzültségükben újratermelő személyközi kapcsolati módokat. Mindazt tehát, ami egy társadalom életfolyamatát jelenti, amittől egy amorf embertömeg *összeszerveződött társadalom* lesz.

Nem kell bizonyítani, hogy a mindennapok mozgásaiban formálódó társadalomszerveződésnek alapfeltétele az együtt, egy településen élő népességnek a folyamatos jelenléte. Márpedig láttuk, hogy a török korban Esztergom gyakorlatilag elnéptelenedett. A „négy-egy” város párszáz fős, töröktől, császári hadaktól többször szétugrasztott majd újratelepült népessége nem hordozhatta a *társadalmi kontinuitást. Az újratelepüléssel kezdődhetett el az a mindennapi társadalomszervező mélymunka, amely jelenbe nyúló folyamatosságú szerkezeteket formált ki.* (Más kérdés persze, hogy efölött-mögött-mellett mindvégig ott volt az a mindennapiságon túli lebegő megfoghatatlanság, ami a VÁROS, mint olyan folyamatos létezését biztosította; ezzel azonban itt nem foglalkozunk.)

A mindennapi társadalomszerveződés folyamatai érdekelnek tehát.

A reformkorig terjedő időszakról (Esztergom esetében egyértelműen ez látszik a korszakhatárnak) a következőket lehet elmondani.

Először is nézzük a sok mindent meghatározó és egyben jelző *népességdinamikát.*

A kiindulópont tehát a 18. század eleje, akkor a négy településen együtt hozzávetőleg 500 lakossal. A következő évtizedekben gyors növekmény: mint láttuk, 1720-ra csak a királyi városnak már 2700 lakosa van. .

A népességgyarapodás a következő évtizedekben, mint szintén láttuk már, hasonló dinamikával folytatódik. Korszakunk végéig ekkortól már lassabb a növekedés, főként a három kisebb településen. A királyi város számszerű fejlődése azonban még ekkor is eléggé dinamikusnak mondható. 1837-es adatok⁷⁰ szerint a népességszámok: Esztergom Királyi Város: 8608, Víziváros (Érseki város) 778, Szent György Mező: 1900, Szenttamás: 1684 lélek. A négy együtt: 12975 fő.

Számunkra itt az a lényeges, hogy a város (település-együttes) rendkívül gyorsan szaporodott. Mondhatjuk, hogy már a 18. század második felére *városalkotó nagyságrendű* népesség van együtt. Hogy ez tényleg így van, összehasonlításként elegendő az 1784-1787-es népszámlálásból néhány más jelentősebb város lélekszámát idézni: Győrnek 13.421, Komáromnak 11.970, Kőszegnek 5.326, Pécsnek 8.853, Sopronnak 12.639 lakója van.

Esztergom lakói azonban csaknem mind *betelepültek*, akik természetesen – éppúgy, mint Baján a betelepülő szerbek, bunyevácok, németek – hozták magukkal szokás- és hagyományrendszereiket. Ebből kell majd kialakulnia az *esztergomiságnak*. Kérdés, hogy honnan, kifélek jöttek?

Sajnos, ez az a kérdés, amire alig tudok mit mondani, egy-egy megjegyzésen kívül forrásaimban nem találtam adatot. Pifkó Péter idézett megjegyzése („a környékbeli falvakból és a német, cseh, morva területekről”) arra enged következtetni, hogy számos nem-magyar betelepülő is volt. Ezt valószínűsíti, hogy Fényes Elek idézett munkájában – 1837-ben – e szempontból így jellemzi a települések népét: a Királyi Város lakói „nyelvökre jobbadán magyarok, kevesebb németek ‘s egynéhány tótok”. A Víz város „magyar és német lakosokkal”. Szent György Mező „magyar és német lakosokat táplál”. Szent Tamás „magyar-német-tót,... (és) 155 »sidó lakosokat«, fogadott be. A nagyon töredékes adatok is jól jelzik azonban, hogy Esztergom (a négy település) népessége sokfelől

⁷⁰ Fényes Elek: Magyar Országának ‘s a’ hozzá kapcsolat tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Második kötet. Pest, 1837., 117-120. p.

„összeszaladt” konglomerátum lehetett. Igen-igen csekély, mondhatni elenyésző kisebbség lehetett csak közöttük, aki, valaminő *ottélés* történeti kontinuitásával hordozta-hagyományozta a sokszázados „királyváros” lokális történet-tudatát. És gondoljuk meg: akik mindenféle dúlások alatt-után maradtak, viasszaszivárogtak, minden bizonnyal az alsóbb néprétegekbe tartozók voltak; nemesurak és papok könnyebben hagyták, hagyhatták ott a nyomorgatott, bizonytalan jelenű és jövőjű várost. És ők, mármint a maradt kevesek, nyilván később sem tartozhattak a város jelleg-meghatározó szellemi elitjéhez. Az EZERÉVES KIRÁLYI VÁROS büszkeséget alapozó tudati alakzatának valaminő társadalmi elterjedése tehát minden jel szerint későbbi fejlemény, valószínűsíthetően az egyébként is múlt- és identitás-kereső reformkor terméke. A város, pontosabban szellemi vezető rétege emelte ki a (latin nyelvű) oklevelek hűvös idegenségéből az „emelkedett mindennapiság”-ba, lokálpatriotizmusa hivatkozási alapjaként.

Nem hiszem, hogy a mostanság divatos mítoszrombolás bűnébe esnék ezzel a gondolatsorral magam is. Mert tény, hogy Esztergom a magyar államiság bölcsője, tény, hogy évszázadokon át az ország fővárosa, az is tény, hogy minden hányattatás között is megmaradt a Magyarországon domináns katolicizmus honi központjának, nem tagadható, hogy múltja minden értelemben feljogosítja a különleges értékelésre. De azt – épp a jelen megértése érdekében – nem árt tudnunk, hogy a jogos büszkeséget megalapozó múlttudat egy alig másfélszáz éve, és erősen valószínűsíthetően egy szellemi elit (elismerendő: tiszteletreméltóan nemes és távlatos gondolkodású szellemi elit) által kitermelt tudati alakzat, nem pedig a *népi mindennapokban* hagyományozódó kötődésforma. Igaz, ez a gondolat, ez a szemléletmód a másfél évszázad alatt „leszivárgott” az „egyszerű” városlakók tudati világába is, de nem vált, nem válhatott cselekvésvezérlő, napi viszonyulásokat eligazító normává; egyszerűen azért, mert nem e népélet szervesen formálódó hagyományrendszerének alakzata. Szükség van-e mégis erre a történeti tudatra? Természetesen igen. Fontos mentális kötőanyaga lehet ez a mai helyi társadalomnak is. De fentebb hipotetikusán leírt eredete azt is jelenthe-

ti, hogy a *mindennapiságba*, a mindennapi életet vezérlő értékvilágban inkább csak áttételesen épülhet be.

Most lássuk, miből élt, mivel foglalkozott ebben a korszakban a város népessége? Röviden végezhetünk e kérdéssel, oly kevés a használható és megbízható adat.

A fő gazdasági ág egyértelműen a *mezőgazdaság*, ezen belül is dominánsan a szőlőtermelés. Ugyanis „A gabonatermelésre alkalmatlan föld az elvetett magnak csak 3,5-szörösét adta vissza. A királyi város és Szentgyörgymező szántója egy tagban volt, amíg a Víziváros és Szenttamás nem rendelkezett szántófölddel. A kis területen lévő legelő és kaszáló minőségét a Duna áradásai befolyásolták. Ezeknek a kedvezőtlen körülményeknek köszönhetően a szőlőtermelés vált elsődlegessé. A város 1720-ban 2484 kapás szőlővel rendelkezett. A helyben értékesített, valamint a felvidéki városokba szállított bor volt a fő bevételi forrás. „⁷¹

Emellett természetesen kifejlődött valamekkora kézműves ipar is: 1715-ben már 19 önálló céh működött a városban, ez azonban kizárólag a közvetlen környék napi szükségleteit kielégítő tevékenység volt, messzebbre is szállító iparról nem tudunk.

Jelentősebbnek látszik a *kereskedelmi* élet. Igényelte ezt a már említett, felvidékre irányuló borkereskedelem, de Esztergom kisebb regionális kereskedelmi központ szerepet is játszott. A 18. század első felében már évente négy „országos” vásárt tartottak, amelyekre „... a helybelieken kívül főleg Komárom, Győr, Fehérvár, Veszprém, Vác, Szentendre iparosai, kereskedői hozták el áruikat.”⁷² A kereskedelem fejlődését mutatja az is, hogy 1712-ben a korábban kiűzött zsidók újratelepedését engedélyezte a Pozsonyi Kamara; Szenttamáson rövidesen annyian telepedtek meg, hogy zsinagógát is építettek.

---

⁷¹ Pifkó Péter: i.m. 5. p.

⁷² U.o. 4. p.

A gazdasági fejlődés a 18-19. század fordulóján azonban megtorpant. A napóleoni háborúk nyomán kialakult gabonakonjunktúra nem kedvezett Esztergomnak, hiszen nem volt gabonatermelő terület, így „a polgárság anyagi gyarapodását nem szolgálta, ellenben romlott a bor értékesítési lehetősége, s így polgárságunk fő bevételi forrása csökkent. (Figyeljünk fel arra, hogy éppen ez a gabonakonjunktúra volt az, ami Baja ekkori fejlődésének fő mozgatórugója lett. *Ugyanaz a tényező*, az eltérő feltételek és az eltérő korábbi fejlődés következtében polárisan ellenkező hatást gyakorolt városaink életére. – az én megjegyzésem B.P.) Ezek a tényezők súlyosbították a város gazdasági helyzetét, mivel a többségében szegény kézműves iparos is elsősorban az általa megtermelt borból és nem iparából élt.”⁷³

A reformkori általánosabb fellendülésbe tehát Esztergom nem tudott bekapcsolódni. (Amit még súlyos természeti csapások is tetézték: az igen nagy károkat okozó 1809-es és 1838-as árvizek – utóbbi a királyi város 853 házából 614-et teljesen romba döntött! – és az 1831-es kolerajárvány.)

A „négy-egy” város e korszakbeli gazdasági fejlődése, ezt vonhatjuk le végső konklúzióként, éppen csak annyi, hogy valahogy élt, megélt a nép, de a korabeli országos átlaghoz képest nemhogy az élvonalban haladt volna, de inkább a hátramaradottabbak közé tartozott.

Pozitívumként említi viszont a történész, hogy „Ha a gazdasági életben nem is jutott Esztergomnak vezető szerep, iskolaváros jellegéből adódóan országosan is kiemelkedőbb helyen említhetjük.”⁷⁴ Bizonyosan így van, erről győző meg a tanintézetek felsorolása-bemutatása is. A későbbiekben is az „iskolaváros” mint epítetön ornans rendre előfordul (máig) az Esztergomról szóló leírásokban; és valóban, az éppen működő oktatási intézmények bőséges felsorolása ezt alá is támasztja. Legfeljebb azon érdemes elgondolkodni, hogy akárhány valamekkora múlttal, valamilyen regionális központ szerepkörrel rendelkező vá-

---

⁷³ U.o. 7. p.

⁷⁴ U.o. 8.-9. p

rost nézünk, „iskolavárosnak” (is) nevezi önmagát. (Például Baja, Sopron, Pápa, Balassagyarmat; hogy csak néhány hasonló nagyságrendűt említsek.) Az iskola-város jelleg, azt gondolom, nem megkülönböztető jegy: minden városnak, minden kisvárosnak is, *funkcionális sajátja*. A kérdés, hogy érdemes-e akkor meg-létét külön hangsúlyozni? Nem inkább arról van-e szó, hogy egy város, ha egyéb különleges értéket nem tud felmutatni, hangsúlyt tesz erre az egyébként termé-szetes városfunkcióra? A lényeg azonban számunkra itt végül is csak az, hogy Esztergomban már e korszakban is *megvannak* a városfunkcióhoz illő, a várost ebben az értelemben is várossá tevő oktatási intézmények.

Milyen a város társadalomszerkezete, tagoltsága ebben a korszakban? Adatunk itt is kevés van.

A Rákóczi-szabadságharc után a királyi városban 304 háztartás volt. (Olyan forrást idézek itt, amely *társadalmi állapot* szerinti megoszlást is tartal-maz.) Megoszlásuk tehát: 16 nemes, 207 „polgári”, 52 zsellér, 29 várőrség-beli katona és 2 lelkészi háztartás. Kis létszám ez ahhoz, hogy igazából *társadalom-szerkezetről* beszélhessünk, de azt mindenesetre jól mutatja, hogy a város társa-dalma ekkor dominánsan a várhoz és a közigazgatási központ-jelleghöz kapcsolódott. Ugyanis a „polgárok” jó része is valószínűen a katonasághoz kötődő mesterségeket űző kézműiparos volt, a nem-polgárok pedig a katonaság élelmi-szer-szükségleteire termelhettek.

Részletesebb és pontosabb felosztást ad az 1784-1787-es népszámlálás. Az alább következő táblázat adatai *csak a férfiakat* tartalmazzák, abból a nyilvánvaló, és a korabeli viszonyokra vonatkozóan teljesen helyes megfontolásból kiindulva, hogy a nők – lévén mindenképpen eltartottak – fog-lalkozás és társadalmi állás szerinti külön besorolása értelmetlen és felesleges.

A négy település férfi lakosainak foglalkozás (társadalmi helyzet) szerinti megoszlása 1784-1787-ben (abszolút számok)					
Kategória	Esztergom kir.város	Víziváros	Szentgyörgy-mező	Szenttamás	Összesen
pap	37	24	-	1	59
nemes	46	6	11	6	69
tisztviselő	14	3	-	1	18
polgár	444	51	28	76	599
paraszt	-	5	72	32	109
polgár és paraszt örököse	258	18	63	44	383
zsellér	641	56	238	231	1166
egyéb	209	25	41	57	332
szabadságolt katona	4	-	-	1	5
sarjadék 1-12 éves	700	58	227	170	1155
sarjadék 13-17 éves	228	28	68	53	377
férfiak összesen:	2581	274	748	612	4275
(„sarjadékok” nélkül)	1653	188	455	449	2743

Az adatokból kiolvasható, hogy *társadalmi képletét* tekintve ebben a korban a négy települést semmiképpen sem szabad egységesen kezelni. Ha csak a felnőtt férfiak („sarjadékok” nélküli összesen) adatait vesszük, látható, hogy Szentgyörgymezőn és Szenttamáson a számításba vetteknek valamivel több mint a fele zsellér, a királyi városban és a Vízivárosban ez az arány egyharmad körüli. Ennek ellentételeképpen a két utóbbi településen a polgárok aránya jóval magasabb, mint a másik kettőn. Pap és tisztviselő Szentgyörgymezőn egyáltalán

nincs, Szenttamáson 1-1, míg a másik két településen arányuk már – a korabeli viszonyokhoz képest – számottevő. Egyező (társadalmi) irányú különbséget látnunk a paraszt (nyilván földdel bíró szabadparaszt) számaiban is: a királyi városban nincs, a Vízivárosban alig van paraszt, a másik két településen viszont ez a kategória a számottevő nagyságrend. Hangsúlyozandó azonban, hogy ez alapvetően *társadalmi*, nem *pedig foglalkozásbeli* különbség. A szabadalmas – szabad királyi – városban „polgár” jogállású és társadalmi minőségű az a földműves is, akit a város ilyenként befogad, és aki ennek alapján a „polgáreskü” letette. A királyi város és a Víziváros (Érsekváros) így eléggé jellegzetes *városias* társadalomszerkezet. Feltételezhetően – bár erre nincs forrásom – megvan ez a különbség a *mindennapi társadalmi kapcsolódásformák, érintkezésformák*, egy szóval a *társadalmi élet* tekintetében is.

Az egyébként is jellegmeghatározóan legnagyobb királyi város számait külön megvizsgálva feltűnhet a „polgár” kategória meglehetősen magas aránya (a felnőtt férfiak között 27%; ténylegesen biztosan jóval több, mert a „polgár és paraszt örököse” kategória többsége is inkább ide tartozik). Azt mutatja ez, hogy már ebben a viszonylag korai időszakban (1784-1787) komoly társadalmi tömbként ott van a városban az az „elő-polgárság”, amely bázisa lehetett (volna) a későbbi, 19. századi „igazi” *polgárosodásnak*. Ez nem következett be. Hogyan, s miért? Ez lesz a következő korszak vázlatos bemutatásának talán legfőbb kérdése.

2.3. Városaink a polgárosodásban

Ezúttal is Baja fejlődésének és viszonyainak bemutatásával kezdem.

Mindenekelőtt a város *gazdasági fejlődését* kell tekinteni. Nyilván nem vállalhatom a gazdaságtörténet részletes elemzését, de a fejlődés legfontosabb tendenciáinak vázlatos összefoglalására feltétlenül szükségünk van, mivel – általában is, de Baja esetében különösen – erőteljesen befolyásolják társadalomfejlődés alakulását. A város gazdasági fejlődésének menete nem csekély mértékben

különbözik az országos átlagtól, meghatározva ezzel a társadalmi fejlődés alakulásának sajátosságait is. (A Baja gazdaságáról szóló részt ERDÖSI Ferenc tanulmányai alapján foglalom össze.⁷⁵)

A 19. század közepe táján vagyunk tehát. Berend-Ránki alapvető munkája⁷⁶ bizonyítja, hogy Magyarországon a tőkés fejlődés lényegében a kiegyezés után indult meg; ennek megfelelően még az 1848-as forradalmat követő évtizedekben is a nemzetgazdaság meghatározó ágazata a sokban feudális szerkezetű (a nagybirtokrendszert lényegében változatlanul megőrző) mezőgazdaság maradt.

Az Alföld városai csaknem kivétel nélkül mezővárosok, nem csak jogállásuk, hanem gazdálkodásuk szerkezete szerint is. Bennük a mezőgazdasági termelés és az állattenyésztés a minden egyebet meghatározó jelentőségű. Jó részükben kialakult, vagy kialakulóban van a tanyás gazdálkodás. A *városalkotó tényező* ebben a különlegesen magyar fejlődési típusban a parasztság.

Baja a kivételek közé tartozik. Tudjuk – fentebb láttuk –, hogy már korábban is, 18. századi fejlődésében mindenestre, az Alföld egyik legiparosodottabb városa volt: az 1857-es népszámlálás adatai szerint a város összes keresőinek 31%-a volt iparos. Addigi fejlődésmenete és kivételes gazdaságföldrajzi helyzete következtében a nyugatias – a Dunántúlon általános – városfejlődésnek ezen a tájon egyedi megjelenítője. Természetesen ipara zömmel kézműves jellegű, céhes szerveződésű kisipar; jó közelítéssel éppen olyan, mint amilyen a nyugat-európai fejlődésben az átfogó feudális szerkezeten belüli „városzárványokban” kialakult. Az említett 31% ipari népességnek csaknem a fele (14%; 987 fő) a statisztika kategóriájával „gyáros és iparos”, tehát önálló műhely tulajdonos, és alig több (17%; 1222 fő) a segédek száma, tehát gyakran egyedül, legfeljebb 1-2 segéddel dolgozó kisműhelyekről van szó. Termelése szerint ez az ipar egyik részen az árügyítő-közvetítő kereskedelmet szolgálja ki (hajóépítők, kocsi-

⁷⁵ Erdősi Ferenc: Baja ipara és Baja kereskedelme című kéziratot tanulmányai; Baja városi könyvtár helytörténeti gyűjteményben, é.n.

⁷⁶ Berend T. I. – Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976

készítők, molnárok stb.), másik részen a jelentősebb városkörnyék fogyasztási szükségleteire felel (bőrművesek, lakatosok stb.). Vannak ugyan már komolyabb, bár manufakturális jellegű „ipartelepek” (1 sörfőző, 3 szeszgyár, 2 gőzmalom, 103 vízimalom, téglá- és cserépgyár), ezek azonban kicsik, és jelentőségben eltörpülnek a kézműves kisipar mellett.

A város gazdasági életében a *mezőgazdaságnak* csekély a súlya. A város teljes határa alig 30.000 hold; a lakosságszámhoz viszonyítva jóval kevesebb, mint a közeli mezővárosoké. Nagybirtok (1.000 holdon felüli) egy van: a kalocsai érsekségé. Ez szerkezetét, irányítását, érdekeltségi viszonyait tekintve egyaránt az érsekség gazdasági birodalmához kötődik, terményeinek legnagyobb része nem kerül be a város áru piacának vérkeringésébe. A közepes nagyságú (100-1.000 holdas) birtokok és bérletek száma is 20 alatt van. A nagy- és közép-birtokok együttvéve is csak a művelhető terület hozzávetőleg egynegyedét foglalják el, a föld legnagyobb részén kisbirtokosok gazdálkodnak. Az 1857-es népszámlálás szerint a kereső népességnek mindössze 3%-a a statisztika szerinti „földbirtokos” (ebbe természetesen beleszámítanak az 1-2 holdas törpebirtokosok is!), és további 10% körüli a cselédek, gazdasági segédmunkások száma. Mégis, a város 19. századi fejlődésére a mezőgazdaságnak, ha közvetve is, döntő befolyása van.

Ebben az időszakban kezdődik el ugyanis Magyarországon a mezőgazdaság tőkés átalakulása, mégpedig, sajátos módon, a mezőgazdaságban. A magyarázat egyszerű. A 19. századi nyugat-európai fejlődés erős mezőgazdasági konjunktúrát teremtett, ennek „szívóhatása” a magyar gazdaságban is érvényesült. Kitágult a mezőgazdasági termékek piaca, és a megnövekedett keresletet a korábbi, feudális jellegű, fejlődésképtelen szerkezetben már nem lehetett kielégíteni. Át kellett alakulnia mezőgazdaságnak, mégpedig egy alapjában árutermelő, méghozzá nyugati piacokra termelő szerkezetet kellett kialakítani. A nyugati piacokra való szállításnak viszont ekkor – a 19. század közepe táján vagyunk, vasúthálózat gyakorlatilag még nincs! – a legracionálisabb és legolcsóbb módja a vízi út.

Baja a Duna mellett fekszik, mégpedig olyan helyen, ahol jó kikötőket lehet találni-kialakítani. Ugyanakkor az egyik legjobb magyar gabonatermelő területnek, a Bácskaságnak egyik természetes központja. A dolog mondhatni magától értetődő: Baja lesz a bácskai gabonatermő terület legfőbb gyűjtő-raktározó és közvetítő kereskedelmi központja, amire egyébként eddigi kereskedelmi-ipari jellegű fejlődése is predesztinálja.

Néhány adattal érdemes képet alkotni ennek a tevékenységnek a nagyságrendjéről. Évente 55-80.000 tonna gabonát gyűjtenek össze. A beszállítást szekerek végzik, megfordul belőlük a városban évente hozzávetőleg egymillió. (Nem elírás, egymillió!) A vízi úton való elszállítást 60 nagyobb (egyenként 25-30 tonna befogadóképességű) hajó szolgálja. És persze nemcsak gabonáról van szó, hanem más mezőgazdasági terményekről is. Évente három országos vásárt tartanak, az egyik a sertésvásár, amit a korabeli szakírók az ország legjelentősebbjének tartanak. Ezeken a vásárokon 60-100.000 ember is megfordul (az akkor mindössze 16 ezres össznépességű városban!). Tegyük hozzá, ezt az ember-tömeget – és árutömeget – infrastruktúrával is bírni kell, korabeli leírások szerint ebben az időben a város majd' minden háza alkalmi szállásként, kocsibeállóként, raktárként is funkcionál.

Hangsúlyozandó, hogy ez a kereskedelem a *tőkés* mezőgazdaság szerkezetébe tagolódik. Árumozgató, gyűjtő és közvetítő, vállalkozói jellegű nagykereskedelem, jellegzetesen haszonra törő, bér munkásokat foglalkoztató, az üzleti racionalitás szellemében működő tőkés vállalkozás. Ezt a jellegét mutatja, hogy az összes keresőkből csupán 4% (309 fő) az önálló, „cégtulajdonos” kereskedő, 3% (233 fő) a kereskedősegéd, 3,5% (251 fő) a hajós, és nagyjából 30% a nagykereskedelem kiszolgáló személyzete: a rakodómunkások, hajóvontatók stb.

A 19. század közepén tehát, amikor általában véve az ország gazdasági fejlődése kimozdul az évszázados tespedtségből, Baja, mindenekelőtt kedvező gazdaságföldrajzi adottságai következtében, ennek a fejlődésnek az élvonalában halad. Lehetővé teszi ezt számára politikai státusa is: a földesúri terhektől, még

mezővárosként ugyan, de viszonylag korán, a 19. század elején megváltotta magát, elindulhat a *polgári fejlődés* útján.

Az iparosodottság, tehát a korai előpolgári fejlődés jó alapot biztosít ahhoz, hogy a város képes legyen befogadni, kifejleszteni a tőkés típusú gazdasági szerkezetet, hogy az ilyenfajta tevékenység ne legyen kivételes (tehát: extrém, elítélendő) a város társadalmában. Hogy a város addigi fejlődése és adott állapota következtében szervesen nőhessen bele a kapitalizmusba.

Ez a dinamikus fejlődés a század harmadik harmadában megtörik. Mégpedig éppen a magyarországi tőkés fejlődés felgyorsulása, viszonylagos kiteljesedése következtében. Hogyan érthető ez? A dolog nagyon egyszerű.

A tőkés fejlődés egyik velejárója, feltétele a modern közlekedési hálózat. A magyar vasúthálózat kiépítése, szerkezetét tekintve, sugarasan Budapest központtal történt meg. Egyrészt azért, mert az ország gazdasági életének is egyértelműen Budapest (pontosabban ekkor még Buda, Óbuda és Pest; a városegyesítés csak később jön) a központja, másrészt azért, mert a vasút egyik fő funkciója a mezőgazdasági termények Nyugat-Európába szállítása, ez pedig legésszerűbben Budapesten át történhet. A vasúti fővonalak éppen ezért természetesen Budapesten a vidéki nagyvárosokkal és a jelentős termőterületekkel kötötték össze. A Bácskát három fővonal is Budapesthez kapcsolta: az első között megépített budapest-szeged-temesvári, az alföld-fiumei (épült 1869-ben), a budapest-zimonyi (épült 1882-ben). Ezek közül Baját egyik sem érintette. A vasút megjelenésével viszont a vízi út (amelyre Baja kereskedelme alapozódott!) jelentősége csökkent, majd eltűnt. A terményt olcsóbb és gyorsabb volt tengelyen szállítani, mint hajón. És eltűntek a malmok is: Budapesten kiépült az akkori korszak világviszonylatban második legnagyobb malomipari centruma, őrletni is ott lehetett olcsóbban. Alig néhány évtized alatt Baja gazdaságának legfontosabb tartópillére – és legkorszerűbb, leginkább tőkés szellemben kifejlődött ágazata – gyakorlatilag megsemmisült. Magával rántva természetesen az iparnak-

kisiparnak azt az igen jelentős szegmensét is, amely éppen ennek a kereskedelemnek a kiszolgálására volt hivatott.

Ezt alkalmasint felválthatta volna egy dinamikus tőkés iparfejlődés, ennek azonban a városban semmilyen feltétele nem volt meg. Sem a jó közlekedés, sem valamilyen nyersanyagbázis, sem komoly gyáripari hagyományok. Baja gazdaságfejlődése tehát kikerült a fejlődés fő áramából.

A város gazdaságának ipari jellege persze megmarad. Csakhogy megmaradt éppolyan kézműves-kisipari jellegűnek, mint amilyenek a korszak elején, a 19. század közepén láttuk. A kereskedelem vázolt fejlődése nem készítette átalakulásra: annak szükségleteit hagyományos formában is tökéletesen ki tudta elégíteni. Nem kellett átalakulnia vállalkozó jellegű – tőkés – termeléssé. És éppen ez a kettősség: a konzervatív, önújratermelő, céhes típusú ipar és a modern, dinamikus, tőkés alapokon szerveződő kereskedelem együtt létezése a 19. századi bajai gazdaság szerkezet legfőbb belső ellentmondása. Ami a jelzett folyamatok hatására nem úgy oldódott meg, hogy az archaikusabb szerkezet hasonult volna a modernebb kereskedelem szerkezetéhez, hanem úgy – már amennyire ez „megoldásnak” tekinthető –, hogy a dinamikus ágazat elsorvadt, s így tovább és újra konzerválódott a régebbi szerkezet.

Mutatja ezt az iparban foglalkoztatott keresők összetétele is. A 20. század elején többségük még ekkor is a kézműves kisiparban dolgozik. A vasipari jellegű tevékenységekben az ötnél kevesebb főt foglalkoztató műhelyekben található az összes ipari segédszemélyzet 56%-a (az országos arány 40% körüli). S a másik oldal: a 20-nál nagyobb foglalkoztatotti létszámú üzemekben (a további, nem vasipariakat is beszámítva már) Baján a keresők 2,1 %-a dolgozik, míg az országos arány 11,1 %⁷⁷.

Mindent összevéve Baja gazdaságát a 20. század első évtizedeiben – abban az időszakban tehát, amikor az ország gazdasági élete, habár súlyos ellentmondásokkal terhelt, de mégiscsak a dinamikus fejlődés szakaszában van még

---

⁷⁷ Az 1910. évi népszámlálás adatai

– részben stagnálónak, meghatározó jelentőségű területen pedig erősen visszaesőnek látjuk.

Mármost hogyan alakul az elmondottakat is figyelembe véve a város (helyi) társadalomszerkezete?

A mondottaknak megfelelően a 19. század közepén Baján már a nyugatias városodás értelmében vett polgári-polgárosodó szerkezetet találunk. A város lakóinak nem egész egyhetede (13%) él a mezőgazdaságból.⁷⁸ (Az országos átlag ekkor kétharmad körüli.) A város társadalmi arculatának kiformálódására ez a népesség természetesen kevés hatással van. Meghatározóak a „polgári elemek”, az iparos és kereskedelmi népesség, amelyek külön-külön az összes keresők egy-egy harmadát teszik ki. Csakhogy nagyon különböző belső szerkezetű csoportok ezek!

Az iparral foglalkozóknak csaknem a fele önálló műhely tulajdonos. 100 önállóra mindössze 123 segéd jut, ami, ha figyelembe vesszük azt is, hogy vannak több segédet foglalkoztató ipartelepek s nagyobb műhelyek is, közelebbről azt jelenti, hogy az önállók nagyobbik hányada egyedül, segéd nélkül dolgozó kisiparos. Polgárság ez, persze. De jellegzetesen a feudális rendi szerkezet hézagjaiban megbúvó, ezt a szerkezetet felbontani vagy megkérdőjelezni nem képes, vagyis a rendi szerkezetnek teljességgel alávetetten egzisztáló polgárság. Éppen az a típus, amely konzervativizmusa – céhes szerveződése, a szerény, de biztos egzisztenciális alapokra épülő, rendkívül erős önreprodukáló hajlama – következtében önerejéből nem képes az új típusú (tőkés) termelő rend kialakítására.

Egészen más arculatú a kereskedelem népessége. Itt az összesnek alig több mint egy tizede az önálló, a tulajdonos, a további nem egész egy tized a – társadalmi érelemben – átmeneti jellegű kereskedősegéd, és a nagy többség egyértelműen bér munkás státuszú (rakodómunkások, hajóvontatók stb.). Nyilván nem „igazi” munkások ezek sem (mármint a klasszikus, városi proletáriátus értelmében), már csak azért sem, mert nagy részüket csak időlegesen, idényjel-

⁷⁸ Az 1857. évi népszámlálás adatai

gűen foglalkoztatják. De mégis, létalapjukat a tőkés jellegű vállalkozónál bérért végzett munka jelenti; társadalmi helyzetük, „társadalmi minőségük” ennek megfelelő. A tulajdonosok pedig, a nagykereskedők, a hajótulajdonosok, egyértelműen tőkés típusú vállalkozók. Vagyis a kereskedelem népessége is polgárság, de annak egészen más típusa. Pontosan az országban éppen kialakulóban levő (klasszikus) kapitalista termelőmód tőkés-bérmunkás kettősséget mutató polgári szerkezete.

E kétfajta polgártípus, amely megegyezik abban, hogy kívül és túl van a feudalizmus rendi szerkezetén, de amelyek lényegesen különböznek mind kialakulásuk módjában, mind belső szerkezetükben és ebből következő társadalmi arcukban, mind fejlődési perspektíváikban; szóval e két polgártípus együttes jelenléte, egymásra hatása, a közöttük feszülő ellentmondásokból sarjadó energia alakíthatta volna a város társadalmának (és gazdaságának) fejlődését. Ám közbeszólt a gazdasági helyzet megváltozása, s a fejlesztő energiák kikapcsolódtak.

A mondottak érzékeltetéséhez elegendő lesz, ha egyetlen jellemző adategyüttest bemutatok. 1910-re a kereskedelmi népesség a korábbi egyharmadról egy tizedre csökkent. A belső szerkezet is hasonló – mondhatjuk bátran: visszafejlődik – ahhoz, amit korábban az iparról elmondtunk: a kereskedők többsége egyedül vagy egy segéddel dolgozó kiskereskedő; az összes kereskedelmi népességnek már csak szűk harmada a segéd, s a nagykereskedelem jellegzetes bérmunkástípusa (a rakodómunkás stb.) csaknem teljesen eltűnik.⁷⁹

Tekintsük át tehát a korszak végére, 1910-re (1910-re kell tenni itt a korszak végét, mivel ekkorról vannak átfogó jellegű, népszámlálási adataink) kialakult társadalomszerkezetet (illetve itt még csak foglalkozásszerkezetet).

Baja társadalmának ekkor már a számszerűleg legnagyobb csoportját egyértelműen az *iparral* (és építőiparral) foglalkozók adják (az összes keresők 36%-a). Ezen a sokaságon belül azonban komoly társadalmi különbségek vannak.

---

⁷⁹ Az 1910. évi népszámlálás adatai

Az összes iparban dolgozónak éppen egyharmada – a statisztika szóhasználatával – „önálló”. Tehát vagy egyedül dolgozó iparos, vagy segédek (munkásokat) foglalkoztató műhely (üzem) tulajdonosa. Meg kell próbálni megállapítani, hogy az „önállók” közül mennyi tekinthető a szó teljes értelmében vett olyan *tőkésnek*, aki maga már nem végez effektív termelőmunkát, csupán az irányítással és az értékesítéssel foglalkozik. Becslésre kényszerülünk, mert erre vonatkozó pontos adat semmilyen adatforrásban nincs. Becslésem az üzemnagyságon alapul. Feltételezem, hogy a 10-nél több főnyi „segédszemélyzetet” alkalmazó vállalatok esetében van meg annak a szükségessége és lehetősége, hogy a tulajdonos már csak termelésirányító, termelés-szervező és termékértékesítő funkciókat töltsön be. Ilyen méretű üzem Baján ebben az időben összesen 18 működik. Elképzelhető egyes esetekben a tőkésként való funkcionálás a 6-10 fős üzemeknél is; ha az ilyenek tulajdonosainak egy részét is beszámítjuk, a „tőkéssek” száma akkor is legfeljebb 30-35 fő, ami nem éri el az összes „önállók” 3%-át, az iparral foglalkozók 1 %-át; illetve a város összes keresőinek 0,35%-át. Az „önállók” tehát csaknem kivétel nélkül saját műhelyükben maguk is tényleges fizikai munkát végző kisiparosok. Még közülük is a többség (az önállók kétharmada) egyedül, segéd nélkül dolgozik.

Mint ahogyan valódi tőkést is igen keveset találunk, éppígy természetesen igazi (üzemi) *munkássággal* is alig-alig lehet találkozni. Összesen 5 vállalat foglalkoztat 20 főnél többet, ezekben – a tanoncokat, sofőröket, szolgálkat is beleértve – dolgozik 186 munkás. Nem több mint az összes „fizikai munkás segédszemélyzet” 8%-a. További 10% még egyértelműen bér munkásnak tekinthető (10-20 közötti létszámú üzemben dolgozó „segédszemélyzet”). Vagyis, a másik oldalról fogalmazva, az ipari nem önállók („segédszemélyzet”) jó négyötöde kisipari műhelyben a gazdával együtt dolgozó segéd. Márpedig ez a viszony azt a fajta éles társadalmi elkülönülést, ami a tőkés-munkás viszonyok szükségképeni velejárója, eleve kizárja.

Baján ebben az időszakban még mindig egészen természetes sőt, a két világháború közötti időszakban sem ritka – az a tipikusan a prekapitalista céhes iparra jellemző forma –, hogy a segédek a „gazdánál” laknak, a mester asztalánál, a családdal együtt étkeznek. Különösen elmosódottak a határok (társadalmi értelemben) az egyedül dolgozó kisiparosok és az egy-két segédes műhelyek segédei között. Innen érthető meg, hogy az iparosok különböző társadalmi szervezeteiben, „gyülekezőhelyein”, így például a munkás dalkörben vagy az olvasó körben, egészen természetes módon vannak együtt az „önállók” és a „segédek”.

Ezeknek következtében természetesen az ipari bér munkások (a nem önállóak, a segédszemélyzet) között nem alakul ki valóságos *munkásmentalitás*. Gondolkodásmódjuk, életvitelük, társadalmi érintkezési formáik közelebb állnak a kisiparosok (kispolgári jellegű) formáihoz.

A kereskedelmi népesség, mint mondtam, sajátos módon hasonul az iparihoz. Pontosabb, ha azt mondjuk: a kereskedelemből az marad meg – a kiskereskedelem –, ami formáit tekintve eleve ugyanolyan volt. Így az is természetes, hogy a kereskedő népesség társadalmi formarendje – az önállók és a segédek viszonya stb. – lényegileg ugyanolyan, mint az iparosoké. Sőt, nemcsak ugyanolyan, hanem némely tekintetben azonos azzal: az említett társadalmi „gyülekezőhelyek” többségében a kereskedők az iparosokkal együtt vannak jelen.

A mezőgazdasági népesség (a keresők 16%-a; az országos arány ekkor 55,9%) változatlanul nem jelentős társadalmi tényező. Természetesen belsőleg is tagolt ez a csoport. Kétharmaduk gazdasági cseléd, de zömmel nem nagybirtokon, hanem elszórtan, parasztgazdaságokban dolgoznak. Egyharmada tehát az önálló gazda, a statisztika szerint. Nem egészen 30 a 100 hold feletti birtokos és bérlő, és ezeknek a középbirtokoknak a zöme is 100-300 holdas. Az önállók negyede 10-100 holdas gazda, így az önállók nagyobb részének (67%) 10 holdnál kevesebbje van. A város településszerkezeti elrendezése következtében a mezőgazdasági népesség szerepe még a létszámarányánál fogva lehetségesnél is kisebb. Baján ugyanis nincs meg az egyes társadalmi csoportoknak a település

meghatározott részeiben való olyan tömörülése, amilyent például Makón Erdei Ferenc pontosan kimutat.⁸⁰ Ami topográfiai elkülönülés van, az inkább nemzeti-ségi alapon szerveződik. (Baja lakosságának ebben az időben kb. 15%-a nemzetiségi: 10% délszláv-bunyevác, 5% német; a zsidók aránya is mintegy 5%, de hogy őket ebben az értelemben nemzetiségnek tekintsük-e, az vitatott.) A bunyevácoknak van ugyan saját „városnegyedük”, a nemzetiségnek azonban a társadalmi csoporttal (foglalkozással) nem meghatározó a kapcsolata. (A bunyevácok között is, bár közel kétharmaduk önálló gazda, szép számmal vannak iparosok és kereskedők is.) A mezőgazdasági népesség szétszórtnan él a város területén, lakhelye szerint is mintegy beleolvadva a nagyobb és jelentősebb iparos-kereskedő csoportokba.

Egyértelmű tehát, hogy a mezőgazdasági népességnek nincs meghatározó szerepe Baján. A 100 hold feletti birtokosokat és bérlőket sem a létszámuk, sem a gazdasági erejük nem teszi elkülönült társadalomszerkezeti egységgé, a *földbirtokos osztály* helyi reprezentánsaivá. Nincsenek jelen a város vezetőrétegében, vagy ha mégis, akkor csupán politizáló *egyébként*, nem pedig egy meghatározott (osztály)érdek képviselőiként. A közép- és nagyparasztság sem tud – kis létszáma és a városon belüli topográfiai szétszórtsága következtében – önálló társadalmi arculatot kifejleszteni, s ugyancsak képtelen erre a mezőgazdasági munkásság és a kisparasztság is. A mezőgazdaságban dolgozók tehát nemhogy meghatároznák (mint más közeli alföldi városokban), de alig motiválják a város társadalmi arculatának jellegét.

Kevés számú és meglehetősen egyoldalúan kifejlett társadalomszerkezeti egysége a városnak a szellemi foglalkozásúak (értelmiségiek és vezetők) csoportja. A polgári-tőkés fejlődés által megkívánt-kialakított új típusú értelmiségi funkciók ugyanis a városban alig-alig jelennek meg. Nincsenek nagyobb számú embert foglalkoztató és modern termelő berendezéseket működtető üzemek: nincs tehát jelen a modern üzem vezérkara, a műszakiak, közgazdászok, mene-

⁸⁰ Erdei F., *Makó társadalomrajza*. In.: Történelem és társadalomkutatás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

dzserek. A kifejeletlen tőkés viszonyok nem adnak alapot komolyabb bank- és hitelintézetek alakulásához: hiányzanak tehát a felkészült pénzügyi szakemberek. Ezek miatt nincsen szükség nagyobb számban ügyvédre sem. A polgári típusú értelmiségbe számíthatók (tehát a műszakiak, pénzügyiek, ügyvédek, orvosok-gyógyszerészek) együttes száma a századelőn alig megy túl az ötvenen; alig egy tizede azoknak, akiket a statisztika a közszolgálat-szabadfoglalkozásúak kategóriájába sorol. A város értelmiségi-vezető rétegének döntő többsége tehát ebben az időszakban, a *közszolgálatban* lelhető fel. Ezen belül a két legszámosabb csoport a *közigazgatásban* dolgozók és a *pedagógusok*.

Így viszont a város vezetőrétegét értelemszerűen zömmel a közigazgatás vezető funkcionáriusai alkotják. Az *informális struktúra* „belső körében” természetesen jelen vannak mások is, egy-egy ügyvéd, birtokos; erről elsősorban a korabeli sajtó áttekintése során lehetett – igencsak töredékes – információkhoz jutni. *Dominanciában* azonban, amennyire egyáltalán írásos dokumentumok híján – minthogy az informális szerkezet természetesen nem dokumentáltatik – rekonstruálható, a „belső körben” is a közigazgatás vezető funkcionáriusai vannak. (Természetesen, mert láttuk már, hogy olyan gazdasági elit – tőkések és földbirtokosok –, és olyan polgári típusú értelmiség, amely vezető szerepre tartathatna igényt, alig van.) Tanulmányom szempontjából érdekes az, hogy ennek a vezetőrétegnek a *társadalmi származás* szerinti összetétele meglehetősen sajátos. Mégpedig abban, hogy itt – a más, főként a megyeszékhely kisvárosoktól eltérően – nem a dzsentrí-dzsentroid, hanem a polgári (kereskedő-iparos) rétegekből jöttek vannak közöttük túlsúlyban.⁸¹

⁸¹ Erre vonatkozó adat a statisztikában természetesen nincs. A következtetésre a kutatások során végzett adatgyűjtés alapján lehetett eljutni. A Tiszti Cím- és Névtárból, a gazdasági és hiteléletre vonatkozóan levéltári anyagokból gyűjtöttem ki a neveket, s ezekhez az életrajzi lexikonokból, esetenként korabeli sajtóanyagokból rendeltük hozzá az életrajzi adatokat. Mivel minden névhez nem lehetett adatot találni, ezért számszerű arányok nem adhatók meg; a jelzett fő tendencia azonban markánsan kirajzolódik. – Az eljárás részletesebb leírását a módszertani megjegyzésekben (ld. a rész elején) adtam.

Ugyanakkor a korabeli sajtóanyagok és más írott források,⁸² a szóbeli visszaemlékezések azt bizonyítják, hogy ez a voltaképpen – legalábbis származását tekintve – polgárinak nevezhető réteg szinte teljesen átvette a nemesi eredetű „úri középosztályi” mentalitást. Állandó kapcsolatban álltak a megyével, amely a bácskai földbirtokosok jellegzetes „nemesi vármegyéje” volt, és a mindennapi magatartásformákat éppúgy, mint az ügyek intézésének fensőbbes-uralmi jellegét pontosan eltanulták, átvették. Végso fokon tehát Baja vezetőrétege és értelmisége, egyénei polgári eredetének ellenére, nem alakult a szó igazi értelmében vett szakszerű polgári értelmiséggé. Tevékenységében, mindennapi magatartásformáiban, életvitelében, a más társadalmi rétegekhez való viszonyában nem a funkcionális szakszerűség, hanem az „úriság” maradt a meghatározó mozzanat. Igaz, mindez keveredett a jellegzetes, hagyományos polgári értékekkel, a szolid pontosság-lelkiismeretesség „kereskedői erényeivel”, de ez inkább csak némileg motiválta, mintsem lényegileg befolyásolta az alapvető „úri” mentalitást. A vezető értelmiségi rétegnek ez a formálódása pontosan leképezi a gazdaságfejlődésben megmutatott megtorpanást, visszafejlődést.

Ha most már korszakunk Bajájának társadalomszerkezetét összefoglalóan akarjuk jellemezni, akkor a várost mindenképpen *polgárvárosnak* kell mondanunk. Ám a népesség nagyságrendileg meghatározó és a társadalmi kiformaltságot tekintve egyaránt *kispolgárság* ez. Termelése, mint már volt róla szó, megrekedt a 19. századi kisárutermelés szintjén. Valójában tehát ez a polgárság nem a tőkés átalakulás kifejlesztette vállalkozói típusú kis burzsoázia, hanem a feudális szerkezeten belül kialakult s éppen ennél fogva stabil, de konzervatív, önújratermelő (céhes típusú) iparos-kereskedő polgár. Aki a tőkés fejlődés dinamikájából nemcsak gazdasági értelemben maradt ki, hanem társadalmi értelemben sem lépi át korlátait.

⁸² Ld. többek között Erdei Ferenc: *Futóhomok*; Major Máté: *Egy gyermekkor és egy kisváros emléke*. Magvető Könyvkiadó, 1973; Rapcsányi Jakab: *Baja, A magyar városok monográfiája* kiadóhivatala, 1934,

És ebben van a város társadalomszerkezetének alapvető belső ellentmondása. A 19. század második felében Baja, mondottuk, bizonyos értelemben a fejlődés élvonalában halad; fogalmazhatunk úgy is, hogy az alföldi városok közül az elsők között van, amelyek kimozdultak az addigra már teljességgel megmerevült feudális szerkezetből. Útja, fejlődése azonban, a bemutatott gazdasági visszaesés hatására, félresiklik. Nem halad, mert nem haladhat a tőkés viszonyok, a modern polgári társadalom teljes érvényű kifejlődése felé. Mozdul, de mozdulata sajátos „zsákutcába” (társadalmi értelemben is, nem csak a vasúti vonalvezetés szempontjából *mellékvágányra*): a polgári fejlődésnek egy viszonylag korán megjelenő, a meghaladott feudális szerkezetnél kétségtelenül magasabb szintű, de stagnáló, a továbbfejlődés lehetőségeit és indítékait nem tartalmazó, viszonylag zárt és önmagába forduló szerkezetet kialakító „zsákutcájába”.

Ebből érthető meg azután a bajai társadalom sajátos arculata. Mert Baja a századforduló táján nyitottabb, „haladottabb”, mint a környező alföldi városok többsége, de ezzel egyidejűleg *dinamikátlanabb* is. A benne élők számára nyitottabb, bizonyos értelemben tisztább légköre miatt kellemes életkörnyezetet jelent. Az ellentétel: stagnáló, mozdulatlan, „állóvízhelyzet”.

Adott pillanatban emberibb módon lehet benne létezni; társadalmi mozgástere szűkös, de élhető „tér”. Ugyanakkor – és a két dolog egyáltalán nem független egymástól – nincsenek meg benne azok a feszítő gazdasági-társadalmi ellentmondások, amelyek a változást mintegy kikényszerítenék. (Amelyek például a „három városban” – Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd – bőven megtalálhatók: ezekben a fejlődés, a termelési technika váltás, az intenzív kertkultúra kialakítása elsődleges kényszer. Ha egyáltalán élni akarnak, mozdulniuk kell.) Baján tehát ez a „kell” nincs meg. A korai polgárosodás, mert az a fejlődésnek a többiekhez viszonyított előreszaladását jelenti, lehetővé teszi a stagnálást. Így ugyanis az még nem jelent elmaradást. Baja kényelmes helyzetben van: előbbre van, mint a többiek, és ekkor még úgy *látszik*, hogy fejlődése jó úton megy előre. Hogy ez az előbbre levés valójában csak zsákutca, az természetesen nem lát-

ható. A bajaiak nyilván érzik, és kellő öntudattal veszik tudomásul „élenjáró” helyzetüket. Úgy vélem, többek között itt található meg a városban máig is olyanira emlegetett, oly erős értéként tételezett lokálpatriotizmus legfőbb forrásvidéke. És ez adja a magyarázatát annak is, hogy a két világháború közötti időszakban miért fűlled be, válik nem kis mértékben „köldöknéző jellegűvé” ez a lokálpatriotizmus, és hogy miért oly nehéz napjainkban is annak *ma érvényes* tartalmait megkeresni és megőrizni. – Minderről azonban részletesebben majd a következő korszak tárgyalásakor szólunk, most lássuk, mi történt ugyanebben az időszakban Esztergomban.

Mi történt tehát a *polgárosodás korában* Esztergomban?

Kezdjük megint a népességdinamika kérdéseivel; láttuk, nem érdektelen és tanulság nélküli.

Esztergom (a négy résztelepülés) lakóinak száma 1851-1910 között

	Évszám					
Város (rész)	1851	1857	1870	1881	1900	1910
„Királyi város”	7352	8443	8760	8932	(Egyesítés után csak az együtt adatsorban)	
Víziváros	812	970	1164	1211		
Szentgyörgymező	1594	1584	2294	2363		
Szenttamás	1696	2120	2274	2438		
ESZTERGOM város (együtt)	11 454	13 117	14 478	14 944	17 909	17 881
Növekedés aránya;	-	14%	10%	3%	19%	0%
mindig az előző időpont adata = 100%						

Források: 1851-re: Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, 1. kötet. Pest 1851. 311 oldal.

1857 és 1870-re: Magyarország községeinek és városainak népessége. KSH, Budapest 1984. 1881, 1900 és 1910-re a népszámlálások.

Mindenekelőtt felhívom a figyelmet az utolsó sorra, amely a növekedés *arányát* mutatja. Ha grafikonon ábrázoljuk, rendesem „ugrál” a görbe. Gyanús, mert nem szokott ennyire változékony lenni a népességszám alakulása. Az ada-

tokkal szembeni gyanút növeli, hogy az 1857-es és 1870-es számokat tartalmazó KSH-kötet közöl népességszámokat 1850-re is. Mégpedig a királyi városra 8544 főt, csakhogy ekkor – lévén e települések is a város polgármesterének irányítása alatt – ideszámolták Víziváros és Szenttamás népét is. Ha Fényes Elek adatait is így összevonom, a három település együttes népessége 1851-ben 9860 fő. Egyetlen év alatt 15 százalékos tényleges népességnövekedés alig hihető. Fényes Elek elég jó név a statisztikában ahhoz, hogy higgyünk neki, a KSH-ban sincs ok kételkedni. Arra kell gondolni, hogy adatkezelési különbségről van szó, például az egyik forrás beszámított olyan külterületen lakó népességet is, amit a másik nem. Erősíti az aggályt, hogy ha az 1850-es KSH-adatot vesszük, és ehhez hozzáadjuk még Szentgyörgymező adatát (1600), akkor az ESZTERGOM VÁROS (együtt) növekménye 1857-re nagyjából 30 százalék, ami megint valószínűtlenül magas növekedési ütem volna.

Ha már az ember egyszer elkezdett kételkedni a „biztos” statisztikai adatok abszolút megbízhatóságában, nincs megállás. Itt van mindjárt az 1857-es és 1870-es (ugyanabból a kiadványból származó) adatok összevetése. A két időpont közötti 13 évre a város-összesenre 10 százalékos növekményt írtam, ez 1361 főt jelent. Igen ám, csakhogy ennek több mint felét, pontosan 710 főt Szentgyörgymező hoz. (Így ennek a városrésznek a saját növekménye 13 év alatt 44 százalék!) Ilyen fejlődési dinamikát ezen a településen sem azelőtt, sem azután nem látunk. Sőt, az előző periódusban (1851 és 1857 között) némi fogyás mutatkozik. (Ugyancsak fogyás van akkor, ha a KSH adatait nézzük, az ugyanis 1850-re Szentgyörgymezőn 1600 főt ad meg.) Hozzácsatoltak volna közben egy addig különálló településrészt? Vagy az érseki gazdaság (csak erre lehet gondolni, mert más nagyobb gazdasági egység a városban nem volt) fejlesztésére nagyhirtelen betelepítettek 710 főt – nagyjából 150-200 család – a településre? Nehezen hihető, mert az érsekségnek a város környékén nem voltak ekkora birtokai. Nem tudom elgondolni, mi a való; az eddig átbúvárlott forrásaim semmilyen magyarázatot adó eseményről nem szólnak.

És persze el kell gondolkozni az 1881 és 1900 közötti 19 százalékos növekményen is. Igaz, közben megtörtént a négy település egyesítése. Elfogadhatnánk magyarázatul azt is, hogy épp a 19. század utolsó évtizedeiben lódult meg a város fejlődése, ahogyan ezt az 1938-as monográfia szerzője értékeli: „... Esztergom város közönsége a múlt század nyolcvanas éveiben kezdte meg azt az építő munkát, amely a modern fejlődés alapjait lerakta, és amelyet a világháború kitöréséig áldozatosan folytatott azért, hogy bekerüljön a haladó városok sorába...”⁸³ De ha ez így van, ha a dinamikus városfejlődés a 19. század nyolcvanas éveitől az első világháborúig töretlen, akkor miért torpan meg – sőt, miért vált icipicit negatívra, 28 főnyi *fogyásra* – a népességgyarapodás 1900 és 1910 között? Nem az-e a valószínűbb, hogy a négy település 1895-ös közbiztonsági egyesítésekor hozzájuk csaptak még valamit, valami addig mindegyiken kívül álló, neve-sem-volt települést (településrészt)? Vagy beszámítottak addig számba nem vett tömeget (pl. katonaság)?

Akárhogyan is, annyi bizonyos, hogy a város népességének fejlődése a vizsgált korszakban nem mondható igazán dinamikusnak. Elfogadva a KSH-adatokat 1857 és 1910 között, jó félszázad alatt a népességszám 36 százalékkal nőtt, ami, figyelembe véve, hogy éppen ez a félszázad Magyarországon a *kapitalizálódás kora*, igazán nem mondható soknak. Sőt, tudva azt, hogy a kapitalizálódás, a folyamat belső természete szerint, többek között az urbanizációt, a városok robbanásszerű fejlődését jelenti, végül is azt mutatja, hogy Esztergom nem volt jelen a korabeli kapitalizálódó polgárosodás fősodrában. Ezt mutatják majd a népesség foglalkozás szerinti összetételét bemutató adatok is.

A történet lényegének ábrázolása szempontjából elegendő lesz, hogy két időpontban, 1870-ben és 1900-ban mutatom be a foglalkozásszerkezetet. Nem a korszak legelejéről és legvégéről akartam adatokat venni; úgy gondoltam, hogy a kezdetinél kicsit későbbi időpont jobban mutatja a *már* megindult fejlődést (ha van egyáltalán fejlődés), akkor viszont helyesebb, ha másodikként sem a vég-

⁸³ Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene; 320. p.

pontot veszem. Talán e kettő összehasonlításából rajzolódik ki legjobban a változások *iránya*.

Ezt a két adatsort azonban – noha mindegyik népszámlálásé – sem lehet valami nagyon egyszerűen összehasonlítani. A statisztikai kategóriák olyannyira átalakultak, hogy inkább csak néhány összevont adat egybevetésére lesz módunk. Ott is csak óvatosan, mivel az 1870-es adatok csak Esztergom szabad királyi városra vonatkoznak (a másik három települést a statisztika beolvasztja a járási adatokba), az 1900-asok pedig a már egyesített városra.

Az 1870-es népszámlálás adatközlése részletezi a *keresők* (önálló jövedelemmel rendelkezők) foglalkozási adatait. Nem érdektelen az adatsor áttekintése.

A jelenlévő népesség, mint korábban már láttuk, 8780 fő. Ebből nem kereső (eltartott) 4660 fő, kereső tehát 4120. (Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a statisztika az „értelmiségi kereset”-tel bírók közé sorolja a *tanulókat* is; gondolom, abból a megfontolásból, hogy belőlük biztosan majd értelmiségiek lesznek. Én, a későbbi adatokkal való összevethetőség érdekében, a tanulókat átsoroltam az eltartottak közé.) A keresők megoszlása így:

I. Értelmiségi

Papok, lelkészek	40	
Közhivatalnok, ezen belül		
– állami	6	
– megyei, kerületi	43	
– városi, községi	44	
– tanítók	20	
– írók	1	
– művészek	7	
– ügyvédek	21	
Egészségügyi személyek		
– orvosok	5	
– sebészek	1	
– bábák	5	
– gyógyszerészek	3	
– mások	6	
értelmiségi összesen:	202	(5%)

II. Őstermelés

Föld- és erdőművelés

– birtokosok	453
– haszonbérlők	3
– gazdatisztek	3
– éves szolgák	428
– napszámosok	846

Vadászat és halászat 27

Bányászat és kohászat

– birtokos	-
– bérlő	-
– hivatalnok	1
– munkások	6

Őstermelésnél összesen

– birtokos és bérlő	456
– tiszt és munkás	1311

Összesen: 1767 (42%)

III. Ipar- és kézművesség

Építészeti és művészeti ipar

– önálló vállalkozók	16
– hivatalnokok	-
– munkások	16

Fém-, kő- és faipar

– önálló vállalkozók	60
– hivatalnok	1
– munkások	160

Vegyészeti, élelmezési

– önálló vállalkozók	55
– hivatalnokok	-
– munkások	88

Szövőipar

– önálló vállalkozók	30
– hivatalnokok	-
– munkások	91

Bőr-, papír- és egyéb ipar

– önálló vállalkozók	273
– hivatalnokok	-
– munkások	337

Nem közvetlenül termelő foglalkozásnál

– önálló vállalkozók	27
– hivatalnokok	1
– munkások	28

Ipar- és kézmű összesen

– önálló vállalkozó	461
– hivatalnok és munkás	722

Összesen: 1183 (29%)

IV. Kereskedelem, szállítás, pénzügyintézet
kereskedelem

– önálló vállalkozók	93
– hivatalnokok	6
– munkások	89

szállítási vállalatok

– önálló vállalkozók	1
– hivatalnokok	5
– munkások	3

Pénz- és hitelintézetnél 5

Kereskedelem, szállítás, pénzügyintézet összesen:

– vállalkozó	94
– hivatalnok és munkás	108

Összesen: 202 (5%)

V. Birtokból élők

Járadéktulajdonosok 44

Háztulajdonosok 103

Birtokból élők összesen: 147 (4%)

VI. Személyes szolgálatot teljesítők 619 (15%)

Keresők összesen: 4120 = (100%)

És egy az előzőekből összevont adat: az összes keresőkön belül az „önálló egzisztenciák” (értelmiségiek, birtokosok-bérlők, önálló vállalkozók, tulajdonból élők) száma 1360 (33%), így a bérből élők (hivatalnokok, munkások, cselédek) 2760-an vannak (67%).

Nagyon részletező, a társadalomszerkezetre vonatkozó következtetéseket persze nem lehet levonni ezekből az adatokból. Itt van például mindjárt az „őstermelés”, ami itt is, mint általában, csaknem kizárólag a mezőgazdaságot jelenti. Esztergom királyi város népességén belül e foglalkozási csoport aránya a maga 42 százalékával jóval kisebb, mint az ekkori, 60 százalék fölötti országos arány. Megfelelőképpen a második legnépesebb csoport, az ipar- és kézműiparban dolgozók jóval nagyobb súllyal van jelen, mint országosan. Mondhatjuk-e ennek alapján, hogy Esztergom előrehaladt a polgárosodásban? Kevésbé megalapozottan. Hiszen a vele ekkor már jelentős mértékben összenőtt Szentgyörgymező és Szenttamás népe – ennyit más forrásból elég biztosan tudunk – zömmel földműves. Ha össze tudnánk számolni a „négy-egy” város keresőit, megoszlásuk egészen biztosan jóval közelebb állna az országos átlaghoz, mint ez. Ami más oldalról azt jelentené, hogy a „négy-egy” város *egészét* foglalkozásszerkezet szempontjából elmaradottnak kell minősíteni, hiszen ez idő táján már határozottan kezdenek elkülönülni az iparosodó-kapitalizálódó-polgárosodó régiók (főként városok) a mezőgazdaságiaktól. Markánsan különbözik tehát Esztergom foglalkozásszerkezete a korábban részletezett bajaitól, megelőlegezve egyben azt is, hogy e korszakbeli társadalomfejlődésük is igen eltérő.

Esztergom viszonylatában a *tőkés formák hiányára* utal az a tény is, hogy az iparban-kereskedelemben a munkások (és hivatalnokok) száma alig másfélszeresen haladja meg az önálló vállalkozókét. Zömmel egyedül, legfeljebb 2-3 segéddel dolgozó iparosokról-kereskedőkről lehet szó itt. Márpedig, s számunkra ez az igazán lényeges (miként ezt Baja viszonyainak tárgyalásakor említettük már), a segédeivel együtt dolgozó mester és alkalmazottai között sohasem lehet akkora *társadalmi távolság*, mint a (tőkés típusú) vállalkozó és munkása között. Elegendő például – egészítsük ki ezzel a mondottakat – felidézni azt, amit e korszakban eme „polgárság” családi-házassági kapcsolatairól tudunk! Egészen mindennapi dolog a segéd benősülése a mester családjába. Sőt, talán ez a termé-

szetesebb, nem pedig az, hogy az „önálló vállalkozók” gyermekei kötnek házasságot.

Feudális – ipar-kereskedelem esetében: igazából céhes – formák hagyományozódásáról, archaikusabb szerkezetek megőrződéséről van itt szó. Nem kivételképp: a korabeli Magyarországon még ez a többség. Megjegyezni csak azért érdemes, mert Esztergom város, megyeszékhely, és az *előremutató kivételt* jelentő települések ezek sorából emelkedtek ki. Esztergom, úgy látszik, nem tartozott közéjük; legalábbis ekkor még nem.

Fő kérdésünk az 1900-as népszámlálás adatai elemzésének kapcsán éppen az lesz, hogy ebben a harminc évben, a magyar kapitalizálódás legdinamikusabb korszakában, történt-e lényegi változás a városban?

A most már egyesített város teljes népessége tehát, mint már láttuk, 17909 fő, ebből 8118 az a *kereső*, akikkel a továbbiakban foglalkozunk. Az adatokat úgy csoportosítom, hogy az 1870-esekkel lehetőleg összehasonlíthatóak legyenek.

Mezőgazdaság és kertészet	2429	(30%)
Őstermelés, egyéb	42	(0,5 %)
Bányászat-kohászat		
Ipar	2002	(25 %)
Kereskedelem és hitel	400	(5%)
Közlekedés	202	(2%)
Közfoglalkoztatás és szabadfogl.	556	(7%)
Véderő	961	(12%)
Napszámosok km.n.	114	(1%)
Házicseléd	880	(11 %)
Egyéb és ismeretlen	532	(7%)
Összesen	8118	(100%)

A mezőgazdaság és kertészet kategóriát lehet még tovább bontani:

Birtokos és bérlő

Önálló

– birtokos 100 kh-n felül	2
– kisbirtokos vagy bérlő	441
– kisbirtokos napszámos	328
– kertész	9
Segítő családtag	333
Mezőgazdasági tisztviselő	19
Cseléd	163
Munkás	1134

A két időpont adatait összevetve azt kell mondanunk, hogy – beszámítva a települések összevonásából is adódó és egyéb statisztikai bizonytalanságokat – jelentősebb változásról, elmozdulásról nem beszélhetünk. A mezőgazdasági népesség *aránya* csökkent ugyan valamennyit, de ez abból származhat, hogy az összevonáskor betagolódott Vízivárosnak egyáltalán nem volt mezőgazdasági népessége, s az arányok módosulását nem tudta ellensúlyozni Szentgyörgymező és Szenttamás korábban feltételezett erősebben földműves lakossága sem. Én egyébként éppen ezzel – tehát az utóbb említett két település csatlakozásával – magyarázom az ipari népesség *arányának* csökkenését is. Az iparosság jellege, belső összetétele mit sem változott. Elég, ha megnézzük ehhez, hogy milyen nagyobb ipari „üzemeket” sorol fel a statisztika. Nos, Esztergomban 1900-ban összesen négy „húsznál több segédszemélyt alkalmazó iparvállalatot” találunk, ezek is mind a legkisebb kategóriába tartoznak. (2 „botgyár”, a kettő együtt 61 segéddel, 1 építészeti vállalat 23, és 1 vendéglős szintén 23 segéddel.) Az iparosok-kereskedők döntő többsége tehát még ekkor is egyedül vagy egy-két segéddel dolgozó kézműiparos-kiskereskedő. Az arányok látnivalóan eltolódtak egy kissé a „nem-produktív” foglalkozások felé. Igaz, a házicselédék aránya kicsit csökken (15-ről 11%-ra), de „bejön” mint új, és nem is csekély kategória a „véderő” (12%). (Elképzelhető egyébként, hogy a népességdinamika kapcsán a századforduló nagy „lélekszám-ugrás”-ával kapcsolatosan megfogalmazott aggályaim éppen abban lelik magyarázatukat, hogy ekkor már a „jelenlévő népesség”-be be-

számították a katonákat is [eltartottaikkal együtt csaknem 1100 fő], míg 1870-ben, ha volt is a városban jelentősebb katonaság, ezt nem vették még számba.)

Ezek az apró eltolódások azonban a lényegen semmit sem változtatnak. Mert a lényeg mégiscsak az, hogy Esztergom lakóinak foglalkozás szerinti összetétele a kapitalizálódó-modernizálódó fejlődésnek semmilyen jelét nem mutatja. A kiegyezés után felgyorsuló fejlődési dinamika nem érintette meg a várost. Nem volt jelen a korabeli mozgásrendszer fő sodrában; „mellékvágányra” került. (A szó átvitt, társadalmi értelmében is, meg szó szerinti, vasúttechnikai értelemben is, hasonlóképpen Bajához: megépült ugyan az 1890-es években a Duna jobbpartján az Almásfüzitő felé vivő vasútvonal, de ez bizony a vasút számára is csak mellékvágány mindazzal a következménnyel, ami ezzel e korban rendre együtt járt.)

Milyen volt ezek között a körülmények között a város *társadalmi élete*?
Hogyan éltek az emberek?

Talán valamire utal az is, ha elmondjuk, milyen házakban laktak. 1900-ban a városban összesen 2130 lakóházat írtak össze, ezek közül 894 készült kőből vagy téglából, 973 kőalapon vályogból vagy sárból, 263 alapozás nélkül, vályogból. Többségük (1044) zsindely- vagy deszkatetővel volt fedve (erdős vidék!), 807 volt a cseréptetejű és 279 a nádtetős. A kő (tégla) és kőalapú házak aránya lényegesen magasabb az országos átlagénál, de ez részben lehetőség (a város melletti hegyekből nem nehéz követ szerezni), részben kényszer is (a Duna miatti állandó ár- és belvízveszély).

Ugyanígy külső – de nem elhanyagolható – kerete a városi élet lehetőségének a közutak és közterek állapota. Esztergom, sajnos, e tekintetben sem tartozott az előrehaladottabb városok közé. 1893-ban indult meg a vasúti szárnyvonal építése, ezzel egyidejűleg a Párkányba vezető Duna-híd, valamint a Kis-Dunán átvezető két vashíd megépítése. A Duna-hídról levezető utat a város központjába vezették be, ez megkívánta a „szűk- és görbült” Szt. Lőrinc utca „kiegyenesítését”. Ez úgy történt, hogy az utca egyik oldalát kisajátították, így ké-

szülhetett el az „egyenes és egyben széles” utca, amelyet már „modem kövezettel kellett ellátni”. A kisajátított rész sokáig üresen állt, mígnem a „Takarékpénztár az egész házsört megvette a várostól” és felépítette rajta székházát. Ez elé saját áldozatkészségéből létesített aszfalt járó. *Ez volt Esztergomban az első aszfaltjáró.*”⁸⁴ (A szerző kiemelése.) És „A város főtere, a Széchenyi tér, az 1800-as évek végén még sártenger volt, és az ott felgyülemlett csapadékvíz szárazság idején zöld színűre változva, bizony nem nyújtott épületes látványt. Tudja a jó ég, hogy miért tűrte ezt a város közönsége?”⁸⁵ És miért tűrték a város urai, teszem hozzá, hiszen számukra ez mindennapi látvány volt, mivel a Városháza e térre nézett.

S hogy általánosabb képet alkothassunk az infrastruktúra helyzetéről, még egy idézet a könyvből. „A nagy kövezés” kiemelt alcím alatt arról olvashatunk, hogy „a tarthatatlan állapoton csak nagyarányú munkálattal lehetett segíteni”. Ez a nagyarányú munkálat pedig az volt, hogy „a budai utat (Kossuth Lajos utca) a Rákóczi tér érintésével és a Ferenc József utat a »Kolos-híd«-dal való találkozásáig bazaltkockákkal kövezteti, a Széchenyi teret rendezi és az azt két oldalról övező úttestet aszfalttal burkoltatja”⁸⁶ a város. Ez megtörtént a századforduló körül. S ha a térképre nézünk, akár csak a főbb, városrészeket összekötő úthálózatnak is mekkora része az, ami ekkor kiköveztetett? „Ha ki védett lakából esősb vagy havasb időben mozdulni kénytelenítették, ‘s nem vitetheti hintón magát, biz’ városi gúnyát s lábbelit nem ölthet, beléragadna az a sárba ‘s hóba.” (Ezt ugyan nem Esztergomról írták, de érvényes itt is.)

Úgy látszik tehát, hogy a *városias* – polgárosult – *életformának* a legkülsőbb keretei sem igen adottak. Figyelemmel kell lennünk erre majd, amikor a társadalmi élet jelenségeit foglaljuk össze.

Más, nem kevésbé fontos meghatározója a lehetséges társas életnek e korban a *nyelv* és a *vallás*. Tudjuk jól, az egy nemzetiséghez tartozók és e korban még az azonos vallásúak társadalmi érintkezéseik tekintetében is erősen „saját

⁸⁴ Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene; 300. p.

⁸⁵ U.o. 301. p.

⁸⁶ U.o. 305. p.

körön belül” maradtak. E szempontok szerint a város korszakunkban már gyakorlatilag homogénnek tekinthető. 1881-ben (ekkorról van erről népszámlálási adatunk) a királyi város lakóinak 92 százaléka magyar anyanyelvű, 1900-ra, az egyesítés utánra ez még valamicskét növekszik is (94%). Hasonló arányú egyértelmű többségben vannak vallásfelekezet szerint a római katolikusok. Ezek a tényezők tehát nem gátjai egy valamennyire is egységes társadalmi megszerveződésnek. Mit tud tehát ezen a téren fölmutatni a város?

A helytörténész szerint, idézem egyetértőleg, részletesen szólni kell „... azokról a formákról, amelyeken keresztül Esztergom ... újonnan kialakuló polgársága egymással a kapcsolatot tartotta. ... A város polgári fejlődésének fontos mérceje a kulturális élet. A kulturális tevékenység során létrejött érintkezési formák teszik lehetővé a polgárság társas kapcsolatainak kialakulását.”⁸⁷ E formák közül talán a legfontosabb a Kaszinó, „... mert ez az egylet lesz az, amely ...” a későbbiekben is „... meghatározója a város művelődésének, s társaskörök, egyletek, s egyéb kezdeményezések elindítása is nemegyszer a Kaszinó kebelében történik”⁸⁸

A Kaszinó 1837 -ben alakult meg, és társadalmi súlyát mutatja, hogy első igazgatója Héya Imre alispán volt. 1866-ra már 252 tagja volt, és elvileg minden városi polgár tagja lehetett, aki „tisztta jellemű” volt, és kifizette az évi 10 forintos tagsági díjat. (Az összeg nagyságrendjének érzékeltetésére csak annyit, hogy a város adózó polgárainak – önállók és tulajdonukból élők – több mint a fele évi 5 forintnál kevesebb adót fizetett.)

A Kaszinó „... korszakunkban fénykorát a millenniumot környező években élte. Élete igazán a Kaszinó-műkedvelés fellendülésének idején volt a leggazdagabb”⁸⁹ Részletesen elemzik, hogy kik, mikor és hogyan vettek részt ebben az eredményeiben (az előadásokban) nyilván a résztvevőknél tágabb körre is ható tevékenységben, bennünket azonban itt az elemzés *társadalomtörténeti* érvényű

⁸⁷ Pifkó Péter és Pifkó Péterné: Esztergom polgárságának társadalomtörténete, 1867-1918. Kézirat, Kulturinnov dokumentáció, 19. p.

⁸⁸ U. o. 21. p.

⁸⁹ U.o. 139. p.

következtetése érdekel: „Példáink bizonyítják, hogy ebben az egyesületi formában igen kis rétege kapott szerepet az esztergomi családoknak. S a résztvevők elég zárt közösséget alkottak. Bizonyítják azonban azt is, hogy a családi kapcsolatok fontos szervezőerőnek tekinthetők a művelődési közösségek kialakításában.”⁹⁰

Jegyezzük itt rögtön meg, hogy a családi kapcsolatoknak korántsem csak a művelődési közösségek alakulásában volt szerepe. Az idézett tanulmányban Pifkóék hallatlanul részletesen és pontosan elemzik végig a korszak viriliseinek (legtöbb adót fizetők), közigazgatási és egyéb tisztviselőinek névjegyzékeit. Elemzéseikből kiderül, hogy a város egész igazgatási-hatalmi és vagyoni elitje a családi szálak sokaságával fonódott össze. Alig találni közöttük olyan „kívülállót”, akit közelebbi-távolabbi rokoni-családi szálak ne kötnének össze a többiekkel. „Uram-bátyám országa”? Az is, persze. De azért azt se feledjük el, hogy egy ekkora népességű kisvárosban alig egy-két tucat család engedheti meg magának a gyermekek iskoláztatását. Egy olyan társadalomszerkezetben, és itt most az ország akkori szerkezetére gondolok, amelyben a vagyonosabb rétegek természetes kiváltsága a gyermekek iskoláztatása, az effajta összefonódás makrostrukturális tényezők által determinált törvényszerűség. Nem Esztergom, és nem is általánosabban a *kisváros* sajátlagossága; az ország-állapot természetes következménye. Megint más kérdés, hogy ez azután szinte törvényszerűen vezet el a Kopjássok, a móríci „Rokonok” pitiáner korrupciókkal teli világához.

Most azonban térjünk vissza Esztergomhoz.

Szintén reformkori kezdemény „A polgári kapcsolattartásnak a kaszinónál széleskörűbb színtere ... az 1829-ben újjáalakult polgárórség.”⁹¹ E közösség kezdettől fogva a társas kapcsolatok ápolását is szolgálta; röviddel megalakulása után már bált is rendezett. Utóda – az abszolutizmus korának tiltásai után – az 1865-ben megalakult Lövészegylet lett. Amelynek tevékenysége szintén messze túlnyúlt a „lőgyakorlatokon”; nevezetessé váltak az általuk évenként rendezett

---

⁹⁰ U.o. 142. p.

⁹¹ U.o. 22. p.

majálisok, amelyeken az ekkor szokásos látványosságokon kívül még vers- vagy novella-felolvasások is helyet kaptak.

Nem szükséges itt felsorolni valamennyi jelentősebb együletet, egyesületet, társaságot, hiszen a kiegyezés utáni enyhültebb politikai légkörben „... gomba módra szaporodtak az egyesületek, asztaltársaságok, amelyekben a lakosság minden rétege megteremtette az önmagának legmegfelelőbb szórakozási, művelődési lehetőségeket.”⁹² Ezek mellett természetesen jelen voltak a különböző gazdasági és érdekvédelmi egyesületek is. Pifkóék részletező elemzéseinek áttekintése után úgy tűnik számomra, hogy ezeknek a formáknak a tevékenységére általánosan is jellemző az, amit a tanulmány egy egyesület kapcsán ír: „A nyolcvanas évek végétől a kaszinói minta nyomán egyre inkább rendszeres táncos összejöveteleket kezdetben hangversenyek és felolvasások előzték meg. Később az ilyen jellegű műsorokban megjelentek a jelenetek, majd a közkedvelt egyfelvonásosok is.”⁹³ Vagyis, mondhatjuk talán így, a társas kapcsolatok formarendje *mintakövetéssel uniformizálódott*. És igen kérdéses számomra, hogy ez a formarend *polgári* jellegűnek tekinthető-e?

Mindez azonban a kapcsolatoknak inkább csak az „ünnepnap” formája. A mindennapokhoz, a köznapi kapcsolati formákhoz sajnos ezúttal sem tudunk hozzáférfni. Ezekről nem szólnak az annalesek. S a most vizsgált korszakról az „oral history”, a szóban elmondott visszaemlékezések módszerével sem tudunk meg sokat, hiszen azok, akik ezt az időszakot felnőttként megélték, már nem élnek. Még legjobban a szépirodalmat használhatnók forrásként, ez azonban esztergomi specifikumokat nemigen tartalmaz. Csak magából a vázolt társadalomszerkezetből meg az „ünnepnap” formákból tudunk következtetni arra, hogy az esztergomi polgárok mindennapi kapcsolatrendszere minden valószínűség szerint ekkor még nem a „polgárosultabb” mintákat követte. Az iparos-kereskedő polgárság esetében – ne feledjük: apróműhelyes, kézműves iparosokról, legfel-

---

⁹² U.o. 127. p.

⁹³ U.o. 137. p.

jebb 1-2 segéddel dolgozó kiskereskedőkről van zömmel szó – valószínűleg fennmaradtak-megőrződtek, ha némiképp alakulva is, de az alapjellegben lényegileg változatlanul, azok az utófeudális, céhes eredetű érintkezésformák, amelyek igazából még a 18. századi fejlődésből hagyományozódtak. A domináns nagyságrendű mezőgazdasági népesség többségét a cselédek-„munkások” alkották; egymás közti, és a „fennebb való” társadalmi csoportok tagjaihoz valóminnapi viszonyulásformáikat tán nem kell itt részletezni.

Kérdjük tehát, miféle társadalom volt, szorosan ebbéli jellemzőit tekintve, Esztergom társadalma a 19-20. század fordulóján?

A források, amelyek alapján a summázó képet megpróbáltam kialakítani, rendkívül sokrétűek. Statisztikai adatok, korabeli vagy harmincas évekbeli leírások, kéziratok és nyomtatott helytörténeti tanulmányok, visszaemlékezés-morzsák, betekintés a korabeli helyi sajtóba. Mégsem vállalkozhatom valami nagyon pontos társadalomkép felrajzolására. Talán – én inkább efelé hajlok – nem csak a források hiányos vagy töredékes volta miatt.

A „négy-egy” város valamiképpen, legalábbis a török kor utáni újratelepüléstől kezdődően, egy-ként viselkedett. A királyi város főterét az egész településkonglomerátum természetes központjának tekintették, egy igazi piaca volt, a reformkorban, majd később a „gomba módra szaporodó” egyletek, egyesületek jelentősebbjeiben nyoma sincs annak, hogy városrészenként szerveződtek volna. Ugyanakkor a települések társadalma mintha megőrizte volna relatív különállását, ilyen-olyan mértékű saját arculatát. A királyi város az alakulató polgárság fő telephelye, a Vízivárost a némiképp hűvös távolságtartással „viselkedő” érsekség dominálja (*országos* egyházi központ, a városhoz csak kevés köze van). Szenttamás részben szintén „polgárosodó” már, nem utolsósorban a kereskedő zsidó diaszpóra miatt, a részben mezőgazdasági népességű Szentgyörgymező alapvetően paraszti jellegű, s ezen belül is többségben vannak a cselédek-„munkások”. A VÁROS tehát, társadalmi arculatát tekintve is, egyszerre *négy* is, meg *egy* is. Mit mondhatunk az *egészről*?

Úgy tűnik, a domináns, jellegadó alakzat egy, a *középosztály alsóbb szintjeiből* és a (kereskedő-iparos) *kispolgárság felsőbb régióiból* összeszerveződött társadalmi tömb. „Alsóbb” középosztályi szintről beszélek, mert a „magasabb” szintet jelentő „úri középosztályt” adó birtokos nemes, dzscentri réteg gyakorlatilag nincs a városban, és igen kevés számú a „modern polgári értelmiség” is. A város vezetői (vezető rétege) is ebből a sajátos közegből jön; a helyi „kisurak” tipikusan nem nemesi-dzscentri, hanem (az ebben a korlátozott értelemben vett) polgári származásúak. Az így kialakuló szerkezetiség azonban nem válik a szó teljes értelmében vehető *polgári középosztállyá*. Nem válhat azzá, mert bázisát nem egy kapitalizálódó jellegű polgárság adja, hanem archaikusabb formarendű, céhes típusú szerveződésformákat mutató, inkább még csak *elő-polgárságnak* nevezhető társadalmi alakzat. Amely hordozza még a feudális szerkezeten belül kialakult elő-polgári mintáit is, de felvesz valamennyit az alakulóban lévő kifejtett polgárság-jellemzőkből is, és felvesz (átvesz) mintákat az e korszakra jellemzően kialakuló „úri középosztály” jellegzetességeiből is. Felvesz a polgárság-jellemzőkből, mert a társadalom-egészben az ipari-kereskedelmi tevékenységek tőkés formákká alakulnak, az ennek megfelelő magtartási- és érték-mintákkal, ez a folyamat nem hagyja érintetlenül a városban élőket sem. És felvesz az „úri középosztályi” mintákból is elemeket, mert a város vezetői (vezető rétege) természetesen állandó kapcsolatban van más települések hasonló vezetőivel és országos vezetőkkel, nyilván vesznek át tőlük mintákat.

A város társadalma vezető-jellegadó részének ezek az összetett-kevert jellegzetességei magyarázzák azt, hogy e réteg társadalmi megformáltságának, mindennapi cselekvésvilágának a formarendje, amely természetesen más csoportok, rétegek számára is mintaadó jelentőségű, szintén kevert képletet mutat. Domináns elem egy „leszivárgott”, eléggé kisszerű dzsentroid forma-alakulás; jellegzetes példa erre az, *ahogyan* a társas élet fontos alkalmaként jellemzett bálók, táncmulatságokat megszervezik. (Részletező leírásokat a korabeli helyi sajtóban találunk, összefoglalást különböző helytörténeti anyagokban; ld. többek között Pifkó Péter

és Pifkó Péterné említett tanulmányában.⁹⁴) és, amennyire töredékes visszaemlékezésekből rekonstruálni lehet, ugyanezeket a kisszerűen dzsentroid formákat mutatják a köznapi kapcsolati formák (családi látogatások, stb.) is.

De emellett a domináns elem mellett megtalálhatók a felsőbb kispolgárság populista jellegű kapcsolati formáinak az elemei is. Ott van például a Lövészegylet majálisa, amely, a lírások szerint egyáltalán nem csak a vezetőség, a „felsőbb réteg” találkozási alkalma, noha természetesen ők is jelen vannak. A város társadalma ebben az értelemben is kevert: nem különülnek el markánsan az egyes társadalmi csoportok. A vezető réteget kitermelő felső kispolgárság természetesen napi kapcsolatban van az őt kitermelő alsóbb kispolgársággal – már csak a rokoni-családi kapcsolatok sokágú szövevényének közvetítésével is. De nem véletlenül neveztem „kevert”-nek ezt a szerkezetiséget. Mert az így létrejövő képlet – a 19. század végi, késő-feudális, alig-polgárosodó Magyarországon vagyunk! – nem valami „demokratikusabb” társadalom, hanem kiforratlan, kialakulatlan, labilis, tisztázatlan kevertségű szerkezetiség. Talán a legpontosabb, ha azt mondjuk, hogy nem *valamilyen*, hanem inkább *se-nem-ilyen*, *se-nem-olyan* igazán. Nem feudális jegyeket mutató nemesi társadalom; és az *se* mondható, hogy *már* nem ilyen, hiszen a török kor utáni újratelepülést követően teljes formagazdagságában ez eleve nem is épült már ki. De nem polgárosult szerkezet sem; és itt sem mondható, hogy *még* nem az, mivel az efféle mozdulásnak a csiráit is alig mutatja. Csak azt mondhatjuk, hogy kevert, a *saját-forma* értelmében *kiformálatlan* a város társadalma, a helyi társadalom (helyi közösség) alakulása szempontjából tekintve *dezintegrált* forma.

És *ez* az a társadalom, pontosabban ennek vezető-jellegadó rétege az, amely, nyilván legjobb értelmiségi képviselői közreműködésével, a maga *lokálpatriotizmusának* alapjaként megalkotja majd az „1000 éves királyi város” eszmerendszerét (mítoszát). Lokálpatriotizmusra, a „kishazához” való érzelmi kötődésre ugyanis *város* esetében múlhatatlanul szükség van. A város (ahogyan azt

---

⁹⁴ I.m. különböző helyeken

az 1. részben mondottak alapján értem) településszerkezeti funkciójánál fogva, mindenképpen regionális centrum. Kiemelkedő-kiemelt jelentőségű település, valamiképpen fontosabb, mint a többi. Ennek meg kell, hogy legyen a tudati-érzelmi leképeződése is; és ehhez, a mindennapi (társadalmi) tudat szintjén, nem elegendő a *funkcionális* különbözőség tudomásulvétele. Sőt, éppen a funkcionális különbözősézt kell megalapozni valamilyen saját-értékkel (indokolandó, hogy miért éppen a mi településünk város, miért éppen mi vagyunk a központ). Ez a „kell” hívja elő a városok lokálpatriotizmusát. Amelynek az alapja nem lehet más, mindig valami *pozitív irányú különбözés*. Esztergom ebben a korszakban olyan valós „társadalmi teljesítményt”, amely reprezentálná ezt a pozitív különбözést, s amely így tényleges hivatkozási alapja lehetne a lokálpatriotizmusnak, nem tud felmutatni. (Olyasmit például, mint a korabeli Baja, amely – mint ahogyan azt korábban megmutattuk – igazi korai polgárosodásával fejlődésében ténylegesen messze kiemelkedett a környező városok közül.) Ennek a tényleges teljesítménynek a híján kellett a lokálpatriotizmus alapjául egy ideologikusan konstruált értéket, a történeti hagyományt állítani. Hogy valóban arról van szó, hogy ez a „hagyomány” éppen ebben a korban teremtődött meg, azt számomra az a negatívum is mutatja, hogy a korszak elején-közepén alakult, forrásokban gazdagon dokumentált működésű egyesületek, egyletek, asztaltársaságok között egyet sem találtunk olyant, amelynek működésében, legalább *egyik* fontos vonulatként, ott lett volna az „ezeréves hagyományok ápolása”.

Ugyancsak sajátos negatívumként érzékelem úgy, hogy a város e korszakbeli társadalmi életében az *egyház* nem visz jelentékenyebb szerepet, mint másutt. Ne feledjük, Esztergom e vonatkozásban kitüntetett hely, a katolikus egyház központja. És mégis, a „prímási város” *társadalmában*, úgy tűnik, az egyház semmivel nincs jobban jelen, mint – mondjuk – egy átlagos püspöki városban. Ez voltaképp érthető: ami az egyház tevékenységében „prímási jellegű”, az természetesen országos érvényű, nem a városra irányul. A prímás maga, funkciójánál fogva, az ország egyik vezető embere, tevékenységbeli partnerei a

kormányférfiak. Nyilván közvetlen munkatársai is ezekben a körökben mozognak. Ha ehhez még hozzávesszük a katolikus egyház szervezőmódjának néhány, számunkra itt fontos jellemzőjét (a papok cölibátusa, a „kádermozgatás” helyhez kötetlensége), akkor teljesen érthető, hogy a primátus munkatársai számára Esztergom csak *telephely*, nem pedig *élettér*. Csak annyira folynak be a város (társadalmi) életébe, amennyire az illem kedvéért feltétlenül szükséges, de, egész tevékenységük alapvető kifelé irányultsága miatt, nem válnak a város életalakító tényezőjévé. Az *egyház*, hangsúlyozzuk, persze teszi mindazt, amit másutt is: iskolákat alapít, befolyással bír számos egyesületre, részt vesz a város szellemi életében. Amit negatívumként említettem, az épp csak annyi, hogy a „*primási város*” jelleg nemigen látszik a város (társadalmi) arculatán.

Mit mondhatunk hát összefoglalásképp ama kiinduló kérdésünkre, hogy ugyanis miféle helyi társadalommá alakult Esztergom városáé korszakunk végére? Talán csak ennyit: „királyi város” volt persze, hisz mindig mindenki tudta, hogy várában ringott a magyar államiság bölcsője, „primásváros” is volt nyilván, hisz korszakunkban immár mindvégig ténylegesen is itt székelt az esztergomi érsek, ha tetszik, nevezhetjük „iskolavárosnak” is, hisz valóban számos, és nem akármilyen színvonalon oktató intézmény működött itt; de *polgárvárossá* lenni (ebben a vonatkozásban is teljesen eltérően Bajától) nem tudott. És, azt hiszem, ez a lényeg.

2.4. A két világháború között

Az eddigi gyakorlatnak megfelelően nézzük először Baja dolgait.

Az első világháború a város gazdaságának közvetlenül kevés kárt okoz. Közvetlen háborús pusztítás nem volt a városban, a termelőberendezések leszerelése és elszállítása is csak igen csekély mérvű lehetett (egyszerűen azért, mert nem voltak ilyenek).

Annál inkább érintették a várost a világháború politikai következményei. Időrendben az első a három évig tartó (1918–1921) szerb megszállás. Erre az

időszakra Baja teljesen elszakad az országtól. Helyzete mindvégig labilis: egészen a békekötésig folyik a diplomáciai kötélhúzás afelett, hogy végül is Magyarországhoz tartozzék-e vagy Jugoszláviához. Budapesten „működik” a magyar kormány által kinevezett megyei-városi közigazgatása, ugyanakkor helyben a tényleges hatalmat az akkori nevén Szerb–Horvát–Szlavón Királyság közigazgatási szerkezetébe szabályosan betagolódo apparátus gyakorolja.⁹⁵ Ilyen körülmények között természetesen normális gazdasági-társadalmi életről szó sem lehet.

Tartós következménye van azután a trianoni békekötésnek, ami Baját mind geográfiai, mind társadalmi-politikai tekintetben gyökeresen új helyzetbe hozza. Természetes vonzáskörzetének – Észak-Bácskának – a jelentős részét elveszíti. (A korábbi Bács-Bodrog megye területének több mint 80%-a kerül Jugoszláviához.) Legfontosabb vasúti összeköttetését, a Bácsalmáson-Szabadkán át Szegedre vezető vonalat elvágja az új ország-határ. Baja tehát korábbi *regionalis központ* helyzetéből *határszéli* helyzetbe kerül.

Ennek ellentételeképpen azonban megnő politikai jelentősége: megyeszékhely lesz. (Bács-Bodrog megye korábbi székhelye Zombor volt.) Megyéjének területe ugyan igen kicsi, de mégis teljes megyei közigazgatást építenek ki; egyértelműen politikai okokból. Az uralkodó irredenta ideológia szerint a trianoni országhatárok csak ideiglenesek, a Baján kiépített megyei közigazgatás a Bácskára vonatkozó területi igény jogfolytonosságát van hivatva reprezentálni.

A húszas évek elején úgy tűnik, hogy a politikai jelentőségnövekedés magával fogja hozni a gazdasági felvirágzást is. Átfogó, központi – országos – erőforrásokból finanszírozandó fejlesztési tervek születnek. Hamar kiderül azonban, hogy az ellenforradalmi rendszernek csak ideológiája van, pénze nincs a város fejlesztéséhez. A tervbe vett állami építkezések és beruházások – ezek között például a csatornaépítés – csak tervek maradnak. A város a gazdaság tekintetében magára marad; az előző korszak fejlődésétől sokban meghatározott útját kell járnia.

⁹⁵ A korszak részletes elemzését lásd Gergely F.–Kőhegyi M., *Pécs–Baranya–Baja háromszög történelmi problémái 1919–1921 között*. Baja, 1974.

A magyar nemzetgazdaság egésze a húszas években erőteljesen fejlődik. Az évtized közepétől – a pénzügyi stabilizációt követően – újra megindul a külföldi tőke beáramlása, a megváltozott feltételeknek megfelelően újjáalakulnak a háborúban és az inflációs periódusban szétzilálódott nemzetközi kapcsolatok.⁹⁶ Ez a fejlődés azonban jellegzetesen *rekonstrukciós* periódus. „Rekonstrukciónak – írják Berend és Ránki –, elsősorban abban az értelemben, hogy csupán a háborúk, az új politikai és gazdasági helyzetből származó zűrzavarok leküzdése történt meg, a háború előtti szintet rekonstruálták, a növekedés önfenntartó menetét érték el ...”

Baja helyzete ebben az időszakban is különleges. Voltaképpen kimarad a helyreállítási periódus dinamikájából. Ipára – gazdasága – a háborúban nem szenvedett olyan károkat, amelyek kifejezett *helyreállítást* igényeltek volna. Nem volt szüksége a rekonstrukciós periódus erőteljes fejlődési ütemére ahhoz, hogy a háború előtti majdnem stagnáló alig-fejlődés lényegében megszakítás nélkül folytatódhasson. A manufaktúrális-kézműves jellegű ipar, amely a város iparában meghatározó jellegű és nagyságrendű volt, a háborúban nem szenvedett jelentős károkat. Piacgondjai, mivel alapjában helyi és környéki igényeket elégített ki, továbbra sem voltak. A vámhatárok megváltozása – ez országos méretekben igen komoly nehézségeket okozott: a termelés szerkezet, valamint a külkereskedelem orientációjának megváltoztatását követelte meg – Baja kézművesiparát gyakorlatilag nem érintette. A város gazdaságát a két világháború közötti egész időszakban nem érte olyan hatás, amely lényegi stagnálásából kimozdíthatta volna.

Természetesen nem volt ez az időszak sem kezdemények nélküli. Maga a városvezetés is próbálkozott ipartelepítéssel, pontosabban az iparnak a városba vonzásával. Alapul a város tulajdonában levő néhány üres üzemi épület szolgált, ezeket ajánlották fel budapesti részvénytársaságnak textilgyár alapítására. Így jött létre a város hosszú ideig legnagyobb üzeme, a Finomposztógyár, amelynek

⁹⁶ Berend–Ránki i. m. 301–339. „Uo. 338–339.

fejlődése egyébként pontosan mutatja a város két világháború közötti gazdaságának hullámzó, nekilendülésekkel és visszaesésekkel tarkított menetét. A munka 1923-ban indult 130 munkással, a létszám még abban az évben felfutott 300-ra. 1927-ben már 500 embert foglalkoztatott. 1929-ben először részben, aztán teljesen leállt. 1932-ben – új bérlővel – újraindult, 100 munkással, 1933-ban újra leállt egy évre. 1934-ben 40 munkással, 1938-ra már 700-750 fővel dolgozik.⁹⁷

Ez a gyáralapítás és a többi, még ennyire sem kiteljesedő kezdemény azonban a város iparának alapvető szerkezetét nem tudta módosítani. A „tulajdonképpeni ipar körébe tartozó” vállalatok közül alig 4-6 foglalkoztat 20-nál több munkást, és ezekben az összes „segédszemélyzetnek” nagyjából 15%-a dolgozik. Az országos arány 50% körüli.⁹⁸

Még inkább kitűnik, hogy Baja mennyire „kisműhelyes” maradt, ha az egyedül (segéd nélkül) dolgozó iparosok számát a valóban gyári (20-nál nagyobb létszámú üzemben dolgozó) munkások számához viszonyítjuk: 1920-ban 100 egyedül dolgozó iparosra 23 gyári munkás jut (az országos arány: 100:105), 1930-ra valamennyi módosulással 100:38-hoz az arány (országosan már 100:173). Az országoshoz viszonyított relatív elmaradottságon nem változtat a Finomposztógyár említett felfutása sem. A harmincas évek közepén, végén, amikor a gyár teljes kapacitással működik, az előbbi arány Baján hozzávetőleg 100:50, országosan már nagyjából 100:200.⁹⁹

A város kereskedelmi szerepkörének teljes eltűnésére mutat, hogy sem jelentősebb kereskedelmi, sem szállítmányozási cég nem működik. A legnagyobb ebben az ágazatban (1930-ban) egy 29 alkalmazottal dolgozó rövidáru-nagykereskedés, komolyabb (ún. „nyilvános számadásra kötelezett”) hajózási vagy egyéb közlekedési-szállítási vállalat pedig egyáltalán nincs.

⁹⁷ Az adatok forrása: Faludi G., *Finomposztó Vállalat*. Baja, 1975

⁹⁸ 1930 évi népszámlálás adatai

⁹⁹ Népszámlálások adatai alapján

A mezőgazdaság szerkezetére is változatlanul a kis- és középüzemek túlsúlya a jellemző. 1000 hold feletti nagybirtok ekkor is csak a kalocsai érsekségé, 100 holdnál nagyobb birtok is mindössze 14 van: egy 860 holdas, 3-400 hold közötti 5, a többi mind 100-140 holdas.¹⁰⁰

Nem változott tehát lényegesen a két világháború között Baja gazdaság-szerkezete. Nem ment előbbre az iparban a tőkekoncentráció, nem nőtt jelentősen sem a komolyabb gyárak száma (és így, ezzel együtt nem nőtt a gyáripari munkások száma sem), még mindig nem ment végbe a mezőgazdaság tulajdonképpen tőkés átalakulása, nem jöttek létre számba vehető mennyiségben kapitalista kereskedővállalatok. A város gazdasági életében uralkodó szerepű tudott maradni a lényegében *nem tőkés szerveződésű* kisipar (és kiskereskedelem). A 19. században megindult polgárosodás megrekedt, befűlledt; voltaképpen megmaradt az éppen hogy csak kialakult, az éppen hogy csak polgárivá formálódott, éppen ezért törékeny, labilis szinten. Márpedig ez az alakulás, a stagnálás, a tőkés viszonyok osztársadalmi szintű meghatározóvá válása után már egyértelműen az átlagos magyar (kisvárosi) viszonyoktól való *elmaradást* jelent; a tradicionális kézművest, kiskereskedőt egyértelműen *kispolgárrá* degradálja.

(Az előző és a most elemzett, pontosabban az 1930-ig tartó időszaknak a gazdaságfejlődését egészen sajátos fénytörésben igazolja vissza a zsidók számarányának változása a városban. 1830-ban a zsidók aránya a népességben 2,3% /országosan/, Baján is nagyjából ugyanennyi. A tőkés fejlődés megindulásával elkezdődik egyrészt a városokba településük, másrészt a gazdaságilag fejlődő vidékekre való áramlásuk. 1880-ban „népesebb telepeik immár egyenletesen oszlanak meg az egész országban, *s szinte teljesen megegyeznek a gazdasági élet stratégiai pontjaival.*”¹⁰¹ (Kiemelés tőlem B. P.) A legnépesebb „telephelyük” egyike Baja, ahol arányuk akkor az össznépesség 13%-át teszi /az országos arány 5,6%/. 1920 és 1930 között a városból elég sokan elvándorolnak, abszolút számuk is 7,8%-kal csökken, arányuk pedig 1930-ban már csak 5,9% /országosan 5,1%/).

¹⁰⁰ Forrás: Gazdacímtár. Budapest, 1937

¹⁰¹ Benisch A., A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén (1830-1930). Statisztikai Szemle, 1934, 11. sz.

Érthető így, hogy a két világháború közötti időszakban a város társadalmának szerkezete *alapvető jellegét* tekintve nem változott. Ezen belül viszont mindenképpen számba veendő módosulások mentek végbe. Módosul maga a foglalkozásszerkezet, mégpedig némely ponton az országos változásoktól nem csekély eltéréssel.

A keresők megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint %-ban

Foglalkozási főcsoportok	1920		1930		1941	
	országos	Baja	országos	Baja	Országos	Baja
Östermelés	56,7	17,5	50,1	21,5	49,2	20,9
Ipar, építőipar	18,1	36,7	22,1	30,6	19,9	30,6
Kereskedelem	4,9	10,7	6,5	8,9	6,0	14,8
Közlekedés	3,1	4,2	2,8	3,7	3,2	4,8
Közszolg. és szabadfogl.	4,5	5,8	4,9	8,4	9,1	28,3
Napszámosok	1,3	10,0	1,5	9,1	Nincs adat	Nincs adat
Nyugdíjas, tőkepénzes	2,6	6,1	4,2	8,1	4,1	Nincs adat
Házicseléd	4,1	6,1	4,4	5,9	Nincs adat	Nincs adat
Egyéb és ismeretlen	1,2	2,7	1,6	2,6	1,7	3,4
Keresők száma (N=100%), ezer főben	3752,7	9,2	3999,2	12,7	4407,3	15,8

Források: 1920. és 1930. évi népszámlálások II. kötetei, 1941. évi népszámlálás I. kötet – Itt jegyzem meg, hogy ezekben az elemzésekben az 1941-es népszámlálás adatait csak nagyon korlátozottan lehet használni, mert számos esetben az adatközlés nem olyan részletezettségű, mint a másik kettőben.

Néhány sajátosságot emeljünk ki.

A mezőgazdasági népesség aránya Baján – az országosan csökkenő tendenciával szemben – 4%-kal *nő*. Ez a nem túl nagy aránynövekedés azonban a tényleges szám 70%-os növekedését (1614-ről 2747-re) jelenti. A növekmény jelentősebb része abból származik, hogy a nagyjából négyezres lélekszámú Bajaszentistvánt 1929-ben a városhoz csatolták. De így is marad a növekménynek egy megmagyarázatlan hányada.

Mielőtt a magyarázatot megkísérelnénk, nézzük még egy nagy számszerű növekedést mutató csoport, a „közszolgálat, szabadfoglalkozásúak” adatait! A keresők száma ebben az évtizedben (1920 és 1930 között) 535-ről 1076-ra, 101%-kal nő; az országos növekedés csupán 17%.¹⁰² Úgy vélem, ez a változás egyértelműen a város helyzetének alakulásából, ennek a helyzetnek a sajátosságából következik.

Baja lakosságszáma 1920 és 1930 között 5226 fővel nő. Ebből legfeljebb 4000 jut Szentistván becsatolására. A növekedést a természetes szaporodás sem magyarázza meg: ebben az időszakban Baján igen alacsony, „országos átlagban is a legrosszabbak közé tartozik”.¹⁰³ A húszas évek második felének természetes szaporodási arányai: 1926: 9,6%, 1927: 3,1%, 1928: 0,2%, 1930: 1,9%, 1931: 3,3%.¹⁰⁴

Következésképpen a valóságos népességnövekedés majdnem egészében *a vándorlási különbözetből* származik. Ez a vándorlás pedig nem kis mértékben a trianoni békeszerződéssel elcsatolt területekről történt.

A bevándorlásnak mindenekelőtt a közigazgatás, ezen belül is a megyei-járási és a városon túlterjedő érvényű pénzügyi-adóügyi igazgatás megnövekvő létszáma kialakításában volt szerepe. Ezt mutatja ezeknek a foglalkozási kategóriáknak a születési hely szerinti megoszlása:

A foglalkozási kategóriák születés szerinti megoszlása, fő

Foglalkozási kategóriák	születési hely	
	Baja	egyéb hely
Állami tisztviselők	10	76
Megyei tisztviselők	31	18
Városi tisztviselők	48	47

Forrás: Az 1930. évi népszámlálás részletes demográfiai adatai.

¹⁰² A népszámlálások adataiból.

¹⁰³ Gergely F., *A nagy gazdasági világválság évei Baján*. Baja városi könyvt. Helytörténeti Gyűjtemény, é. n.

¹⁰⁴ U.o.

Még érzékletesebb képet ad, és bizonyos szempontból jelentősebb is az egy foglalkozási kategóriákba tartozók *életpályája* alakulása, amelyről az általunk készített életrajz-feldolgozásból nyertünk jól használható – habár természetesen itt sem teljeskörű – adatsort:

A közigazgatásban dolgozók megoszlása a közigazgatási szolgálat megkezdésének helye szerint (az 1920-as és 1930-as években Baján dolgozók adatai)

Tisztviselők	Baján kezdt	A régi megyei közigazgatásban (Zombor) kezd.	Másutt kezdt*	Összesen
Állami	19	8	24	51
Megyei	8	22	10	40
Városi	36	4	9	49
Összesen	63	34	43	140

* Az e kategóriákba soroltak egy része – más forrásokból kikövetkeztethetően – szintén a régi megyei közigazgatásban kezdte pályáját; az adatforrások nem teljes egyértelmősége miatt azonban őket ide kellett sorolni.

A közigazgatásban dolgozóknak ez a vándorlása egyértelműen a város helyzetének megváltozásából következik. Amikor a megyeszékhelyet Bajára telepítették, az újonnan szervezett megyei közigazgatást természetesen jelentős részben az áttelepültekből alakították ki. (Megjegyzem, hogy a második táblázat egészen biztosan a valóságosnál kevesebb áttelepültet mutat ki. A névjegyzék összeállításának a legfőbb forrása a Tiszti Cím- és Névtár ugyanis a húszas évek első felében nem jelent meg, más források – többek között a virilista-jegyzékekben szereplők életrajzi adatainak feldolgozása – alapján azonban tudjuk, hogy ebben az időben az áttelepült közigazgatási tisztviselők közül elég sokan már nyugdíjba mentek.)

Dolgoznak természetesen a megyei közigazgatásban is „törzsökös bajaiak”, és ugyanígy a városiban áttelepültek, valamint szép számban olyanok, akik ugyan a közigazgatási pályát már Baján kezdték, de délvidéki születésűek, és iskolai tanulmányaikat is részben vagy egészben még ott folytatták. Nyilván ezek a „keveredések” okozták, hogy – legalábbis a hozzáférhető dokumentu-

mok: korabeli sajtóanyagok, levéltári anyagok, személyes visszaemlékezések tanúsága szerint – az áttelepültek és a „bennszülöttek” között semmiféle elkülönülés vagy feszültség nem volt. Az áttelepültek könnyen és gyorsan beilleszkedtek a város társadalmába. Ez annál is könnyebb lehetett, mert, mint láttuk, *a polgárváros* Baja értelmiségi-vezető rétege nem volt *polgári* módon kifejlődött csoport: stílusa és mentalitása közel állt a „vármegyei urakéhoz”. Ugyanakkor ez a betelepülés, vegyülés természetesen azzal is járt, hogy az újonnan jött – és magas presztízsű, mert magasabb státusú – rétegek hatására éppen nem a polgári, hanem az „úri” értékek jelentősége növekedett meg.

Nem változtathat ezen a jellegén *a polgári értelmiség* sem. Valamennyit nő ugyan a számuk, de természetesen csak annyival, amennyit a város gazdaságának a nagyon is korlátozott fejlődése megenged. Ismerve a gazdaságnak azt a majdnem stagnáló fejlődését, amit bemutattam, nem lehet csodálkozni azon, hogy 1930-ban a közszolgálatiak és szabadfoglalkozásúak között a „polgári értelmiség” aránya majdnem olyan, mint 1910-ben: az 576 főből 280 a közigazgatásban dolgozók száma, 37 az egyháziaké, 120 az oktatásügyi, 28 „közérdekű testületek” tisztviselője, ezzel szemben áll az 50 ügyvéd és jelölt, az 57 orvosgyógyyszerész és a 4 magánmérnök, valamint kb. 15 alkalmazásban álló mérnök.¹⁰⁵ Ők tehát az értelmiségiek-vezetők rétegének *jellegén* nem tudhattak lényegesen módosítani.

Hasonlóan a közigazgatáshoz, *a mezőgazdasági népesség* tényleges, tehát nem a területrendezésből származó „növekményének” jelentős részéről is valószínűsíthető – statisztikailag nem értékelhető források alapján¹⁰⁶ – hogy a bevándorlás a Trianonnal elcsatolt területekről történt. Mégpedig – érthetően – nem elsősorban agrárproletárok, hanem inkább önállók, kis-és középbirtokosok jöttek, akik ugyanúgy akarták életüket folytatni. Ebből érthető, hogy nem a me-

¹⁰⁵ Az 1930. évi népszámlálás adatai.

¹⁰⁶ Rapcsányi i. m.

zőgazdasági munkásság és a gazdasági cselédek, hanem az „önállók” számát növelték.

A mezőgazdasági foglalkozásúaknak ez a szám- (és arány-) növekedése azonban nem volt akkora, hogy komolyabban változtatható volna a város társadalomszerkezetének jellegén. A *kisbirtokosok* száma nőtt jelentősebben, ők pedig változatlanul nem tudtak határozott társadalmi arculatot kiformálni. A változott folyamatokon túl a társadalomszerkezet lényegi változatlanságának talán a legfontosabb összetevője azonban az, hogy ebben a korszakban sem alakul ki igazi nagyüzemi munkásság.

Még ekkor is az összes iparral foglalkozók csaknem harmada (30%-a) „önálló”, és többségük (64%-uk), éppúgy, mint 1910-ben, egyedül dolgozó kisiparos. A bér munkások („művezető, előmunkás, segéd”) aránya nő: az összes ipari foglalkozású dolgozón belül az 1910-es 42%-ról 53%-ra változik. Többségük azonban változatlanul kisműhelyben dolgozik: 20-nál több főt foglalkoztató üzemben az összes ipari fizikai munkások alig egytizede dolgozik.

Ugyancsak a munkásság társadalmi megformálódását akadályozó *településszerkezeti* tény – hangsúlyozza a gazdaságtörténész¹⁰⁷ –, hogy nem épültek, nem alakultak ki *munkáskolóniák*. Az üzemi ipari munkásság, éppúgy, mint a parasztság, szétszórva élt a város területén, szintúgy beleolvadva, beleoldódva a kisiparosok, kiskereskedők – kispolgári – közegébe. Jellemzőek egy idős kisiparosnak a szavai is, aki egy – 1978-ban készült – interjúban a harmincas évekre emlékezve, ezeket mondta: „Mi az ipartestületben szervezkedtünk. Az iparosok akkor magukban szerveződtek, nem keveredtek el másokkal. A komolyabb iparosok társadalmilag is megbecsült emberek voltak. Az iparosságnak volt szava a város életében.”

A bajai társadalom polgári-kispolgári jellegének további mutatója a *virilisták* foglalkozás szerinti összetétele:

---

¹⁰⁷ Erdősi, *Baja ipara*. 15-16.

*A legtöbb adót fizetők (virilisták) megoszlása foglalkozási csoportok szerint
1931-ben és 1940-ben*

Társadalmi foglalkozási csoport	1931		1940	
	Fő	%	fő	%
Földbirtokos	23	8	15	5
Tőkés (tulajdonos)	28	9	10	3
Iparos	44	15	60	20
Kereskedő	76	25	58	19
Köztisztviselő (bíró és ügyész is)	32	11	66	22
Magántisztviselő	9	3	10	3
Ügyvéd, magánmérnök	31	10	17	6
Orvos-gyógyszerész	24	8	15	5
Tanár, tanító	9	3	17	6
Háztulajdonos, magánzó	20	7	22	8
Egyéb	4	1	10	3
Összesen	300	100	300	100

Forrás: Az adóhivatal hivatalos, a törvényhatósági bizottság számára készített listái; Bács-Kiskun Megyei Levéltár

Látható, hogy a földbirtokosok aránya minimális, holott természetesen ide számítottuk az összes mezőgazdasági foglalkozásút, tehát a 10–20 holdas parasztgazdákat is. A legnépesebb kategóriák éppen az iparosok és a kereskedők; közöttük – az életrajzi adatokból megállapíthatóan – zömmel kisiparosok-kiskereskedők vannak. (Egyébként is, ahol ez megállapítható volt, a 10 főnél többet foglalkoztató műhelyek, illetve kereskedések tulajdonosait a „tőkések” közé soroltuk.)

Az iparosok-kereskedőkkel az „állami alkalmazott” kistisztviselők (postások, vasutasok stb.) lényegében azonos társadalomszerkezeti helyet foglalnak el, és a társadalmi élet mindennapi mozgásaiban, a kapcsolatokban, a kulturális

életben, a közéletben egyformán, egységesen: *kispolgárokként* vannak jelen. Együtt elegendően *nagy* és elegendően *homogén* tömböt alkotnak, így valójában *ők alkotják a város jellegadó rétegét*.

Baja tehát ebben a korszakban is megmarad polgárvárosnak. De mert megmarad nagyjából olyannak, amilyen a 19. században volt, ez a megmaradás a tőkés gazdasági és polgári társadalmi viszonyok országos kifejlődésével szemben már elmaradást jelent. És így: míg a városnak az első világháború előtt lehetett egy sajátos öntudata, mégpedig emelt fővel és némiképp jogos büszkeséggel vállalható, mert reális alapokon nyugvó lokálpatriotizmus, addig a két világháború között ez az „öntudat” – éppen, mert a változatlanlanság most már elmaradottságot jelent – befülled, „köldöknézővé” válik. Helyénvaló tehát Erdei Ferenc minősítése: „Megmaradt vidéki kisvárosnak, a városiasság szép emlékeivel, helyi forgalommal és szépen fejlett helyi iparral. Mai élete a mozgalmas múltvaló emlékezés és a remélhető jövő tervezgetése között hanyódik.”¹⁰⁸

Végül azt mondhatjuk tehát, hogy a két világháború közötti Bajának *van meglehetősen jól megformált helyi társadalma*, azokkal a jellegzetességekkel és belső tartalmakkal, amelyeket fentebb bemutatunk.

Most nézzük, milyennek mutatkozik Esztergom a két világháború között?

Trianon a várost, mint korábban volt már róla szó, igen nehéz helyzetbe hozta. Esztergom vármegye korábban is a kis területű megyék közé tartozott; ezért is merült fel már a 19. században a Komárom megyével történő egyesítés. Trianon még a kis megye majd’ felét is elvitte; maradt a megyének egyetlen járása, az esztergomi, nem egész 38 000 lakossal, meg az ekkor már közel 18.000-es város. (Az 1920-as népszámlálás adatai.) Az elveszett párkányi járás a város természetes vonzáskörzetét képezte, annál is inkább, mert az volt elsősorban a mezőgazdasági terület, amely így jól kiegészítette az esztergomi járás inkább erdős-hegyes jellegét. A még szorosabb kapcsolatot biztosította a századfordu-

¹⁰⁸ Erdei Ferenc: Futóhomok, 241. p.

lón felépített Duna-híd, amely Trianon után, az utódállamok politikai szembenállása miatt, igazából értelmét veszítette.

Teljesen érthető hát a Komárom megyével történt közjogi egyesítés, Esztergom székhellyel. Ám egy ilyen egyesítés lehetséges előnyeit (nagyobb terület, nagyobb gazdasági és egyéb potenciál, nagyobbra néző helyi politika) a város (városok, megyék) nem használhatták ki. Az egyesítés az ország politikáját uraló irredenta ideológia következtében hangsúlyozottan csak „ideiglenes” volt, és alapvetően csak a közigazgatás területére terjedt ki. A már idézett név – „Komárom és Esztergom Közigazgatásilag Egyelőre Egyesített Vármegyék” – is pontosan ezt mutatja. A megyék összeszervülését, az ebből adódható előnyök kihasználását ez az ideológia lehetetlenné tette.

Nem lesz hát meglepő, ha komolyabb fejlődést ebben az időszakban sem fogunk találni.

Ezúttal nem vizsgálom külön a népességdinamikát, hanem, lévén ugyanarról a korszakról lévén szó, amelynek három népszámlálása (1920, 1930, 1941) nyilván azonos elvek szerint készült, mindjárt a foglalkozásszerkezet fő vonásait is szemügyre veszem.

A dolog azért mégsem ennyire egyszerű. Mert az igaz, hogy ezeket a népszámlálásokat azonos elvek szerint, azonos kategóriarendszerben végezték el, de az 1941-es adatait a KSH a háború miatt már nem tudta közreadni, a részletes adatok kiadására már csak 1975-ben került sor. Ekkor azonban – szakmailag minősíthetetlen eljárással – nem az *eredeti* kategóriarendszert használták, hanem „áttették” az adatokat a közléskor szokásos rendszerbe. Így azután, például, eltűnik a „véderő” kategória, ami, mint látni fogjuk, Esztergomban nem kis súlyt képviselt, feltehetően 1941-ben sem, vagy eltűnik a „házi cseléd” kategória is, ami a városban szintén nem elhanyagolható nagyságrend. Mindenesetre az 1920-as és 1930-as adatok egyértelműen egymás mellé állíthatók, az 1941-eseket pedig, amennyire lehetséges, megpróbálom „visszavinni” az eredeti kategóriarendszerbe.

A foglalkozási adatokat ezúttal is csak a keresőkre adom meg; az eltartottakat még ebben a korszakban is – társadalmi értelemben – egyértelműen a keresők „függvényének” tekinthetjük.

Esztergom város népességszáma és a keresők foglalkozás szerinti megoszlása a két világháború között (a népszámlálások adatai alapján)

	1920		1930		1941	
	Szám	%	Szám	%	szám	%
Összes népesség	17963	-	17 354	-	22 171	
Ebből kereső	9178	100	7723	100	10 763	100
<i>A keresők megoszlása</i>						
őstermelés	2867	31	1966	25	1755*	16
bányászat (és kohászat)	209	2	168	2	884	8
ipar (és építőipar)	1758	19	2055	27	2313	21
kereskedelem (és hitel)	486	5	490	6	869	8
közlekedés	352	4	334	4	376	3
közfoglalkoztatás (és szabadfogl.)	724	8	841	11	2 653**	26
véderő	1592	17	390	5		
napszámosok külön megj. nélkül	90	1	64	1		
nyugdíjasok (tőkepénzesek)	441	5	750	10	821	8
házi cselédek	508	6	437	6	672***	6
egyéb és ismeretlen	151	2	228	3	420	4

Megjegyzések:

* A kiadvány kategóriája: „mezőgazdasági”,

** Minden valószínűség szerint ide sorolták be a katonaságot („véderő”) is.

***Jobb híján ide vettem a kiadvány kategóriája szerint „szolgáltatásban” foglalkoztatottakat; az. átfedés minden valószínűség szerint igen nagy. ha nem is teljes.

Nézzük először a népességszám alakulását. Az első évtized csökkenése, ha kismérvű is, mindenképpen azt jelzi, hogy a város legalábbis stagnált, nem fejlődött; erről azonban valamivel részletesebben majd a gazdaságról szóló ada-

tok elemzésekor lesz érdemes beszélni. Magyarázatra szorul viszont az 1941-re beálló igen hirtelen és igen nagyarányú népességnövekedés. Ezt – valószínűsíthetően – két tényező okozta. Az egyik, kisebb jelentőségű az, hogy ekkorra már megtörténtek a területi visszacsatolások, Esztergom újra nagyobb megye székhelye, a felvidékről való betelepülések is történtek. A nagyobb hányadot, úgy tűnik, a katonaság adja. Látjuk, hogy a „véderő” 1920-ról 1930-ra, nyilván a békekötés megszabta kemény korlátok miatt, negyedére csökken. Ha viszont igaz az, hogy az 1941-es adatok közlésekor a katonaságot a „közszolgálat” kategóriába olvasztották, és ez igen logikusnak látszik, akkor ez magyarázatot jelent. 1941-ben ugyanis ez a kategória az eltartottakkal együtt csaknem 4000 fő. Ha ebből levonjuk a többi közszolgálatiak becsülhető számát (amit a korábbi népszámlálások „közszolgálat és szabadfoglalkozásúak” kategória alapján becsülünk; figyelembe véve azonban azt, hogy a „szabadfoglalkozásúak” egy része 1941-ben minden valószínűség szerint más kategóriába került), akkor marad a katonaságra, mint növekményre, jó két és fél, háromezer fő. Ez, s az előbb említett igazában *külső tényezők*, nem pedig a város hirtelen meglóduló *saját-dinamikája* magyarázhatják tehát a növekedést.

Mutatnak-e változást a korábbiakhoz képest, avagy a korszakon belül a foglalkozásszerkezeti adatok?

Igazából nem sokat. Az egyetlen valóban figyelemre méltó változás a *mezőgazdasági népesség* (östermelés) folyamatos csökkenése; mégpedig nem csak arányában, hanem abszolút számban is. Igaz, az országos arány is csökken valamennyit, de mindvégig 50 százalék körül mozog. Esztergom ebben a tekintetben a *városok* átlagához van közelebb. A mezőgazdasági népességnek ezt a viszonylag alacsony arányát inkább csak azért érdemes megjegyezni, mert több forrásban is találkoztam olyanféle megjelöléssel, hogy Esztergom dominánsan mezőgazdasági jellegű település lett volna. Az adatok ezt nem igazolják.

Az ipari népesség viszont, ha lassan is, de folyamatosan növekszik. A növekedést a százalékos arányok nem mutatják, de ennek az az egészen egyszerű

statisztikai oka van, hogy a véderő, a katonaság tényleges mozgása és ide-oda sorolása az arányokat jelentősen befolyásolja. Ezért, az adatok lehető „kitisztítása” érdekében, elvégeztem egy olyan átszámolást, amelyben csak a szorosabban vett *gazdasági* tevékenységet folytató keresők szerepelnek. Egymáshoz viszonyított arányaikat, az egyes kategóriák koronkénti változását pontosabban mutatja a következő táblázat:

A szorosabban vett gazdasági tevékenységgel foglalkozó keresők megoszlása Esztergomban a két világháború között (százalékban)

	1920	1930	1941
őstermelés (mezőgazd.)	51	39	28
bányászat (kohászat)	4	3	14
ipar (és építőipar)	31	41	38
kereskedelem	8	10	14
közlekedés	6	7	6
összesen:	100% = 5672 fő	100% – 5013 fő	100% – 6197 fő

Nagyobb változás 1930 és 1941 között a *bányászatban* (kohászatról a környéken nincs szó) dolgozók jelentős megszorodása. Ez a dorogi bányavidék termelésének – bizonyára a háborús készülődéstől nem független – felfutásából következik. Mivel a tényleges lélekszám növekedés (a betelepülőket és a katonaságot leszámítva) csekély, valószínűleg a bányák a mezőgazdaságtói vonták el a munkaerőt. (Ha ez igaz, akkor megkapjuk a mezőgazdasági népesség számbeli fogyásának magyarázatát is.)

Összességében azonban az *ipari* népesség a korszakban alig növekedett. És, ami éppily fontos, semmit sem változott az ipar szerkezeti összetétele: változatlanul kisműhelyes kézműiparról van szó. 1920-ban összesen 851 „iparvállalatról” tud a statisztika, ezek közül a döntő többség (565 „vállalat”, az összes vállalat 66%-a) „segéd nélküli”, tehát egymagában dolgozó kisiparos. Az 1-20

segéddel dolgozó kisműhelyek száma 282 és mindössze 4 a 20-nál több segéd-személyzetet foglalkoztató vállalatoké. Most is felsorolom őket az érdekesség kedvéért, hozzájuk véve az egyetlen nem ipari vállalkozást is. Tehát: gépjavító-műhely 27 fő, áramfejlesztő 36 fő, téglagyár 42 fő, gőzmalom 21 fő, fogyasztási és értékesítési szövetkezet 27 fő.

1930-ra a változás csak annyi, hogy jócskán csökkent a „vállalatok” száma, ekkor már csak 687 van belőlük. Mégpedig egyértelműen az egyedül, segéd nélkül dolgozók közül kerültek ki azok, akik kénytelenek voltak felhagyni az iparral, az ilyenek száma 159-cel csökkent. (1930-ban tehát a segéd nélkül dolgozó iparosok száma 406, az összes „iparvállalat” 59%-a.) A néhány segéddel dolgozó kisműhelyek egészen apró voltát ezúttal még pontosabban meg lehet mutatni, mert a statisztika megadja a 20-nál kevesebb segéddel dolgozó vállalatok részletesebb nagyság szerinti bontását is: 1-2 segéddel dolgozik 183 „vállalat” (az összes 27%-a), 3-5 segéddel 67 (10%), 6-10 a segédek száma 22 műhelyben (3 %), 11-20 létszámú 5 (0,7%), és 20 fő feletti megint csak 4. A „nagyobb” vállalatok persze változnak egy kicsit: a gépjavító-műhely „gépgyár és vasöntödévé” fejlődött, és már 59 (!) foglalkoztatottja van, marad az áramfejlesztő 31, és a téglagyár 40 fővel. A gőzmalom, úgy látszik, megszűnt, helyére egy kékfestőgyár lép 27 fős segédszemélyzettel, a fogyasztási szövetkezet helyére pedig a Takarékpénztár lép 22 fővel.

Van-e ezekben az adatokban bennünket közelebbről érdeklő *társadalmi jelentés*? Azt gondolom, hogy van. A vizsgálat tárgya itt egy *kapitalizálódó-polgárosodó* társadalomnak egy városa. Ennek a folyamatnak, a kapitalizálódó polgárosodásnak a kulcsfigurája, reprezentánsa a (tőkés) vállalkozó. Az, aki már nem munkaerejét működteti, hanem a tőkéjét, aki a termelési folyamatban nem kezemunkájával, hanem termelészervező és piaci értékesítő tevékenységével vesz részt, aki burzsoázia néven osztályá szerveződve annak a társadalomnak a vezető, jelleg-meghatározó csoportjává lesz. Milyen mértékben van jelen ez a társadalmi képlet a két világháború közötti időszakban Esztergomban?

Fogadjuk el némi túlzással, hogy nem csak a 20-nál több segédszemélyzetet alkalmazó vállalkozások tulajdonosai, hanem a 11-20 segéddel dolgozó műhelyek főnökei is mind a már csak szervező-értékesítő munkát végző „tőkések”. (Noha ne tekintsük véletlennek, hogy a korabeli statisztika is az első igazi létszámhatárt 20 főben állapítja meg ...) Sőt, mondjuk még azt is, hogy a 6-10 fős műhelyek tulajdonosainak a fele is ehhez a csoporthoz tartozik. Számoljunk még hozzájuk néhány nagyobb kereskedőt. (Sokat ne; igazi nagykereskedelmi egység a városban nem lehetett, mert akkor szerepelnie kellene a 20-nál több segédszemélyzetet foglalkoztató vállalkozások felsorolásában.) Még így számolva sem megy többre két tucatnál a város „tőkéseinek” száma, ami az összes keresőknek hozzávetőleg 0,3 százaléka.

Közbevetőleg emlékeztetek itt arra, hogy a két világháború közötti Baján ugyanilyen számítás szerint kísértetiesen hasonló arányú – 0,35 százaléknyi – „tőkést” találtam. Talán többet jelent ez, mint egyszerű véletlen egybeesést. Talán megalapozottan fogalmazható meg az a hipotézis, hogy a valamilyen formában és mértékben jelentős hagyományú, de éppen ebben a korszakban retardált fejlődésű kisvárosokban nagyjából ez a „természetes” arány. – Ezt a kérdést több, hasonló fejlődésmenetű város adatainak összehasonlításával lehetne eldönteni; ezúttal csak a hipotézis felvetésére van módom.

Mármost ami az esztergomi „tőkéseket” illeti, bizonyosra vehető, hogy ez a kéttucat ember és családjuk nem tudhatott kiformálni a „tőkés osztály” jellegű *társadalmi arculatot*. Nyilván nem tudhatott *város-karaktert* alakító *csoporttá*, a helyi társadalom sajátos szerkezeti egységévé sem válni.

Aligha lehetett erre képes most, mint ahogy a korábbi korszakokban sem, a *mezőgazdasági népesség*. Azon az általánosabb szabályszerűségeken túl, hogy paraszti népesség városalkotó szerepet betölteni csak a kivételes fejlődésű alföldi mezővárosokban képes, itt, Esztergomban, nem csak viszonylag kis száma, hanem erős belső tagoltsága is alkalmatlanná teszi erre a szerepre. A mezőgazdasági keresőknek alig több mint harmada (37%) az „önálló”, legtöbben közülük

(32%) 1-10 holdas kisgazdák. Van még egy nem túl nagy (12%) „átmeneti” kategória – az önállók segítő családtagjai –, alig néhány tisztviselő (10 fő) és 6 százaléknyi állandó szerződésű gazdasági cseléd. A legnagyobb csoport (44 %) a mezőgazdasági „munkások”, magyarul a napszámosok, summások és egyéb, csak időszakosan foglalkoztatott mezőgazdasági népesség. Nem kell túlságosan jól ismerni a korabeli magyar társadalom viszonyait ahhoz, hogy bizvást állíthassuk, *ez* a mezőgazdasági népesség városi társadalmat formáló erővel nem bír.

És nincs a városban természetesen most, e korban sem jelentősebb közép- és nagybirtokos réteg. 100 kh-nál nagyobb birtoktest összesen öt van a városban¹⁰⁹ (két 100-500 kh közötti, és egy-egy 500-1000, 1000-3000 és 3000 kh feletti), amelyek közül négy egészen biztosan nem magánszemélyé (kettő városi, egy közbirtokossági, egy egyházi).

A város *társadalmi arcát* tehát ebben a korszakban is egyértelműen a *hivatalnoksággal szorosan összefonódott iparos-kereskedő kispolgárság* határozza meg, amely ezt a hivatalnokságot is magából termelte ki. Az a kispolgárság, amely még ebben a korszakban sem tudta, mert a város gazdasági fejletlensége miatt nem tudhatta átlépni a *kapitalisztikus értelmű polgárosodás* Rubiconját.

Melyek azok a formák, amelyeket ebben a korszakban ez a társadalmi csoport a maga – és a város – számára kialakít?

Természetesen a formák is a korábbiakkal lényegében azonosak. A *nyilvános* társas érintkezés formái e korban is az egyletek, egyesületek, amelyek működésében, már amit erről a korabeli leírásokból¹¹⁰ és a későbbi elemzések-ből tudni lehet, dominálnak a *reprezentatív alkalmak*: bálók, ismeretterjesztő vagy egyéb előadások, hasonlóak. A *mindennapi* kapcsolatok rendszere változatlanul a magánszférában szerveződik. Amit akár tarthatnánk természetesnek is, hisz, mondhatnánk, hol lenne a helye a nem-ünnepnapis típusú kapcsolatoknak, ha nem a magánszférában? Csakhogy most már, az 1920-as, 1930-as években,

¹⁰⁹ Ehhez és a következő adatokhoz ld. „Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben” Magy. Stat. Közl. új sorozat 99. kötet. Bp. 1936, 42., 672. és 731. p.

¹¹⁰ Ld. Komárom és Esztergom...múltja és jelene, 427-436. p.

tényleg egy polgárosodó társadalom közegében vagyunk. Ennek pedig az az egyik jellemzője, hogy az úgynevezett „civil társadalom” kiformálódása során a „köz dolgaival”, a közélettel való foglalkozás „leszáll” a mindennapokba. Egy kifejlett civil társadalom polgára a köz (közösség) ügyeit nem valami fentebbvalóként, hanem mindennapjai részeként éli meg. Olyan szerveződésformákat keres, alakít ki magának, amelyekben állampolgári (lakópolgári) mivoltát a hétköznapiak természetességével nyilváníthatja. Esztergomban az ilyen formáknak nem sok nyomát találjuk.

A legjellemzőbb, talán a legjelentősebb is, egyben az idők-megszabta változásokat leginkább reprezentáló a Belvárosi Katolikus Olvasókör. Érdeemes kicsit részletesebben bemutatni.¹¹¹

Az Olvasókör ugyan 1882-ben alakult, de csak ez időben vált jelentőssé. Alapjellegét, azt gondolom, legpontosabban jellemzi, hogy meghatározó elnöke több mint egy évtizedig Mátéffy Viktor, a Belvárosi Plébánia plébánosa (egyéb-ként országgyűlési képviselő, a város egyik jellegzetes politikai figurája), majd az ő távozása után az elnök a mindenkori plébános. Tagjai pedig kisbirtokos önálló gazdák. Gazdák, akik, úgy látszik, ez időszakban nem érezték eléggé erősnek, eléggé *polgárnak* magukat ahhoz, hogy *magukban* és maguknak szerveződjenek. Jónak tartották, hogy társadalmi szerveződés-formájukat az egyház védőszárnyai alá helyezték.

Az Olvasókörnek saját épülete volt, amelynek fenntartása ugyan gyakran okozott komoly gondot, de amely megfelelő térrel rendelkezett mindenfajta „nagyrendezvény” megszervezésére is. Saját könyvtára volt, mégpedig külön „ifjúsági részleggel”, komoly szakkönyvállománnyal.

Tevékenysége is meglehetősen sokrétű. A szokásos egyesületi formákat is működtették: volt, ha nem is nagyon jelentős, dalárdájuk, rendszeresen foglalkoztak műkedvelő színjátszással és természetesen bálók rendezésével. Emellett azonban súlyt fektettek a *gazdaságfejlesztésre* is. Évente elég rendszeresen, 6-8

---

¹¹¹ Forrás: Bárdos István: A Belvárosi Katolikus Olvasókör. Kézirat, 1985,

előadásból álló ismeretterjesztő sorozatot szerveztek, például a metszés fortélyairól, korszerű agrotechnikai eljárásokról; időnként beiktatva várostörténeti és hasonló témákat is. A gazdaságfejlesztés másik formája a konkrét segítségnyújtás volt, például kedvezményes műtrágya beszerzési akció stb.

Mindez azonban a *társadalmi érintkezésformák* vonatkozásában nem hozott újabb, polgárosultabb fejleményeket. Az Olvasókör működését elemző tanulmány szerzője a dolgok ebbéli állását így jellemzi: „Az olvasókör teljes belső szervezetét a patriarchális rend fogta össze és működtette. Kiemelkedően fontos szerepük volt a családi kapcsolatoknak ...”¹¹² Gazdaságfejlesztő modernizációs tevékenység és patriarchális kapcsolatok – a korra, és persze korántsem csak Esztergomra jellemző ellentmondás ez.

Egyesület ugyan a Balassa Bálint Társaság is, de működésének jelzésszerű bemutatása egyben átvezet bennünket a város *kulturális-szellemi életének* valószínű jellemzéséhez is.

A társaság 1926 decemberében alakult, célja szerint irodalom- és művészetpártoló társaság. Valóban, amennyire rekonstruálható, a társaság mondhatni heroikus munkát végzett az értékes irodalom és képzőművészet felkarolása és bemutatása érdekében. Működése nem süllyedt provincializmusba. Az természetes, hogy hangsúllyal mutatták be a helyben élő művészeket, képzőművészeti kiállításaik többségét az ő műveikből rendezték. A bemutatkozó művészek azonban, már amennyire a források alapján ez megállapítható, nem önjelölt festető dilettánsok voltak, hanem olyan, nem csak városi szinten jegyzett „kismesterek”, akiknek jelenléte egy *ország* képzőművészetében nélkülözhetetlen. Irodalompártoló és -ismertető munkájukban is hasonló igényesség ismerhető fel; nem lehet véletlen, hogy Babits Mihály nem csak lakóhelyként használta Esztergomot, hanem, éppen a Balassa Társaság közvetítésével, volt köze a város szellemi életéhez is.

---

¹¹² Bárdos i.m. 64. p.

A kérdés inkább az, hogy mekkora kihatása volt a Társaságnak a város tágabb szellemi életére, mennyire és miként fogadta be legalább az értelmiség az általa közvetített értékeket?

Erről nyilván jóval kevesebbet tudunk; e korszakban még nem végeztek művelődés-szociológiai vizsgálatokat. Két, szerintem jellemző történet még a korai időszakból mutatja a fogadtatást. A dolog, úgy látszik a leírásokból, később sem változott lényegesen.

Az alakulás után röviddel, 1927 januárjában irodalmi estet rendeztek, amelynek egyik előadója az akkor éppen a városban tanároskodó Féja Géza volt. Ady Endre költészetéről beszélt. A történész szerint „A progresszív értékekre és nem a kisvárosi közönség ízlésére figyelő Féja ... igencsak felkavarta a kedélyeket. A közönség egy része felháborodásának a helyi sajtó is hangot adott. S bár Fájának módja volt ugyanott válaszolni; úgy tűnik azonban, hogy a közönséget ez sem győzte meg.”¹¹³

Nem járt különül Móricz Zsigmond sem. Még ugyanez évben hívták meg őt felolvasóestre, amelynek színvonalát csak emelhette, hogy az író színésznő felesége is fellépett. Nem sokkal előbb érte Móriczot komoly támadás az országos sajtóban, a cikket a helyi újság is átvette. Ennek hatására „... sokan, kik elmehettek volna a Vármegyeház nagytermében tartott estre, otthon maradtak.”¹¹⁴

Korai, s talán elszigeteltnek látszó jelenségek ezek, de, még egyszer mondom, a későbbiekre is jellemzőnek tűnnek. A Balassa Bálint Társaság tehát *volt*: létezett, működött, s hogy működése nem fulladt teljes érdektelenségbe, ez önmagában véve is nagy pozitívum. De élete egy szűk szellemi elit ezoterikus küzdelme maradt önmaga provincializmusba süllyedése ellen, a város bálozó-nótázó-kabaréműkedvelő, apródzsentroid, kispolgári közegében nem volt képes kisugárzó hatásra szert tenni. Egyetérthetünk tehát a korabeli szerzővel abban,

---

¹¹³ Bárdos i.m. 3.p.

¹¹⁴ Bárdos i.m. 4.p.

„Hogyha Magyarország ezer éves múltját irodalmi szempontból vizsgáljuk, teljes lelkiismerettel megállapíthatjuk, hogy a hazai irodalmi élet tulajdonképpen bölcsőjéül Esztergom tekinthető, mert hiszen akik itt először jegyezték a történelem eseményeit, kétségkívül azok az egyházi férfiak voltak, akiket a keresztény hitnek hirdetése vezérelt hozzánk.”¹¹⁵ Ám erős kétkedéssel kell fogadnunk ugyanennek a szerzőnek azt a megállapítását, hogy „A kultúrtevékenység azóta sohasem szünetel, és hogyha azon a névsoron végigtekintünk, amely az Esztergomban élt és élő írókat ismerteti, ... valóban el kell ismernünk, hogy a magyar Sion egy évezreden át világító fáklya volt a nemzetművelés szolgálatában.”¹¹⁶

Kétségeinket nem csökkenti, ha a város szellemi életének néhány más elemére is vetünk egy-egy futó pillantást.

A színházi életet – természetesen a számos műkedvelő előadás mellett – hivatásos vándortársulatok rendszeres esztergomi fellépései jelentik. Működés módjukra az volt a jellemző, hogy több hétre telepedtek meg a városban, és több, néha 6-8 különböző jellegű darabot mutattak be, amelyek között a szórakoztató művek mellett igazi klasszikus értékek is voltak. Hogyan fogadta őket a város? Fogalmazzunk finoman, nem egyértelműen. Számos esetben a meghirdetett előadás „érdektelenségbe fulladt”. A leírás szerint¹¹⁷ csaknem minden esetben arra kényszerült a társulat, hogy a várostól, a város vezetésétől valamilyen formában támogatást kérjen (készpénz, villanyszámla vagy terembérleti díj elengedése stb.), mert a jegybevétel a költségeket nem fedezte. A kért támogatást általában meg is kapták; talán azért is, mert a városvezetés jól tudta, hogy az „ezeréves város” presztízséhez hozzá tartozik a színház. Nem engedhette meg, hogy elterjedjen a híre: Esztergomba nem lehet színtársulatnak menni, mert éhkoppon marad. *Színház* tehát volt, rendszeresen, csak *közönsége* nemigen.

A *mozik* dolgában, legalábbis ami az intézményeket illeti, jobban állt a város. Már az első világháború előtt egyszerre három mozi üzemeltetésére is

¹¹⁵ Komárom és Esztergom ...múltja és jelene, 377. p.

¹¹⁶ I.m. 378. p.

¹¹⁷ Bárdos I.: Színházi élet Esztergomban 1919-1945. Kézirat, 1986.

adott engedélyt a város, és a két háború között is mindig 2-3 mozi üzemelt. Üzleti vállalkozások lévén, nyilván kellően kifizetődő volt működtetésük. De hogy mit játszottak, milyen kultúrát közvetítettek, arról – a korabeli filmkínálat általános ismeretében – legfeljebb feltételezéseink lehetnek.

A város *zenei életéről* nagyjából az mondható el, mint amit az irodalomról és a képzőművészetről mondtunk a Balassa Bálint Társaság kapcsán. A zenei élet szervezésében egyébként jól felismerhetően és eléggé magától értetődően jelentős szerepe volt az egyháznak. Nemcsak azzal, hogy a korszakban mindvégig az egyik meghatározó személyiség volt a Bazilika karnagya (Buchner Antal, akinek funkciójánál fogva kitűnően képzett zenésznek kellett lennie), hanem azzal is, hogy szinte minden templomban állandó, rendszeresen fellépő kórust működtettek. Ezen a bázison lehetett nívós hangverseny-életet is teremteni, nemritkán országos vagy nemzetközi hírnű zenészek-karmesterek-énekesek közreműködésével. Ám, hogy ez is mennyire egy szűk szellemi elit – talán zömmel személyeiben is ugyanaz, mint az irodalom-képzőművészet fogyasztóinak elitje – többé-kevésbé belső ügye maradt, arra talán jól rámutat a zeneoktatás, a zeneiskolák ügye. Először még 1928-ban Buchner Antal alapított egyet, sok vajúddal, komoly városi támogatással. Ez a kezdemény a harmincas évek közepére, a támogatás apadtával, megszűnt. Pár év múlva újabb alapítás, ez is erős városi támogatással; a maximális tanulói létszám 30-50 között ... Talán ennek is betudható, hogy a harmincas évek második felében már a hangverseny-élet is, közönség híján, „lelankad”. A negyvenes években azután teljesen eljelentéktelenedik. Magyarázhatnánk ezt a háborús időkkel, ez azonban nem áll meg, mert tudjuk, hogy a fővárosban és más városokban a legutolsó időkig, az ország területének hadszínterré válásáig, nem csökkent a zenei élet intenzitása sem. Még feltűnőbb a dolog, ha hozzávesszük, hogy Esztergom *politikai jelentősége* ez időben rendkívül megnőtt. (Felvidék visszacsatolása, az „ezeréves birodalom” eszméjének nagymérvű felerősödése, amiben Esztergomnak kitüntetett szerep jutott.) Az ember úgy gondolná, hogy ebben az időszakban, akár manipulatív eszközökkel,

központi támogatással stb. is Esztergomot minden vonatkozásba „felfuttatták”. Hát, legalábbis a zenei életben, nem ez történt...

Jellemző adalék még a szellemi élet kérdéseéhez a *múzeum* ügye. A Régészeti Társulat (hivatalos nevén: Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat) már 1894-ben megalakult. Megszállott és kiváló szakemberek működése nyomán a városból és környékéről igen jelentős, korántsem csak helytörténeti érdekű anyagot gyűjtöttek össze. Mégis, megszámlálhatatlan próbálkozás, kísérlet, törekvés ellenére, az anyagot megfelelő módon bemutató önálló múzeumi épületre nem voltak képesek szert tenni, sem építkezéssel, sem meglévő épület megszerzésével. Holott, s ezt a korabeli szerzők is folyvást hangsúlyozzák, Esztergom fejlődésének legfőbb lehetősége az idegenforgalomban rejlik, és ehhez a – hangsúlyozom, *nemzeti értékű* – múzeumi anyag méltó bemutatása szervesen hozzátartozik.

Mindezek persze zömmel a helyi társadalom „felsőbb részének” szerveződésformái. Voltak, mégpedig szép számmal az „alsóbb szinteknek” is szervezetei. Ám ez időben – a korszak általános ismeretében természetes módon – az egyes társadalmi csoportok erősen elkülönültek egymástól. Kulturális és nem kulturális egyleteiket is külön-külön alkották meg.

A korszak (nyilvános) társadalmi életének új fejleménye a *sporttevékenységek* megszorodása. Előzményei persze ennek is megvoltak már az előző korszak (Lövészegylet stb.), de komolyabb kifejlése erre az időszakra esik. Részben az eredetileg irredenta-politikai jelleggel alakult MOVE (Magyar Országai Véderő Egylet; alapította Gömbös Gyula 1920-ban) tevékenysége megy át alig egy-két év után szinte kizárólag sportszervező formákba, részben a tanítóképzésen belül helyeznek igen nagy súlyt a testnevelésre, részben a megerősödő-alakuló cserkész- és leventemozgalmak fejtenek ki jelentős sportszervező tevékenységet is, és ezek mellett számos kifejezetten sportegyesület is alakul. A természeti adottságok következtében elsősorban a vízi sportok erősödnek meg, unikális jellegű a vitorlázó repülés (nyilvánvaló összefüggésben azzal, hogy itt

születnek meg a Rubik-féle világszínvonalú és világhíres vitorlázó repülőgépek), működnek egyesületek más sportágakban is. Talán ez, a sport, az a forma, amely a legpopulárisabb, amelybe a városi középrétegek minden eleme valamilyen formában be tud kapcsolódni; és, a források szerint, viszonylag nagy létszámokban be is kapcsolódnak. Kérdés, hogy az itt kialakult személyes kapcsolatok a későbbi, felnőttkori – hiszen a sport többnyire ifjúsági ügy – viszonyformákban alakítottak volna-e egy valamivel homogénebb városi társadalmat? Nem tudható, hiszen mire az effajta hatások kibontakozhattak volna, jött a háború és ami utána következett. (Hogy a feltételezés nem egészen alaptalan, arra a város valahai polgármesterével – 1945 és 1950 között töltötte be ezt a tisztséget – Bády Istvánnal készült interjú¹¹⁸ egyes részei adnak alapot. Ő mondotta el többek között, hogy a vízcserkészkedés során kialakult kapcsolatai megmaradtak és segítették őt, hogy ő, a szentgyörgymezei parasztivadék, probléma nélkül be tudjon illeszkedni a város vezető rétegébe. Megőrizve ugyan eközben parasztidentitását; ez azonban már nem társadalmi ügy, ez egy csodálatos, sokak által mélységesen tisztelt és tisztelve szeretett *ember* emberi nagysága.)

Néhány mondat még a helyi sajtóról. A városnak, már a századforduló előtti időtől kezdve, gazdag helyi sajtója volt. Nem ritka, hogy egyidejűleg 6-8 helyi újság is napvilágot látott. Igaz, ezek egy része igen rövid életű volt, akadt, amelyik csak egy-két számot ért meg. De 2-3 sajtótermék huzamosan megjelent, egymással versengve is. A két legjelentősebb – élettartamot és olvasottságot, befolyást tekintve is – az *Esztergom* és az *Esztergom és Vidéke* volt. Az előbbi, szellemi-politikai arculatára nézve, alapvetően az egyházi-vallásos szellemiséget képviselte, a másik inkább független-ellenzéki volt. Szerepük, jelentőségük külön elemzést igényelne, itt meg kell elégednünk annyival, hogy léteztek, egymással folytonos vitában, lehetőséget adva arra, hogy a különböző érdekek, érdekekstruktúrák valaminő társadalmi nyilvánosság előtt ütközzenek meg. Lehetőséget adva így a közélet, a helyi politika valaminő nyilvánosság előtti kontrolljá-

¹¹⁸ A sok órás életút-interjút Bády Istvánnal szerző készítette 1986-87-ben. Kéziratban.

ra. De, a történeti hűség kedvéért meg kell jegyeznünk, valószínűleg ez nyilvánosság sem volt túlságosan széles körű; Esztergom „nagyközönsége”, úgy tűnik, nem vált politizáló közösséggé. A helyi lapok példányszámára ugyan nincs adatunk, de talán jellemzi a helyzetet, hogy egy 1940-es kimutatás szerint az *országos* lapok olvasottsága a városban – az előfizetők és az eladott példányszámok alapján mérve – jócskán alatta maradt a korabeli városi átlagnak.¹¹⁹ Lehetséges ugyan, hogy a helyi lapok olvasottsága jobb volt, mégis ez is arra utal, hogy a városban ekkor már adva van egy komoly igényekkel és kitekintéssel rendelkező szűk szellemi elit, alaposan elszakadva azonban a város társadalmától. A sajtó kapcsán érintettük már, de röviden külön is szólni kell a város két háború közötti *politikai életéről*.

Nem akármilyen alakulás ez. A városnak majd’ másfél évtizedig legmarkánsabb, bizonyos értelemben meghatározó politikai személyisége Mátéffy Viktor, a belvárosi templom plébánosa volt.¹²⁰ Már a háború előtt is szerepet játszott a város közéletében, igazi politikai karrierje azonban 1920-ban kezdődött. Gondolhatnánk, mi sem fényesebb bizonyítéka az egyház erős befolyásának, mint ez a karrier. A dolog azonban korántsem ilyen egyszerű. Ugyanis Mátéffy politikai karrierjének bázisa a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt volt, amelynek első elnöke Gróh József ügyvéd és *hercegprímási jogtanácsos* volt, akit azonban Mátéffy nagyon hamar ellehetetlenített, és ő vette át a párt vezetését. Így belőle lett országgyűlési képviselő. Mátéffy a politikán túl sem csak lelkipásztorkodott: számos társadalmi egyesület, egyesület vezetése mellett a gazdasági életben is szerepeket vállalt. Elnök-igazgatója volt a Hangya Szövetkezetnek, igazgatója az Esztergom-vidéki Hitelbanknak, elnöke az Esztergomi Közüzemi Rt.-nek, a Dorogi Takarékpénztárnak, igazgatósági tagja a Faipari és Fakereskedelmi Rt.-nek. Ám ez az aktivitás nem tetszett az érsekségnek; ne feledjük, Gróh a prímás jogtanácsosa és bizalmi embere volt. A húszas években többször híre járt, valószí-

¹¹⁹ Ld. Bárdos I.: Esztergom sajtója. Kézirat, 1987.

¹²⁰ Az alábbiak forrása: Vécs Ottó: Esztergom tragédiája. Szerző kiadása, Esztergom, 1931.

núleg nem megalapozatlanul, hogy az akkori érsek, Csernoch János, meg akarja tiltani Mátéffynak a politizálást. Utóda, Serédi Jusztinián végül a harmincas évek elején át is helyezte őt előbb a Gellért-hegyi Sziklatemplomba, majd egy nógrádi faluba plébánosnak

Ámbár az sem tagadható, hogy ettől függetlenül az egyház által eléggé nyíltan támogatott keresztény pártnak a város életére sokáig meghatározó befolyása volt. Majd csak a harmincas évek közepén tudja a vezető szerepet átvenni Gömbös Gyula Nemzeti Egységpártja, hogy azután a negyvenes években további erős jobbrtolódás következzen be. Léteztek ugyan más, baloldalibb pártalakulatok is, de sem az egyszer-egyszer valami erőt felmutató kiscsoportok, sem az alig észrevehető szociáldemokraták nem jutottak komolyabb szerephez a városban.¹²¹

A korszak politikai történeteit a történész így summázza: „Lezárult tehát a korszak, amely a revízió szellemében indult, s hosszú időn át e keresztény pártok feltétlen uralmában öltött testet. ... A politikai élet polarizálódása a 30-as évek közepén kezdődött. Ekkor jelentek meg a szélső jobboldal képviselői, s kaptak nyilvánosságot nyilas pártok. ... Az illegalitásban működő erők lehetősége e városban korlátozott volt ... A keresztény párt visszaszorulását K. A. jobboldali miniszter képviselővé választása tette kézzelfoghatóvá. E győzelem azonban ... nem a jobb jövő, hanem a veszedelmes jobbrtolódás révén a politikai megsemmisülés felé vitte a várost.”¹²² Igen, ezért, s még más okokból is, ‘45 után valóban ez következett. Most még azonban maradjunk ‘45 előtt, és nézzük meg a város *közigazgatásának* néhány, bennünket közelebbről érdekelhető jellemzőjét is.

Korszakunkban a város, tudjuk, megyeszékhely is. De változatlanul nem *törvényhatósági jogú*, hanem csak *rendezett tanácsú*, majd később „megyei” város. Jogállás szerint tehát alapvetően *alárendeltje* a megyének. Ez azután a város és a megye vezetői között állandó villongásokhoz vezet. A korabeli szerző sze-

¹²¹ Forrás: Bárdos I.: Politikai pártok, választási küzdelmek Esztergomban 1919-1945. Kézirat

¹²² Bárdos: i.m. 99. p.

rint „A vármegye és a város között már régóta hűvös volt a viszony”¹²³ és ez csak kiéleződött a húszas évek második felében, Huszár Aladár főispánsága alatt, aki gyakran közvetlenül avatkozott be kifejezetten városi ügyekbe. Megtehetette, mert, mint a helyi jogszabályalkotást vizsgáló szerző írja, „... a jogszabályokon (itt az országos törvényekről van szó) keresztül deklarált változások egy olyan folyamatot rajzolnak elénk, ahol a *hangsúly telepítés egyre inkább a közvetítésre, annak biztosítására kerül és nem az önkormányzatra*. Még pontosabban fogalmazva, a hangsúly úgy kerül egyre teljesebben a közvetítésre, hogy ezzel párhuzamosan gyengül az önkormányzat.”¹²⁴ (A szerző kiemelése.) Vagyis a hivatalos-formális politikai szférában a város elég erősen alávetett a külső-felső politikai akaratoknak, *önálló* várospolitikai alakításának csekély a lehetősége.

És akkor most újra meg kell kísérelnünk összefoglalóan jellemezni a VÁROST, a város társadalmát itt vizsgált korszakunkban, a két világháború között.

Az *alapjelleg*, úgy tűnik, nem változott e korban sem. Domináns-jellegadó része ugyanaz az alsóközéposztályból és felső-kispolgárságból összeszerveződött, ennél fogva kevert, igazi saját arculatot kiformálni nem tudó társadalmi tömb, mint az előző korszakban. Megnyilvánulásaiiban, életfolyamatában, kapcsolati formáiban persze változik valamelyest – mégiscsak a 20. században vagyunk már. (Lásd például a sporttevékenységek szerepének növekedését.)

Fontos fejlemény viszont, hogy határozottan tágulni és megerősödni látszik egy olyan *szellemi elit*, amely, azon túl, hogy őrizni és erősíteni akarja a „hely szellemét”, kitekintéssel bír, és megkísérli behozni a városba a kor haladottabb szellemiségét is. Értékrendje nem köldöknéző provincializmus, hanem tiszteletreméltóan nyitott lokálpatriotizmus. Ez az elit azonban mindvégig eléggé elszigetelt marad, törekvései nem nyernek visszhangot a város szélesebb társadalmában.

¹²³ Vécs O. i.m. 7. p.

¹²⁴ Dobsi Attila: Összehasonlító jogalkotáselemzés (E. város képviselőtestülete és Tanácsa jogalkotásának elemzése az 1920 1985 közötti időszakban. Kézirat, 1986. 11. p.

Munkássága, „munkásosztálya” a városnak gyakorlatilag nincs, keresőiparos népessége még mindig – mutatis mutandis – őrzi a kapitalizmus előtti kispolgári formákat, földműves-paraszsága olyan, amilyen e korban lehet.

A nagyobb baj – és bizonyára a társadalomszerkezeti szerveződés elmaradottságának oka is, kisebb részt következménye is – az, hogy a városnak mint egésznek nincs igazi fejlődési perspektívája. Nincsenek olyan belső vagy külső erők, tágan értelmezett erőforrások, amelyek kimozdíthatnák a „mellékvágányról”. Tervek és elképzelések persze vannak. A város jobb, felelős elméi megszámlálhatatlan fejlesztési elképzelést termelnek. Ipartelepítés, idegenforgalom, turizmus, az iskolaváros-jelleg erősítése; hol ez, hol az kap a meg-megújuló vitákban hangsúlyt. A legjobbak alaposan elemzik a feltételeket, a szükséges tennivalókat, az odavezető (akármihez, csak valami fejlettebbhez vezető) utat is. A tervek azonban sorra-rendre elhalnak, és úgy látszik, ez korántsem csak az egyébként valóban igen kedvezőtlen külső körülmények folyamánya. Mintha a tervek készítői maguk is inkább az előbb említett elszigetelt szűk szellemi elit-hez tartoznának (amely természeténél fogva csak a helyi társadalom belső szerkezete kapcsán említett „holdudvar” része lehet), a város mérvadó és hatalommal, cselekvési lehetőséggel rendelkező körei (a „belső kör”) inkább provinciális elégedettséggel szemlélnék saját meglétüket. Mintha nekik, akik tán tehetnének is valamit, város-vezér létük igazolásához éppen elég érték volna az „ezeréves királyi város” mítosza. Ahogyan a történész fogalmaz: „A tisztánlátás kialakulását nehezíti a város önteltsége, s a valódi vonzerejéről kialakított hamis képe is.”¹²⁵ Vagy ahogyan a korabeli újságíró érzékeli ugyanezt: „Mi magunk olyan büszkék vagyunk Szent István szülővárosára, hogy a legbüszkébb spanyol grand is elbújhat mellettünk.”¹²⁶ És e büszke gőg olyasmiben is megmutatkozik, hogy Esztergom a maga számára nem tartja fontosnak belépni a Vidéki Városok

¹²⁵ Bárdos I.: Esztergom az idegenforgalomban. Kézirat, 1985. 4-5. p.

¹²⁶ Esztergom és Vidéke 1924. Idézi: Bárdos i.m.

Kulturális Szövetségébe.¹²⁷ Tán csak nem azért, kérdem halkán, mert a KIRÁLYI VÁROS-t irritálja a „vidéki” jelző? ...

Hagyományok, történeti múlt, kiemelt jelentőségű egyházi központ, bizonyos tekintetekben – iskolák, kórház – regionális centrum-jelleg; megvannak most is. De a *társadalomfejlődésben*, az országos mozgások élvonalához illeszkedő helyi társadalma kifejlesztésében Esztergom ebben a korszakban sem lépett előrébb. Megmaradt a kisvárosok soha le nem írt, mégis mindenki által elég jól ismert „rangsorának” valamelyik hátsóbb fertályában. Így érte a várost 1945.

2.5. A pártállam korszaka – 1945-től a rendszerváltásig

Amint azt a korszakolás alfejezetben jeleztem, nyilvánvalónak tartom, hogy az 1945-től a „fordulat évéig” tartó három év alapjellegében a következőktől eltérő időszak, de városaink fejlődése szempontjából nem szükséges külön kezelni. A korszakot tehát egyben kezelem, és, mint jeleztem, amikor és amennyiben szükséges, ezen belül utalok ennek a három évnek a sajátosságaira.

Ezúttal szükségesnek látszik, hogy mielőtt a városaink korszakbeli alakulását vizsgálnánk, néhány általánosabb, a kisvárosok belső viszonyait lényegesen befolyásoló tényezőről is szóljak.

1945 vitathatatlanul cezúra a magyar társadalomfejlődés történetében, és ugyanilyen vitathatatlanul érvényesülnek a kontinuitás elemei is. Itt csak a legfontosabb mozzanatok felsorolásszerű jelzésére van szükség.

Az 1945-ös cezúra, a *megszakítottság* fő elemei a következők:

- A hatalmi-politikai szerkezet alapjaiban történő megváltozása. Kialakul egy demokratikus típusú hatalomgyakorlás *esélye*.

- Átalakul a gazdaság szerkezete: megszűnik a nagybirtokrendszer, átalakul a bankrendszer, és néhány év alatt megtörténik az ipar (gyáripar) tulajdoni szerkezetének az átalakulása.

---

¹²⁷ Ld. Bárdos: i.m. 53. p.

– Jelentős eleme a megszakítottságnak a szellemi szféra tartalmi átrendeződése. Ennek a lényege, hogy az 1945 előtt legfeljebb megtűrt, mindenképpen ellenzéki pozícióban lévő liberális polgári és baloldali gondolati áramlatok egyértelmű dominanciába kerülnek, míg a korábbi „uralkodó eszmék” gyakorlatilag hatalmi szóval elhallgattatnak.

– Fontos, bár külső tényező a „geopolitikai orientáció” (kényszerű) megfordulása. Az 1945 előtti Magyarország egyértelműen nyugat-európai orientációjú volt, gazdasági és szellemi értelemben egyaránt. 1945-től az ország – nem saját jószántából – Kelet-Európához soroltatik.

A társadalomfejlődés folytonosságának, a kontinuitásnak az elemei pedig a következők:

– A polgári (főleg kistulajdonosi jellegű) termelési formák még hosszabb ideig megmaradnak, sőt, jelentősen kiterjednek. (Közvetlenül 1945 után a földosztás – ami nagyjából 600.000 családot érintett – a mezőgazdaságban nagyságrendekkel kiterjeszti a kistulajdonos parasztságot.)

– A társadalom mindennapi mozgásaiban alig változóan továbbélnek a polgári-polgárosodó *értékrendek*; ezen belül a polgári jellegű célok, törekvések, normák. Jelen vannak, sőt közvetlenül 1945 után felerősödnek a politikai szférában (mindenekelőtt a politikai kultúrában) a korábban alkalmasint csak csíráiban megvolt demokratikus szerveződés- és eljárásmodok hagyományai.

– Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy voltak negatív értékű kontinuitás-elemek is: ilyen többek között az államigazgatás paternalista típusú szervezete és – részben – ebből következően az „uralmi szakszerűség” eljárásmódjainak a fennmaradása. Van komoly kontinuitása, hagyományozódása (újratermelődése) az „úri”, dzscentri-dzsentroid értékrendnek is. Negatív hagyománynak kell tekintenünk a nagy társadalomszerkezeti egységek (városi munkásság, parasztok) közötti merev választóvonalak részleges fennmaradását, ugyanígy általánosságban a város és falu közötti társadalmi különbségek erős meglétét is.

Tény továbbá, hogy az 1945 előtti politikai-hatalmi rendszer háborús összeomlása után, számos gazdasági, politikai és egyéb történés következményeképpen, a '45 előtti *társadalomszerkezet* is felbomlott. Eltűnt – társadalomszerkezeti értelemben – az arisztokrácia és a nagytőkések osztálya, a többi társadalmi csoport relatív helye értelemszerűen megváltozott.

Az 1945 után elinduló folyamatokat, végső elvonatkozásban, csak a jószerint minden mást magukba foglaló összefüggésekre ügyelve, alapjában két tényezőegyüttes határozza meg.¹²⁸

Az egyik a magyar társadalomnak a 19. századtól elinduló belső fejlődése, a polgárosodási folyamat. A másik a világháborúban kialakult, majd a háború befejeztével rögzült nemzetközi (nagy)hatalmi konstelláció. Amelynek lényege szempontunkból az, hogy a szövetséges győztes hatalmak gyakorlatilag két „tábor” alkottak, egyik oldalon a nyugatiak (Amerika, Anglia, Franciaország), másik oldalon a Szovjetunió, és ezek a legyőzött területeket érdekszférákra osztották fel. Magyarország a szovjet érdekszférához került. A szovjet vezetés pedig kezdeti, részben bizonyára kényszerű türelem után csak olyan társadalmi-gazdasági-politikai fejlődést volt hajlandó támogatni (illetve eltűrni), ami biztonságos garanciát jelentett arra nézve, hogy Magyarország mind katonapolitikai, mind gazdasági tekintetben megmarad a szovjet befolyási övezetben.

E két tényező egyidejű működése – persze sokféle differenciált finommozgásban és finom szerkezetben konkretizálódva, azok hol felszínre törő, hol búvópatakszerű közvetítésével – indít el egy lényegében 1989-1990-ig érvényesülő sajátos, kettős, egymásnak ellentmondó, egymást folytonosan eliminálni igyekvő folyamatrendszert. Ezek folytonos egymásnak feszülésben, de eme egymásnak feszülésben is összefonódóan alakították ki a pártállami időszak társadalomszerkezetét, az országosat is, az egyes települések helyi társadalmát is. Mindenekelőtt tehát ezt a kettős folyamatot kell vázolnunk.

¹²⁸ A kettős folyamat *konceptióját* eredetileg Esztergom-könyvemben írtam le.. Ld. B.P.: Esztergom, MTA Politikai Tudományok Intézete kiadása, Bp. 1992, 76-78. p.

Az egyik folyamat a bürokratikus-diktatórikus pártállam kiépítése és működtetése, szovjet minták alapján. A pártállam megfogalmazott célja egy ideologikusan megkonstruált, a marxi szocializmus-utópiára hivatkozó, új társadalmi szerkezet felépítése. E konstrukció szerint valamennyi termelési eszköz (minden tárgyi és szellemi tulajdon) kivonása az egyén fennhatósága alól és egy – gyakorlatilag mindentudónak tételezett – központi akarat, a pártállam alá rendelése, egyidejűleg az egyén mindenértelmű alárendelése a megálmodott „közösség”-nek, és ezek alapján egy homogén, (érdek)tagolatlan társadalom létrehozása, amelyben természetesen az elkülönült *településérdek* is magától értetődően tagadtatik.

A *pártállam működése* a többé-kevésbé szerves fejlődésű társadalomszerkezetre nézve alapvetően *romboló hatású* volt. Széttörte a korábbi struktúrákat, ami önmagában egy társadalmi formaváltás időszakában még nem lett volna baj. A konkrét folyamatban azonban két súlyos strukturális jellegű torzulás is benne volt. Az egyik az, hogy a pártállam működése a korábbi társadalomszerkezetnek nemcsak azokat az elemeit zúzta szét, amelyek pusztulása régen megérett történelmi szükségszerűség volt, hanem azokat is megsemmisíti vagy eljelentékteleníti, amelyek egy természetes fejlődésben kialakuló új struktúra legfontosabb részei, „vonzásközpontjai” lehettek volna (kistulajdonos parasztság és iparosság, munkásosztály). Ugyanakkor, és ez a másik torzító hatás, az autonómiák (binnen a települési autonómiák) elfojtásával lehetetlenné tette új strukturális egységek kikristályosodását, ő maga pedig nem volt képes az ideologikus céltételezésben megfogalmazott új rendezőelvek mentén új társadalomszerkezet formálására. (Ez egyébként is lehetetlen: a társadalomszerkezet csak a társadalomüzem napi működéseiben formálódhat ki; a „tudatos társadalomalakítás” csak a társadalom mélymozgásainak elősegítésére – vagy, mint esetünkben, gátlására, eltorzítására – képes.)

Az így létrejövő társadalomalakulás természetesen nem „szerkeztelen társadalom”. Csak éppen egyik alapvető rendezőelve egy a normálisnak tekint-

hető társadalomfejlődés benső logikája szerint „természetellenes” viszony: a pártállam szerkezeteihez való kapcsolódás módja (átszínezve a „civil társadalom” látens-lappangó folyamataival és viszonyaival).

A másik fő folyamat a „civil társadalom” alakulásának mindvégig valamiképpen folyamatos mozgása. Az 1945 utáni első években egy sok tekintetben spontán, autonóm, a szó teljes értelmében felszabadult fejlődés indul el; noha, a későbbi fejlemények fényében, valamint a később tudomásunkra jutott tények ismeretében azt kell mondanunk, hogy már ez is csupán látszólag és a benne aktívan résztvevők érzései szerint volt szabad fejlődés. Az 1948-1949 utáni időszakban már az autonómia látszata is elenyészett, ám nem enyésztek el a „civil társadalom” kipusztíthatatlan, a mindennapokba mélyen beágyazott, évszázados sodrású mozgásai. A társadalom él, ahogyan lehet, ha nem lehet nyíltan vállalni és megélni saját törekvéseit, akkor lappangóan, látenciába szorítottan. Ebben a lappangó mozgásban törvényszerűen folytatódik a magyar társadalomfejlődés évszázados „mélymunkája”. Valamiképpen folytatódik az a fejlődésmenet, amely a korábbiakban elindult, amely szerves következménye a „civil társadalom”, a polgárosodás 1945 előtti alakulásának. Ám ezeknek a törekvéseknek nem adekvát kerete a pártállam által létrehozott szerkezet. A folyamat így leszorított, lappangásba kényszerített, szükségképpen eltorzul. Nem a maga *valóságos formáiban* megy tovább, hanem valamiféle *álruhában*. És persze az évszázadok során kiformált, a konkrét mozgásokat szigorú normákkal szabályozó *polgári értékrend* nyilvános jelenléte nélkül. Az egyén, magánszférájában, igyekszik a folyamatban részt venni, de mert a többiekre való vonatkozás nélkül teszi ezt, a folyamat eredménye – Hankiss Elemér pontos meghatározásával – az *üres individualizáció*. A „civil társadalom” az egymástól elszigetelt magánvilágokban formálódik, nem képes saját-elvű – a tulajdonon, demokratikus politikai érdekegyeztetési folyamatokon, szellemi-kulturális értékek pluralitásán alapuló – polgári szerkezetiségeket kiformálni. Csak színezni-módosítani képes a pártállam rendezőelve mentén alakuló szerkezetet, a városok helyi társadalmában is.

Törvénytörő így az is, hogy a helyi hatalom működésében *dominanciára jut az informalizmus*. Kétségtelen, hogy mindez mindvégig jelen van az 1945 utáni folyamatok mélyén, és innen érthető, hogy az 1988-89-90-es folyamatokban *van, ami* a felszínre törhet; ennek elemzése azonban már a következő korszakhoz tartozik.

A lényeg végül is az, hogy bárhonnan indulunk is el a társadalomszerkezet alakulásának elemzésében, akár konkrét eseményektől, akár hosszabb folyamatoktól, akár a helyi társadalmakban végbement mozgásoktól, végtére mindig a *társadalomszerkezet labilizálódásához, cseppfolyóssá válásához, dezintegrációjához* jutunk. Nem is lehet ez másként. A társadalomszerkezet legfontosabb látható önkifejeződési formája a politikai érdektagság. Egy olyan politikai szerkezet, a pártállam, amely gyakorlatában tagadja a politikai érdektagságot, amely kemény hatalmi eszközökkel akadályozza meg a saját tételezéseitől eltérő bármilyen gazdasági vagy kulturális érdek politikai megjelenését, eleve lehetetlenné teszi a tagolt társadalom tagolt artikulálódását, lefojtja, lappangásba és álruhába kényszeríti a „civil társadalom” létszerűségükben megszüntethetetlen mozgásait. A szokásos – és a történetírásban sokszorosan igazolt – társadalomszerkezet-szemlélet szétesettséget, dezintegrációt, „rendetlen társadalmat” (Hankiss E.) tapasztal. Egy élő és működő társadalom azonban nem lehet „szerkezettelen”, nem nélkülözheti a valamiképpen rögződött kapcsolatformákat, viszonyrendeket. Meg lehet keresni azokat a rendezőelveket, szerkezetiségeket és kapcsolódási formákat, amelyek a pártállami időszak társadalomszerkezetét formálták, és le lehet írni ezek alapján ezt a szerkezetet. Erre azonban itt nincs szükség, mert a kisvárosok *helyi társadalma* alakulását vizsgálva elegendő az, amit a történetről és a szerkezetalakulás *jellegéről* az eddigiekben elmondottunk.

Szükséges még néhány korszak-jellemzőt valamivel konkrétebben, figyelmünket a kisvárosokra fókuszálva, tekinteni.

A legfontosabb, minden mást alapvetően meghatározó jellegzetesség az, hogy a pártállam egy *rigiden centralizált, hierarchikus, redistributív szerkezetet*

alakított ki. Amelyen belül azonban egy egészen sajátos „kettős hatalom” érvényesült. A hatalmat *elvileg, jogilag deklaráltan* (Alkotmány, Tanács törvény) az *önkormányzati-államigazgatási* szervek rendszere (Országgyűlés, minisztériumok, megyei, járási és helyi tanácsok) gyakorolja. *Döntési jogosultsága* ezeknek van. Mellette ott van a Párt (nagy betűvel írom a kor szokása szerint, mert itt az egyetlen pártról, mint sajátos külön entitásról van szó), amely – egyébként szintén rigiden centralizált és hierarchikus szerkezetében – a *valóságos hatalomgyakorlás* (döntéseméleti kifejezéssel: a *reális döntések* meghozatalának) színtere. A döntéseket – minden szinten – a pártszervek hozzák meg, a megfelelő választott szervek (országgyűlés, tanácsok) voltaképpen csak *legitimálják* azokat. Ez természetesen ahhoz vezet, hogy az egész döntési folyamat sajátos „lebegő” bizonytalanságba került. A Tanácsnak (Országgyűlésnek) *joga van* az „illetékes” pártszerv akaratától eltérően dönteni, és, alkalmasint, megkísérelheti ehhez megszerezni a „magasabb” pártszerv jóváhagyását. (Egy kisváros esetében: a városi tanács nem ért egyet a *városi* pártbizottság véleményével, attól elérő döntéséhez megszerzi a *megyei* pártbizottság támogatását.) Az ilyen „játszmák” ebben a korban nagyon gyakoriak; sokszor igen nehéz eldönteni, hogy egy településen ki az igazán „erős ember”, a helyi párttitkár-e, vagy a tanácselnök. (Vagy valaki más, akinek a felsőbb párt és/vagy tanácsai szervekhez olyan *személyes kapcsolata* van, melynek révén meg tudja szerezni azok jóindulatát.)

A centralizált szerkezetnek természetes velejárója az, hogy a helyi – esetünkben kisvárosi – szerveknek az *önállósága* (önálló döntési jogosultsága) igen korlátozott mértékű. Érvényes ez a gazdaságra éppúgy, mint a közigazgatásra, vagy a társadalom-működés más szféráira. Érdekes néhány dolgot részletesebben is megnézni.

A *gazdaságban* ez a szerkezet két dolgot is jelent. Az egyik az, hogy minden, valamennyire is jelentős *gazdaságfejlesztési* és *gazdaságirányítási* döntés egy központban (Országos Tervhivatal) születik. A helyi (városi) szervek feladata legfeljebb a döntés *végrehajtása*, illetve a *végrehajtás megszervezése*. A

helyi érdekek ebben a szerkezetben teljesen mellékesek, legjobb esetben is csak *informális csatornákon* („kijárási”) érvényesíthetők. (Emlékeztetek arra, hogy éppen ez, a „kijárási-képesség” az egyik alapja a kisvárosok helyi társadalmában a jó pozíciónak, a „belső kör”-be tartozásnak.) A másik dolog, amit a centralizált szerkezet magával hoz, az, hogy a település gazdasági egységei tipikusan formálisan sem „önállóak”, hanem vagy közvetlenül minisztérium irányítása alá tartoznak, vagy másutt (megyeszékhelyen, vagy Budapesten) lévő központi egységek „telephelyei”.

Jellemző példa Baján. 1980-ban a városban összesen 53 „ipartelep” található. Ezek közül 3 minisztériumi irányítású (amelynek működésére tehát a városnak semmi befolyása nincs), további 24 minisztériumi vállalat „telepe” (hasonlóképpen minden helyi befolyás nélkül), 5 tanácsi vállalat (megyei tanács vállalatai!) telepe, 16 szövetkezetek telepe (tehát úgyszintén városi befolyás nélkül), és mindössze 1 tanácsi vállalat és 4 szövetkezet van a városban, amelyekre helyi hatást lehet gyakorolni. A nagyságrendekről: a „szocialista ipar” a városban ekkor 10.144 főt foglalkoztat, ebből a tanácsi (és/vagy a helyi tanács által felügyelt) egységekben dolgozik 180 fő, az összes foglalkoztatott kevesebb, mint 2%-a.¹²⁹ Ez a 2% az, akiknek tevékenységére, életére jövedelmére, akármire a „helyi hatalom”-nak bárminemű hatása van...

Nem sokban különbözik a helyzet a *szellemi szférában* (kitüntetetten oktatás és kultúra) sem. Az óvodák, általános iskolák ugyan helyi fenntartásúak és irányításúak, de már a középfokú oktatási intézmények jelentős része (a szakmunkásképzők) közvetlenül megyei vagy minisztériumi irányítás alatt vannak. A felsőfokú oktatási intézmények meg – ha vannak – „természetesen” minisztériumi irányításúak. A művelődési házak a településéi, de már a múzeumok tipikusan nem helyiek.

Példám ezúttal esztergomi. A város kétségtelenül legjelentősebb történeti-múzeumi értéke a Vár és Vármúzeum korszakunkban a Nemzeti Múzeum részlege. Az unikális jellegű vízügyi múzeum pedig természetesen az illetékes minisztérium fennhatósága alá tartozik.

¹²⁹ Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 1980. KSH Bács-Kiskun megyei Igazgatósága, Kecskemét, 1981, 120. és 133. p. adatai alapján

És természetesen érvényes az önállótlanúság a *politikai szférára* is. A problémavilág belső ellentmondásossága magába a Tanácstörvénybe „bele van kódolva”. A törvény szerint ugyanis a tanácsrendszernek kettős, lényegi természetük szerint egymást kizáró funkciót kell betöltenie: „A tanács és szervei ... *nép-képviselői-önkormányzati és államigazgatási ...szervek.*”¹³⁰ Ebből azután következik az érdemi tevékenységet végző apparátus (a végrehajtó bizottság és a szakigazgatási szervek) kettős kötöttsége (kettős irányítása, felelőssége) is: „A végrehajtó bizottság a megválasztó tanácsnak és a felettes végrehajtó bizottságnak (tehát nem a felettes – kisváros esetében a megyei – tanácsnak! – B. P.), illetőleg a Minisztertanácsnak *alárendelten* működik.”¹³¹ (Kiemelés tőlem – B. P.) Vagyis a helyi akarat – ha és amennyiben egyáltalán megnyilvánul – megvalósítója („végrehajtója”), a VB és „szakigazgatási szervei” működik felsőbb szerveknek *alárendelten*. Ebben a politikai logikában természetes már, hogy „A tanács *rendeletet alkothat* jogszabály *végrehajtására...*”, s noha joga van rendeletet alkotni „... jogi rendelkezést igénylő társadalmi viszonyok szabályozására” is, ezeket azonban a „... megyei tanács végrehajtó bizottságához ... kell... (jóváhagyásra) felterjeszteni...”¹³²

Ez a kettős kötöttség visz azután bele a tényleges működésbe egy sajátos bizonytalansági tényezőt. Azt ugyanis, hogy igen gyakran nem eldönthető, hogy a végrehajtó bizottság adott esetben a helyi akarat (a tanács) megvalósítójaként, vagy a felsőbb akarat érvényesítőjeként (mint államigazgatási szerv) jár-e el. Így könnyen előfordulhat a két elv *egymásba csúsztatása*: a helyi társadalom valamely ágensének parciális érdek-érvényesítését úgy tüntetik fel, mintha központi – tehát megfellebbezhetetlen – direktíva végrehajtása volna.

A szigorúan hierarchikus szerkezet következtében továbbá természetesnek kell tartanunk, hogy a politikai szerkezetben az öngazgatási-népkepviseleti és az államigazgatási funkciók közül egyértelműen az utóbbi kerül erős dominan-

¹³⁰ Tanácstörvény, 2.§ (1) bek.

¹³¹ Tanácstörvény, 41.§ (2) bek.

¹³² Tanácstörvény, 34.§ (1) és (3) bek.

ciába. Ami viszont azt jelenti, hogy a helyi szervek – „önkormányzatok” – működésében, tevékenységében dominánssá válik a *végrehajtásra orientált* jelleg, csaknem teljesen elnyomva a *kreatív*, helyi érdekeket saját megoldásokkal érvényesítő jelleget. S hogy ez az értékelés nem utólagos visszavetítés, mutatja egy abban a korban született munkából vett idézet: a tanácsokban folyó „... szervezeti tevékenység nem áll másból, mint a magasabb hierarchikus szintek utasításának végrehajtásából a megadott módon és a megadott célok érdekében.”¹³³

A lényeg tehát az, hogy valamennyi létszférában a helyi társadalom önállóságát, felsőbb szinteknek való kiszolgáltatottságát látjuk. Ugyanakkor az is igaz – és akkor, amikor a kisvárosok helyi társadalmának jellegét, mozgásait vizsgáljuk, ez különösen fontos szempont lehet –, hogy a végrehajtás *hogyanja*, a minimális saját mozgástér kihasználásának mikéntje (milyen helyi érdekek hogyan tudják befolyásolni a döntéseket) komoly hatással lehet az emberek mindennapi életére nézve. Lehet egy központi direktívát úgy végrehajtani, hogy az a helyben élő emberek számára nyomorítottságot jelentsen, de lehet ugyanazt a direktívát az emberek számára pozitív irányban is kihasználni. *Ezért* fontos az, hogy hogyan alakulnak egy kisváros helyi társadalmában a belső erőviszonyok, hogy milyen (belső) erők lesznek azok, amelyek a (helyi) döntéseket befolyásolják, meghatározzák. Mert kétségtelen tény egyfelől az, hogy a helyi (kisvárosi) döntéshozók *alárendelt* helyzetben vannak a hierarchikusan magasabb szinten lévőkhöz képest, de kétségtelen tény másfelől az is, hogy ugyanők *hatalmi helyzetben* vannak a város lakóival szemben.

Egy további, a helyi társadalom-alakulás szempontjából különösen fontos tényező a következő. A *formális-hivatalos* szerkezet rigidén centralizált és hierarchikus jellege, és az, hogy ennek megfelelően az ebben a szerkezetben tevékenykedők erősen kötöttek a szerkezethez, hívja elő különös erővel az *informalizmust*. Azt a szerkezetet, amely a formális-hivatalos szerkezeten *kívül*

¹³³ Bélley L. – Kulcsár L.: A közéleti-politikai viszonyok elemei az új lakótelepeken. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Bp. 1975, 38. p.

működő – azt akaratának *legalizációs csatornájaként* használó – befolyásolási struktúra, amely ezen a módon érvényesíti a helyi társadalom belső érdekeit a lehetséges mértékben. Az informalizmust, amely éppen a fentebb mondottak következtében ebben a korszakban a helyi társadalom *meghatározó jelentőségű rendező elve* lesz.

Ebben a gondolati keretben kell tehát szemlélnünk városaink korszakbeli történeteit. Lássuk, eddigi logikánkat követve, először Baja „sorsát”.

A legkülső keret, a népességszám alakulása; a folyamatok dinamikájának érzékeltetése érdekében 1930-tól:

A város népességszámának alakulása 1930-1990-ig (a népszámlálások adatai)

Jelenlévő összes népesség	1930	27.736 fő
„ „ „	1941	32.084 fő
„ „ „	1949	27.936 fő
„ „ „	1960	30.263 fő
„ „ „	1970	34.689 fő
(Állandó népesség	1970	33.931 fő)
Állandó népesség	1980	37.419 fő
„ „ „	1990	38.042 fő

Forrás: népszámlálások adatai.

Megjegyzés: a népszámlálások 1930 és 1970 között a „jelenlévő összes népesség”-et tüntetik fel, 1970-ben emellett az „állandó népességet” és a „lakónépességet” is, a későbbiekben csak az utóbbi kettőt, amelyek közül én az „állandó népesség” adatát tartom jellemzőbbnek.

Az 1941-es „ugrás” minden bizonnyal a háborús viszonyok következménye: Baja, földrajzi elhelyezkedéséből következően nyilván a délvidéki katonai mozgások egyik központja is volt, a népszámláláskor feltehetően a „jelenlévő népességbe” az éppen ott tartózkodó katonákat is beszámították. Ettől eltekintve is a város népessége a korszakban eléggé egyenletesen és eléggé dinamikusan növekedett. (Ám érdemes figyelni arra, hogy a növekedés az utolsó évtizedben már lelassult, és a következő korszakban már csökkenésre vált: 2001-ben az állandó népesség 37.153) A vizsgált korszakban tehát Bajára is jellemző az or-

szágos tendencia, az urbanizáció, a városok növekedése a falvak rovására. (Ennek *társadalmi* következményeire később, a város értelmiségének dolgait elemző részben fogok kitérni.) Fontos azonban, hogy ez a növekedés nem volt kiugró, nem volt nagyobb arányú, mint általában a hasonló helyzetű kisvárosoké.

Nézzük, hogyan alakult a város gazdaság- (és foglalkozás-) szerkezete ebben a korszakban!

A város életében egyébként sem túlságosan nagy jelentőségű mezőgazdaságról szólva azt kell megállapítanunk, hogy az 1945 utáni változások annak szerkezetét lényegesen nem változtatták meg. A földosztás, nagybirtokok nacionalizálása természetesen megtörtént, de a kisajátított földterületnek csak a kisebbik részét osztották fel. Egyszerűen azért, mert – mint a korábbiakban bemutattam – a város mezőgazdasági népességének jelentős hányada eleve (kis)birtokos gazda volt. Így a kisajátított terület (zömmel, mint korábban láttuk, egyházi birtok) nagyobbik részén állami gazdaság alakult. Gondolhatnánk, a mezőgazdasági nagyüzem léte általában megnövelte a mezőgazdaság súlyát és jelentőségét a város gazdaság- és társadalomszerkezetében. Az első időben ez kétségtelenül így is volt. A viszonylag nagy területű állami gazdaság kialakítása valamennyit módosított mind a mezőgazdaságnak a város gazdaságszerkezetében elfoglalt helyén, mind a mezőgazdaság belső szerkezetén. Az előbbin annyiban, hogy megnövelte az ágazat jelentőségét: a város területén működő nagygazdaság, amelynek központja is a városban volt – eltérően a korábbiaktól, amikor a kalocsai érsekség több ezer holdat mintegy kiszakított a város gazdaságából – most már inkább magának a városnak a gazdasági szerkezetéhez kötődött. A mezőgazdaság belső szerkezetét tekintve pedig annyiban, hogy az állami gazdaság léte következtében Baján az országos átlagot (20%) jóval meghaladó (35%) arányban voltak képviselve a földműveléssel foglalkozók között a mezőgazdasági munkások.¹³⁴

---

¹³⁴ Az 1949. évi népszámlálás adatai.

A mezőgazdaság további útjában két folyamatnak volt kiemelkedő szerepe: a termelőszövetkezeti átalakulásnak és az állami gazdaság átszervezésének. A termelőszövetkezetek alakulása Baján az országos tendenciáktól lényegesen nem tért el. Eredetileg több szövetkezet alakult, ezek 1974-ben egyesültek. A korszak második felében a városban egy szövetkezet volt. Nagyságrendileg a közepesek közé tartozott: teljes területe közel 4000 hektár volt. A gazdálkodás színvonala is nagyjából átlagos: az egy dolgozóra jutó évi részesedés a hetvenes években alig tért el a megye többi városaiban működő szövetkezetek átlagától.

Az állami gazdaság fejlődése a város szempontjából ellentmondásos. 1961-ben ugyanis összevontak öt állami gazdaságot, pontosabban négy másikat a bajaihoz csatoltak. Az így kialakult nagygazdaság területe 16 800 hektár volt, ennek azonban csak egy része feküdt a bajai határban. Jelentős nagyüzem központja volt tehát Baján, s ez többek között azzal a nem elhanyagolható következménnyel is járt, hogy nagyszámú közép- és felsőfokú végzettségű szakembert kötött a városhoz. A másik oldalról viszont a több közigazgatási egységben folyó működése (túl azon, hogy az állami gazdaság „felettese” egyébként is országos szerv volt) azt eredményezte, hogy egyikhez sem – így természetesen Bajához sem – kötődött egyértelműen. A mezőgazdaság tehát változatlanul nem jelentős tényezője a város gazdaságszerkezetének. Következően a mezőgazdasági népesség sem befolyásolja lényegesebben a város társadalomszerkezetének alakulását: arányuk, éppúgy, mint az országban mindenütt, fokozatosan csökken, és éppúgy, mint korábban, mindvégig jóval alacsonyabb az országos átlagnál. Népességen belüli aránya, a mezőgazdaságban dolgozók jelentős hányadának a korábbiaktól eltérő jellegű, de változatlanul meglévő külső kötöttsége következtében a mezőgazdasági népesség ebben a korszakban sem válik a helyi társadalom jelleg-meghatározó tényezőjévé.

(Itt kell említést tenni egy, az elemzést nehezítő *kategoriális* /és egyben természetesen tartalmi/ problémáról. Mindvégig „mezőgazdasági népességről” beszéltem, holott nyilvánvaló, hogy az ebben a korszakban ide tartozó állami

gazdasági dolgozók /és tsz-tagok/ csoportja egészen más *társadalmi minőség*, mint a korábbi időszakok mezőgazdasági munkásai /a cselédek/ és a kisgazdák. A probléma persze általánosabb. A társadalmi struktúra jellemzésére ugyanis, annak lényegi megváltozása következtében, természetesen nem, vagy csak komoly jelentés-változás figyelembe vételével használhatók azok a kategóriák, amelyekkel a korábbi társadalomszerkezet elemzésében dolgoztunk. Az eltérő kategória-használat /az eltérő jelentés, belső tartalom hangsúlyozása/ esetén azonban a fejlődés *megszakítottsága* válik érzékelhetővé, hangsúlyossá, a kétségtelenül meglevő *kontinuitás* mozzanatai jóval kevésbé. Ez a nehézség minden történeti összehasonlító struktúravizsgálatban jelentkezik. A dilemma megoldására, mivel a mezőgazdasági népesség, mint láttuk nem igazán jelentős tényezője a város társadalmának, nem kell vállalkoznom; jelzését azonban szükségesnek tartottam.)

Országos folyamat, de éppen Baja korábbi társadalomszerkezetének jellegzetességei miatt különösen fontos az „önállók” számának és arányának gyors csökkenése. Emlékszünk, a korábbi időszakokban az ipari-kereskedelmi önállók (a kisiparosok-kiskereskedők) és a velük lényegében azonos társadalomszerkezeti helyzetben levő segédek adták a városnak nemcsak a legszámosabb, hanem egyben jellegadó rétegét. Még 1949-ben is az iparral foglalkozók egyharmada, a kereskedők több mint fele önálló, és hozzájuk kapcsolódnak a műhelyeik-üzleteik segédei is. Alig egy évtized alatt az önállók száma és aránya mondhatni jelentéktelenre zsugorodik: az 1960-as népszámlálás szerint már a város keresőinek mindössze 4%-a kisiparos, kiskereskedő, 1979-ben pedig már csak 2,2%. A csökkenés a hetvenes évek fordulóján megáll, a hetvenes évek második felében egészen kis arányú (csak tizedszázalékokkal kifejezhető) növekedés tapasztalható, jelentős növekmény a korszak végéig sincs; ennek a minimális növekedésnek azonban társadalomszerkezeti hatása nincs. A korábban jellegmeghatározó réteg tehát gyakorlatilag eltűnt.

A (helyi) társadalomszerkezet átalakulásának egyik lényegi elemét az *iparfejlődés* adja meg.

Baján a hatvanas évekig az iparfejlődés dolgában nem sok minden történt. Ennek volt általános oka: a kisvárosok legtöbbje az ötvenes években „...kimaradt az iparosítási programból, amely nemcsak feszített volt, hanem erősen központosító is. Ez... eleve következett abból, hogy a nehézipar alig decentralizálható...”¹³⁵ Ezzel együtt természetesen kimaradtak a kisvárosok – így Baja is – a nehézipar telepítéséhez, fejlesztéséhez kapcsolódó egyéb beruházásokból: az infrastruktúra fejlesztéséből, a női munkaerő lekötésére szolgáló könnyűipari fejlesztésekből is. (Baján például a csatornázás – amelyet pedig már az 1920-as években terveztek – csak a hatvanas évek második felében indult meg, a hetvenes évek végén még mindig kézikapcsolású városi telefonközpont működött. Hasonlóképpen a lakásépítés is: az 1945 utáni másfél évtizedben összevéve is alig néhány tucat lakás épült állami erőből.) De a viszonylagos stagnálásnak volt Baján egy sajátos oka is: a város földrajzi helyzete és közigazgatási státusának megváltozása. Az utóbbit a történelmi realitások figyelembevétele hozta magával: a kis területű, önmagában életképtelen Bács-Bodrog megye megszüntetése teljesen logikus volt, és ugyanígy logikusnak kell mondanunk a megyeszékhely Kecskemétre helyezését is. És ugyanígy természetes az is – ámbár ezt „természetességet” a bajai lokálpatrióták sohasem hajlandók elismerni –, hogy a rendelkezésre álló fejlesztési lehetőségek nagyobbik hányadát a megyeközpontra összpontosították. A földrajzi helyzet viszont politikai okok következtében jelentett hátrányt: a feltételezett jugoszláv „fenyegetés” miatt a határközeli város az ötvenes években szinte semmi fejlesztést nem kapott (még annyit sem, mint más nem nehézipari centrum kisvárosok).

Az iparban foglalkoztatott keresők száma nőtt ugyan a korszak első felében is (1949: 3902 fő, 1960: 5997 fő; népszámlálások adatai), ebben azonban ezúttal nem tényleges *iparfejlődés* tükröződik. A létszámfejlesztés kevés új be-

¹³⁵ Lázár István: Kisvárosok sorsa. Valóság, 1971. 12. sz.

ruházással, a meglevő termelőberendezések némi fejlesztése és jobb kihasználása útján történt. A termelési eszközök nagyobb arányú fejlesztése, a komolyabb beruházási tevékenység, tehát a *valódi* iparfejlesztés csak a hatvanas évektől indul meg. Elegendő ezt egyetlen példával, a legnagyobb üzem – a Finomposztógyár – beruházási adataival érzékeltetni.

*A Finomposztógyár beruházási adatai 1948-1974*¹³⁶

Időszak	beruházás millió Ft-ban
1948-1950	2,5
1951-1955	2,0
1956-1960	9,1
1961-1965	32,2
1966-1970	99,6
1971-1974	173,7

A Finomposztógyár mellett ebben az időszakban más, komolyabb nagyüzemeket (az 1000 fős létszámot közelítők vagy meghaladók) is kifejlesztettek: a Férfi Fehérneműgyár, a Bácska Bútorgyár, az Épületasztalosipari Vállalat, a Kismotor- és Gépgyár, a Ganz Készülékgyár. Szép számmal létesültek középüzemek is.

E változások következtében a város ipari termelésének fejlődési üteme a hatvanas évek elején már felgyorsult: 1960 és 1964 között az évi növekedés 16,9%. De Baja még ebben az időben is csak a közepesen iparosodott városok közé tartozik; a beruházások összegét tekintve még elmarad a városok átlagától. A helyzet gyökeresen csak a hetvenes évek elején változik meg; ekkortól Baja a beruházási összegek tekintetében – más kisvárosokhoz viszonyítva – előkelő helyet foglal el.¹³⁷

De maga ez a gazdaságfejlődés sem ellentmondásmentes. A legfontosabb: észre kell vennünk, hogy a gazdaság – és benne mindenekelőtt az ipar – alakulása nem volt öntörvényű, szerves fejlődés. Mindaz, ami történt, kevésbé alapozódott a város gazdasági múltjára, hagyományaira. Ez persze nem csodálható, hi-

¹³⁶ Faludi Gábor: Finomposztó Vállalat, Baja, 1975. 70.p.

¹³⁷ Erdősi F.: Baja ipara. 18. és 20. p.

szen ilyen hagyományok nem is igen voltak fellelhetők. Ami viszont már a legkevésbé sem magától értetődő, az az, hogy igen kevésbé, mondjuk határozottabban, egyáltalán nem fedezhető fel a hatvanas-hetvenes évek iparfejlesztésében határozott arculatra, valamilyen iparszerkezetre törekvő koncepció, és alig vették figyelembe a város földrajzi helyzetéből adódó lehetőségeket. (Jellemző példa az Épületasztalosipari Vállalat. A volt Szovjetunióból érkező nyersanyaggal dolgozik, országos piacra termel – a központosító logika következtében kevés félét gyártanak, van olyan épületelem is, ami csak Baján készül –, mind nyersanyagát, mind termékeit sok kilométeres vasúti szállítással hozzák-viszik.) Ritka kivételtől eltekintve a fejlesztések esetlegesek, a város szempontjából véletlenszerűek. A beruházások iránya, a termék-szerkezet meghatározása, mindezzel összefüggésben a szakemberszükséglet (szakmunkások és műszakiak) nagyságának és szakmai összetételének meghatározása jóval kevésbé városi, mint inkább országos (pontosabban: ilyenként feltüntetett anyavállalati, tröszt-központi) érdekek alapján történt. Ezeknek az üzemeknek a termelés szintjén semmi köze nincs egymáshoz. Nem folytatnak egymást kiegészítő tevékenységet, nincsenek kooperációs kapcsolataik: mindegyikük éli a maga külön – illetve a másutt székelő központokhoz kötődő – életét. Fokozza ezt a hatást, hogy – mint a felsorolásból kitűnik – ezek az iparvállalatok egészen különböző profilúak, így az ezekben dolgozók között nem alakulhat ki *szakmai alapú* (érdek)közösség sem.

Ez a többszörösen ellentmondásos iparfejlődés alakította ki a város korszakbeli „munkásság”-át; és az igazi kérdés számunkra az, hogy ez a „munkásság” mennyiben tudott *(helyi) társadalom-alkotó tényezővé* válni. Kimondható, hogy lényegében nem vált azzá, és ezt legalább három tényező együttes hatása okozta.

Az első ilyen tényező az, hogy bár igen jelentős a „nagyüzemek” munkássága, de az ipari fizikai munkások többsége közép- és kisüzemekben dolgozott. (Fő arányok: erős egyharmad az 1000 főnél nagyobb üzemekben, 30%-nál kevesebb a középüzemekben, további egyharmad üzemnek is alig tekinthető kisműhelyekben.) A korszak technikai színvonalát, vállalaton belüli viszonyait ismer-

ve mondhatjuk, hogy a „munkásság” jelentős hányada olyanokból áll, akiknek alapvető létviszonyaikban, munkavégző tevékenységük jellegében megőrződhet, újratermelődhet az előző korszak kispolgári jellege, nem válnak *modernizált* („szocialista” vagy kapitalista formában modernizált; ez mostani szempontunkból mindegy) társadalmi alakzattá.

A második tényező a nagyarányú bevándorlás és ingázás. Ennek nagyságrendjéről: már 1960-ban is a Baján élők egyötöde bevándorolt volt; nagy részük faluról érkezett, és az ipari munkásság számát gyarapította.¹³⁸ A hatvanas évek felgyorsuló fejlődése természetesen a bevándorlók újabb hullámaint hozta, a folyamatot különösen meggyorsította a hetvenes években elinduló nagyarányú lakásépítés. Az ingázókról: a hetvenes évek közepén már közel 5000 fő jár be a környékről naponta a város üzeméibe,¹³⁹ az aktív keresők nagyjából egynegyede,¹⁴⁰ az eljárók száma a 400-at sem éri el. A bevándorlás, illetve az ingázás nyilván messzemenő hatással van mind a munkahelyi, mind a lakóhelyi, mind a legszélesebb értelemben vett társadalmi beilleszkedésre, az integrációra. A bevándorlás kimozdítja az érintetteket eredeti társadalmi közegükből (többségükben a falvakból), és gyökeresen új létviszonyok közé helyezi őket. De az integrálás: a magatartás- és gondolkodásmódok, a szokások megváltozása nem megy végbe máról holnapra. A faluból jöttek hozzák magukkal az ott kialakult szokásokat, értékeket, normákat, és csak hosszabb idő után, gyakran csak a második nemzedékben válnak valóban, a szó teljes értelmében a város lakóivá; a város helyi társadalmának tagjaivá.

S végül a harmadik tényező egy sajátos tudati tény. (Ami egyébként korántsem bajai sajátosság – mint tulajdonképpen már az előző sem –, hanem a korszak társadalmának jellegzetessége; amelynek azonban a hatása a *városnak a saját fejlődésére is érzékelhető.*) A korszak ideológiája – amely önmagát marxizmusnak nevezte, noha az eredeti marxi gondolkodási struktúrával csak meg-

¹³⁸ Az 1960. évi népszámlálás adatai

¹³⁹ A Városi Tanács adatai

¹⁴⁰ Az 1970. évi népszámlálás adatai alapján számítva

lehetősen távoli rokonságot mutatott – a munkásság „hatalmi helyzetét” tételezte, igyekezett a „proletár-mivoltot” meghaladottnak feltüntetni. Valójában – mint nyitottabban gondolkodó korabeli szerző is megfogalmazza – a munkások gazdasági helyzete „...nem változik jelentősebben, mert a munkás továbbra is állandóan érzi a beruházások nyomását a maga napi szükségleteire és rövid távon érdekeire is.” És így „... továbbra is a vállalatvezetőségnek alárendelt bér-munkás marad,...”¹⁴¹ Gondolatmenetem szempontjából most éppen az a lényeges, hogy a munkás a „szocialista” vállalatban is, mindenfajta ideológiai tételezés ellenére, alapvető lényegét tekintve *bérmunkáshelyzetben van*. Ez a bérmunkáshelyzet persze ebben a korszakban nem abszolút érvényű – az ideológia, amely önmagát cselekvésekben is megkísérli manifesztálni, korlátozza érvényesülését –, mégis, egy önmagában szintén nem teljes kifejelettségű, de alapvonásaiban jellegzetesen *bérmunkástudatot* alakít ki. Baján ez a bérmunkás-tudat, legalábbis tömegesen, *új alakulás*. Hiszen láttuk, a két világháború közötti időszakban még a kisiparosok-kiskereskedők kispolgári mentalitása volt *a jellegadó*. Ennek átöröklődése (újratermelődése) és a bérmunkástudattal való sajátos egybefonódása hozza létre azt a sajátos helyzetet, amelyben a munkásság *társadalmi szerkezeti értelemben is* kialakulatlan, és így nem alkalmas arra, hogy a városnak ne csak statisztikai, hanem társadalmi vonatkozásban is meghatározó, jellegadó rétege lehessen.

És nem válhatott jellegadóvá az értelmiség sem. Minthogy egy helyi társadalom belső viszonyainak alakulásában kitüntetett jelentőségű rétegről van szó (emlékeztetek rá, a helyi társadalom szerkezete kapcsán jeleztem, hogy zömmel belőlük tevődik össze a „belső kör” is, a „holdudvar” is), róluk egy kissé részletesebben kell szólni.

Ha egy társadalmi csoport – ezúttal az értelmiség – *társadalmi arculatát* akarjuk szemügyre venni, kiinduló kérdésünk nem lehet más, mint hogy *honnan jött* (mindenekelőtt természetesen társadalmi értelemben, de fontos lesz ez föld-

¹⁴¹ J. Szczepanski, *A szociológus szemével*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977, 68. p.

rajzi értelemben is) az adott csoport; tehát először is a *származás*, a kibocsátó család milyensége érdekelt. A teljesebb kép érdekében, Baja esetében, mint a következő adatok mutatják majd, mindenképpen, nézni kell az előző korszakot, a két világháború közötti értelmiség származás szerinti összetételét is.

Az *országos* tendencia az, hogy „... az egész szellemi foglalkozású rétegnek körülbelül fele a szellemi rétegből több, mint egynegyede kiskereskedőktől és kisiparosoktól származott.” És „az értelmiség külső utánpótlását ... az önálló iparosok és kereskedők osztályából kapta.”¹⁴² Baján ez a tendencia, éppen a város bemutatott polgári-kispolgári jellegéből következően, az országosnál erősebb volt. Egy retrospektív adatfelvétel¹⁴³ szerint Baján ebben a korszakban az összes értelmiségi és vezető csaknem fele iparos-kereskedő családból származik. Vagyis Baja értelmisége a két világháború közötti korszakban az országos átlagnál jóval nagyobb mértékben polgári (kispolgári) eredetű. Ez pedig a hagyományozódás különböző csatornái közvetítésével nyilván nem kis mértékben befolyásolja a későbbi korszak értelmiségi magatartásmodelljeinek alakulását is.

Az 1945 utáni társadalmi átrendeződési folyamatok természetesen a városban is érvényesültek. A *közigazgatás* személyi állománya hamar cserélődött: a „fordulat évére” (1948/49) az állomány nagyjából fele már új volt, zömmel intragenerációs mobilitású munkás-paraszt „káderek”, illetve munkás-paraszt származásúak. Ám a korszakra általánosabban jellemző arculatot a hatvanas évek gyors értelmiségi létszám-növekedése alakította ki. Mit mutatnak a korszakot talán leginkább jellemző ‘70-es évek végi adatok?¹⁴⁴ És mindjárt kérdés az is, hogy van-e ennek az összetételnek bajai sajátossága?

Nézzünk egy összefoglaló adatsort, egymás mellé helyezve bajai és az országos adatokat!

¹⁴² Andorka Rudolf: Az értelmiség társadalmi mobilitásának alakulása. In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. (Szerk.: Huszár Tibor), Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978, 72. és 75. p.

¹⁴³ Ld. 81. lábjegyzet

¹⁴⁴ Az itt következő adatok egy 1978/79-ben végzett vizsgálatból származnak. (Ld. B. P: Értelmiség egy kisvárosban című, korábban idézett tanulmányom.) Az adatfelvételben valamennyi, a városban dolgozó diplomás értelmiséginek és vezető állásúnak küldtek – postai, önkitöltő – kérdőívet (1670 főnek), ebből értékelhető adatokkal visszaérkezett 1035 (61,9 %), az adatok tehát reprezentatívnak, megbízhatónak tekinthetők.

Az értelmiségiek és vezetőállásúak megoszlása az apa foglalkozása szerint

(%-os adatok)

Az apa foglalkozása	Baja teljes ¹⁴⁵ (1978-79)	Baja tisztított ¹⁴⁶ (1963 körül)	országos ¹⁴⁷ (1962-64)
Ipari fizikai	21	23	27
Mezőgazdasági fizikai	19	28	25
Önálló	14	11	15
Alkalmazott	13	13	16
Értelmiségi, vezető	29	22	16
Egyéb	4	3	1
Együtt	100	100	100

Az országos és a bajai „tisztított” arányok elég közel állnak egymáshoz ahhoz, hogy kimondhassuk: a bajai értelmiség származás szerinti összetétele nem tér el alapvetően az országostól. (Az egyetlen jelentősebb eltérés az értelmiségi, vezető kategóriában van /az országos 16%-kal szemben Baján 22%/, tudjuk azonban, hogy általában is a *városokban* magasabb e kategória aránya, tehát Baja nagy valószínűséggel a *városi átlaghoz* közelít.) Talán még annyit érdemes megjegyezni, hogy a bajai „teljes” és „tisztított” adatsorban, a lényegi hasonlóságon túl, két ponton van említésre méltó különbség. A *mezőgazdasági fizikai* származásúak aránya 1978-79-re érzékelhetően csökken, az *értelmiségi, vezető* származásúak aránya pedig nő. Minden valószínűség szerint annak az országos trendnek a lenyomatával találkozunk itt, hogy a ‘70-es években már kezdenek záródni a mobilitási csatornák, kezd szűnni a nagy társadalmi átrendeződésből fakadó igen nagymérvű társadalmi mobilitás.¹⁴⁸

A társadalmi származás kérdése jelen gondolatmenetben abból a szempontból érdekelhet, hogy az értelmiségiként dolgozók *kibocsátó családjukból* milyen *magatartás-mintákat, értékvilágot, hagyományrendszert* hoznak magukkal. A lényeg itt az, hogy az ebben a korszakban Baján élő értelmiségiek (és ve-

¹⁴⁵ Az előző lábjegyzetben jelzett vizsgálat adatai, az értelmezhető válaszok (N=912 fő) arányában

¹⁴⁶ Az országos adatsor időben csak 1962-64-ig megy el, ezért a pontosabb összehasonlítás érdekében a bajai anyagból kiemeltük a már ekkor itt dolgozókat (N=613), és a %-okat ennek arányában adjuk.

¹⁴⁷ Andorka R. – Harcsa I. – Kulcsár R.: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. KSH, Bp., 1975, 66-68. p.

¹⁴⁸ Ld. Andorka R.: Bevezetés a szociológiába, Osiris, 2001, 237. p.

zetők) jelentős része (40%) ipari vagy mezőgazdasági fizikai munkás közegekből érkezett első generációs értelmiségi, akik az értelmiségi lét *mintáit* nem családból hozzák, hanem környezetükből, az általuk látott értelmiségi mintákat veszik át. Kevesebb, mint egyharmad (29%) az értelmiségi-vezető közegekből érkezettek aránya, és ezen belül alig egytized a harmadik generációs értelmiségi (akinek már nagyszülei is értelmiségiek voltak). Az értelmiség *társadalmi arculata* kiformálódása szempontjából lesznek fontosak ezek a tények.

Éppilyen fontos kérdés a *földrajzi mobilitás*, a földrajzi értelemben vett „honnan jöttek”. Nyilvánvalónak tartom ugyanis, hogy a *városhoz való kötődés*, a város (helyi) társadalmában való *jelenlét milyensége* nagy mértékben függ attól, hogy helyben született-e, vagy bevándorolt valaki.

Ezúttal is szükséges – Baja esetében, mint látni fogjuk, különösen – röviden visszatekinteni az előző, a két világháború közötti korszakra.

Az életrajzi anyagok¹⁴⁹ szerint ebben az időszakban a városban dolgozó értelmiségiek 35%-a volt helyben született, 10% a környékről (Bács-Bodrog megye) települt a városba, és 48% érkezett messzebb vidékről. (N=459 fő) Fontos még, hogy a bevándoroltak legnagyobb része (79%) nem gyermekkorában, nem is pályakezdőként, hanem az életpálya későbbi szakaszában érkezett a városba. Vagyis a város nem termelte ki saját értelmiségét, nagyjából a teljes értelmiségi réteg fele már meghatározott élettapasztalatokkal, kialakult – másutt kialakult! – érték és normarenddel érkezett a városba. A viszonylag nagymérvű bevándorlás ellentétele azonban, hogy ebben az időszakban a város „erős kohónak” bizonyult: elegendő integratív ereje volt ahhoz, hogy megkösse „bajaivá” alakítsa az érkezetteket: azok közül a bevándoroltak közül, akiknek életútját az életrajzi anyagok alapján nyomon lehetett követni, bő kétharmad maradt végleg a városban.

A máshonnan érkezettség most vizsgált korszakunkban – tehát 1945 után – is jellemző maradt. Az 1978-79-es adatfelvétel szerint az akkor a városban élő

---

¹⁴⁹ Ld. 81. sz. lábjegyzet

értelmiségiek (vezetők) mindössze 31%-a született Baján, 30% környékbeli (Bács-Kiskun megyei) születésű, és 39% a messzebről a városba települt. Úgy látszik tehát, hogy Baján (is) történelmi korokon átnyúló érvényű szabályszerűség, hogy értelmiségének nagyobb részét „importálja”. (Az „is” azt jelzi, hogy ez a trend nem bajai sajátosság. Többek között egy 1970-ben végzett vizsgálat¹⁵⁰ azt mutatta, hogy a megkérdezett vidéki értelmiségieknek mindössze 18%-a lakott születési helyén, és látni fogjuk a trend érvényesülését Esztergomban is.) Ha nem is bajai sajátosságról van szó, az a kérdés azonban mindenképpen releváns, volt-e városnak eben a korszakban elegendő *integratív ereje* ahhoz, hogy *sajátjává* alakítsa ezt a sokfelől jött értelmiséget, hogy tudott-e ez a csoport a *város értelmiségévé*, a város helyi társadalmában meghatározott helyet elfoglaló társadalmi egységgé formálódni?

Mielőtt erre a kérdésre választ keresnénk, meg kell nézni még azt is, hogy az értelmiség bevándorlása nagyobb-e vagy kisebb, mint a város össznépességéé. A népszámlálás adata szerint 1960-ban az ekkor a városban élők kerekén egyötöde költözött máshonnan Bajára. A tendencia később is változatlan: ugyancsak népszámlálási adat szerint 1960 és 1970 között Baja vándorlási különbözete +15,4%, és még 1970 és 1980 között is +6,5%. Azt látjuk tehát, hogy bár a város egésze is nem elhanyagolható arányban bevándoroltakból áll, de az értelmiségben a bevándoroltak aránya (69%) jóval magasabb a városi átlagnál. Míg a nem értelmiségeik körében a bevándoroltak aránya még – feltevésem szerint – az integrálódást lehetővé tevő mértékű, addig az értelmiségiek között a bevándoroltak – az „idegenek”, a „jött-mentek”; bajai őshonos lokálpatrióták megjelölései – erős többsége kérdésessé teszi azt.

Az integráció problematikusságát jól érzékelteti egy 1979-ben készült interjú részlete: „Hogyan fogadták a városban, amikor ideköltöztek? – Nehezen, nehezen ... Ez a Baja, ez egy eléggé zárt világ. Itt megvannak a kialakult szokások, a horgászás, a Duna, a Sugovica-part, meg persze a halászléfőzés. Aki jobb embernek akar számítani, annak a hétvégén a Dunára

¹⁵⁰ Adatforrás: A vidéki értelmiség helyzete I.-V. Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1971-1972

kell mennie. ... Egy kicsit bolondnak néztek, hogy mi az asszonnyal a hét végén kocsiba vágjuk magunkat, és megyünk neki a nagyvilágnak, csak úgy. Ha kicsit is másként élsz, mint ők, nemigen fogadnak be a régiék.”

Több tényező is az integratív erő gyengeségére-gyengülésére utal. Az egyik egy valamiféle sajátos bezárkózás; amire az imént idézett interjú utal. A sajátosság abban van, hogy – az empirikus kutatás során készített interjúkból derül ez ki – az „őshonos” bajaiak az elzárkózást határozottan tagadják, és hangsúlyozzák, hogy a városra *régen is* jellemző volt a nyitottság és ma (1970-es évek vége) is az, bizonyos értelemben büszkék a város „befogadó jellegére”. Ellentmondás ez; értelmezésére két tovább tényező jelzése után visszatérek.

Fontos integratív tényező lehet a *lokálpatriotizmus*. Baján, az értelmiségben is, az átlagosnál erősebben jelen van ez a tudati alakzat. Úgy tűnik azonban, hogy a bajai lokálpatriotizmusnak egyik lényeges összetevő eleme a *múltra orientáltság*. Láttuk, a polgárosodás korszakában, tehát a nem nagyon távoli múltban Baja valóban a fejlődés élvonalában haladt; mintha ennek visszfénye tükröződnék még az e korszakbeli lokálpatriotizmusban is. Holott a két világháború közötti stagnálás, az 1945 utáni sokáig retardált fejlődés már egyáltalán nem táplálják ezt a lokálpatriotizmus-alapzatot.

És még egy, eléggé sajátosan bajainak látszó tényező. Láttuk, hogy nagyjából a hatvanas évek elejéig a város fejlődése igen lassú, inkább stagnálásnak mondható. Ebben az időszakban nyilván nem indult még meg az értelmiség beáramlása sem. A város akkori – itt tehát az 1945 és a hatvanas évek eleje közötti korszakra gondolok – értelmisége nagyrészt két típusból tevődik össze. Az egyik a „régí” értelmiség, azok, akik pályájukat még – értelmiségiként – 1945 előtt kezdték, a másik az „új” – többnyire nemzedéken belüli mobilitással érkezett – értelmiség. Bár e két típus (két csoport) – számos interjú tanúsága szerint – *elkülönül* egymástól, de nem áll *szemben* egymással. Talán azért is, mert mindkét csoport – az életrajzi anyagok szerint – döntő többségében *bajai*. Ez utóbbi tény, valamint a külső szorítás – a retardált fejlődés, a megyeközpontnak részben a

város rovására való fejlesztése – valamiféle összetartozás-tudatot eredményez. A hagyományokat ebben az időben elsősorban nyilván a „rég” értelmiség őrzi, de ehhez az „új” értelmiségben partnerre talál. Amikor a hatvanas évektől kezdődően megindul valamiféle dinamikusabb fejlődés – ami természetesen magával hozza nagyobb számú értelmiségi betelepülését is – az előző két típus tulajdonképpen a „bajaiság” bázisán összeolvad. Kialakul az értelmiségen belül a hagyományörző-lokálpatrióta törzsökös bajaiak csoportja, akik igyekeznek megőrizni a város – nem kis mértékben a „fényes” múltra hivatkozó – azonosságtudatát. Számukra kitüntetett jelentőségű érték a „bajaiság” megőrzése, a hagyományok ápolása, továbbvitele. Éppen ez lehet az alapja annak, hogy nehezen fogadják be az „idegeneket”. Noha – és itt térek vissza a fentebb jelzett ellentmondásra – ebben a megőrzendő hagyományrendszerben, tehát ez értékek ideológus szférájában, ott van *értékként* a tolerancia, a nyitottság, a befogadó jelleg is. Az ideologikum és a tényleges magatartás ellentmondása – olyan ambivalencia ez, amelyet a város sajátos fejlődésmenete *magyaráz* ugyan, de ettől még az ellentmondás, az ambivalencia, mint az integrációt akadályozó tényező, megmarad.

Úgy látszik tehát, hogy a vizsgált korszakban az értelmiség (sem) tud olyan relatíve egységes társadalmi arculatot kiformálni, amely a helyi társadalom jellegadó (vagy legalább a helyi társadalomszerkezetet lényegesen befolyásoló) rétegévé tenné.

Milyennek látjuk mindezek alapján Baja helyi társadalmát a vizsgált korszakban?

Érdemes felidézni, amit az előző korszak összefoglalójában mondtunk. Ezt írtam: „Baja tehát ebben a korszakban is megmarad polgárvárosnak. ... a két világháború közötti Bajának *van meglehetősen jól megformált helyi társadalma*, azokkal a jellegzetességekkel és belső tartalmakkal, amelyeket ... bemutattunk.” Mi változott?

Az e fejezetben leírtak alapján elmondható, hogy a város-társadalom alakulásában az 1945 és a rendszerváltás közötti időszakban dominánsan *dezinteg-*

ratív tendenciák működtek. Olyan erők, amelyek nem hogy erősítették volna a helyi társadalom belső szerveződését, hanem kifejezetten a (helyi) társadalmi integráció ellen hatottak. (Hogy csak a legfontosabbakat említsem: az országos társadalmi-politikai szerkezet rigid hierarchikus centralizáltsága, a város – nem csekély mértékben politikailag motivált – retardált fejlődése, a nagymérvű társadalmi és területi mobilitás, a – polgári jellegű – város-hagyományok többé-kevésbé tudatos háttérbe szorítása.)

Az előző korszakhoz képest alapvetően változott tehát Baja helyi társadalom-szerkezete, a következőképpen.

Ha a jelzett ellentmondásoknak a számításba vételével összefoglalóan akarjuk jellemezni Baja (helyi) társadalom-szerkezetének korszakbeli képét, akkor ellentmondásos, több tagadást, mint pozitív állítást tartalmazó megfogalmazáshoz juthatunk csak.

A társadalomszerkezet nagyságrendileg, számszerűségét tekintve meghatározó részévé minden kétséget kizáróan a (bér)munkásság vált; a bajai társadalom polgári, kispolgári jellege strukturális értelemben alapjaiban eltűnt. (Csak a hagyományokban, a mentalitásban él tovább, alakítva-formálva a *jelenidejű* lo-kálpatriotizmus tartalmait is.) Ez a munkásság azonban a leírt ellentmondások következtében – és megint: strukturális értelemben – nem kiformált, valamelyest is körülírható saját arculatú társadalmi tömb. Belsőleg rendkívül erősen réteg-zett, és nem csak a szakma, a képzettség, a munkajelleg vonatkozásában, hanem a munkásmivolt kialakultsági szintjeinek igen erős szóródása tekintetében is. Magának nincs határozott arculata; nem tud ilyent adni a városnak sem. És nem tud arculatot adni a városnak a hirtelen megduzzadt, sokfelől jött, önmagában szintén igen tagolt értelmiségi-vezető réteg sem, még kevésbé az egyébként is csekély mezőgazdasági népesség. A városnak a korábbi, viszonylag határozott arculatú polgári-kispolgári társadalomszerkezete tehát felbomlott, de az új alapokon megszerveződött új struktúra még nem alakult ki. (Még megközelítőleg

annyira sem, mint amennyire ez más, e szempontból szerencsésebb fejlődésű kisvárosokban megtörtént.)

Nem jelenti ez természetesen azt, hogy ne lenne meg a városban az *informatív struktúra*, amelyről fentebb, a korszak általános jellemzésekor azt mondtam, hogy az általános makrostrukturális kor-jellemzők következtében fokozott jelentőséget kap. Megvan ez a struktúra Baján, de, amint a többször említett interjúkból kiolvasható, alapjában *esetleges működésű*. A tulajdonképpeni – reális – döntések természetesen ama bizonyos „belső kör”-ben születnek, amelyben nyilván jelen vannak a Párt helyi szervének emberei is, a Tanács emberei is, nagyobb gazdasági egységek emberei is, ezektől független befolyásos emberek is. De szinte teljesen tisztázatlanok a „befolyás-kompetenciák”. Az a *szerkezet* tehát, amely jó közelítéssel megmutatná, hogy kinek, milyen ügyben mekkora „szava” van, ami – legalábbis a szerkezetet ismerők számára – elég jó biztonsággal *kiszámíthatóvá* tenné a működést. Egy belsőleg önellentmondásos kifejezéssel *szervezettelen struktúrának* mondanám.

Miközben mindezek mellett-alatt-mögött ott van az a lokálpatriotizmus, amely *őrzi* a „szebb múlt” emlékét és hagyományát, és ennek alapján is *akarja* az új viszonyok közötti új fejlődést. Egy mondatban: a város korszakbeli állapotát a szétesettség és az önálló arc újramegtalálására, kialakítására való igény és törekvés jellemzi.

S most lássuk a pártállami korszak Esztergomát.

A kiindulópont tehát 1945, vagy inkább a korszak alapvető lényegét meghatározó 1948/49-es kommunista hatalomátvétel. Mielőtt azonban az ekkortól kezdődő, a korszakbeli város-arculatot is nagyban meghatározó időszak társadalomalakító folyamatait részleteznénk, röviden foglalkoznunk kell az 1945 és 1948/49 közötti történésekkel is.

A város a háborúban rendkívül nagy károkat szenvedett, anyagiakban is, emberben is. Az anyagiakat jelzi, hogy a háború befejeződése után „romvárossá” nyilvánították. Az emberveszteségekről majd a népességdinamika bemutatá-

sa kapcsán szólunk. Az alapfeladat tehát az élet újraindítása volt. A feladatot az első lépésben – a szovjet csapatok bevonulását követő közel két hetes interregnum után – a Nemzeti Bizottság vette kézbe.

A Nemzeti Bizottság pártdelegáltakból szerveződött. Összetétele Esztergomban a következő volt: az MKP (kommunista párt), az SZDP (polgári párt), a Szakszervezeti Tanács egyaránt 3-3 tagot delegált. A bizottság, helyi határozat alapján, paritásos alapon jött létre, eltérően az országos instrukcióktól, amelyek a pártok relatív ereje, „az élet megindításában játszott szerepük” alapján javasolta a szervezést.¹⁵¹ Az újrakezdést a bizottság sikerrel indította meg. Igazából a Nemzeti Bizottság hozta létre az új (1945. augusztus 11-én megalakult) képviselőtestületet is, amelybe a tagokat szintén a pártok delegálták.

A két szerv hosszú évekig egymással párhuzamosan működött, tagságuk is jórészt átfedte egymást. A Nemzeti Bizottság 18 tagja közül 14 a képviselőtestület tagja lett, és még 1949-ben is mindössze 4 olyan bizottsági tag van, aki nem tagja a képviselőtestületnek.¹⁵² Ez, mint az elemző írja, „... felveti a testület megkettőződésének gyanúját. Szinkron-vizsgálatot igényel, hogy ... mi a viszony a két testület között; nem válik-e funkciótlaná vá valamelyik?”¹⁵³ Az elemző tudományos óvatossága érthető, azonban hihetőnek gondolom az akkori polgármester, Bády István visszaemlékezését, aki szerint a hivatalos közigazgatás megszilárdulásával párhuzamosan a Nemzeti Bizottság szerepe és működése teljesen üressé, formálissá vált.¹⁵⁴ Úgy tűnik, hogy ez sajnálatos, de egyáltalán nem véletlen fejlemény. A nemzeti bizottságok csírái voltak és kifejlésükben magjai lehettek volna egy valóban alulról szerveződő, autonóm *települési önkormányzatiságnak*. A centralizáló egyeduralomra törő központi hatalomnak viszont – és ennek kiépülése nem csak 1948/49-ben kezdődik el, koncepciója nyilvánvalóan mindvégig ott lebegett a kommunisták szeme előtt – éppen a jól

¹⁵¹ Ld. Rozgonyiné dr. Kéri Teréz: Adalékok Esztergom város társadalomtörténetéhez. Egyetemi szakdolgozat, 1989. ELTE Szociológiai Intézet, 19-20. p.

¹⁵² Ld. u.o. 22. p.

¹⁵³ U.o. 23. p.

¹⁵⁴ Ld. Bády Istvánnal készült életútinterjú; kéziratban

kézbentartható közigazgatás megerősítése volt az érdeke. A közigazgatást később zökkenő nélkül át lehetett vinni a tanácsrendszerbe, a nemzeti bizottságokkal ez már nehezebben ment volna. El kellett tűnniük.

A testület azonban ekkor még működik, teszi, amit a város érdekében tehet. A testületi iratok áttekintéséből kitűnik, hogy az éppen aktuális feladatok mellett igen komoly tervek születnek a város igazi fejlődésének elindítására is. Előrehaladott tárgyalások folytak jelentős külföldi (amerikai) tőke bevonására, komoly iparfejlesztésre; ezeket, a politikai helyzet változásával a központi vezetés leállította.¹⁵⁵ De pontos, részletes, költségvetéssel kellően alátámasztott tervet készít a város – Bády István mb. polgármester vezetésével – az országos 3 éves terv időszakára részben a háborús károk helyreállítása, részben egy új fejlődés elindítását elősegítő beruházásokra is.¹⁵⁶ A programból azonban nagyon kevés valósult meg. A „fordulat éve” után ugyanis elkezdődik a város tudatos háttérbe szorítása. Ahogyan az 1948/49-es fordulatot követően (részben azzal egyidejűen) egyre nagyobb hangsúlyt kapott a politikában a múlttal való radikális szakítás, ahogyan az új politikai kurzus kezdte kiépíteni a maga szerkezetiségeit (az iskolák államosítása, az egyház elleni fellépés, a Mindszenty-per, a többpártrendszer elsorvasztása, végül a tanácsrendszer kiépítése), úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy Esztergomnak, a „*prímási városnak*” az öntörvényű fejlődése ennek a hatalomnak a szempontjából *megengedhetetlen*. Megkezdődik az eljelentéktelenítés.

A folyamat lényegi kezdeteinek rövid és pontos összefoglalása: „1949-ben a tanácsi rendszer előkészítése kapcsán került sor ismét az igazgatási-területi egységek átformálására. Ekkor már komolyan vitatták Esztergom jogosultságát a megyeszékhely szerepére: lakosságának összetétele, a város viszonylagos gazdasági erőtlensége és területi elhelyezkedése mellett döntő ellenérvként vették számításba a politikailag megbélyegzett egyházi székhely státusát. 1950-ben a

¹⁵⁵ Rozgonyiné i.m. 24. p.

¹⁵⁶ Esztergom m. város várospolitikai programja. Közzéteszi dr. Bády István mb. polgármester. Esztergom, 1947. (A programot a képviselőtestület 74-1947 kgy. sz. határozatával elfogadta.)

megyeszékhely Tatabányára, a járási székhely Dorogra került, a város pedig közigazgatásilag a dorogi járás egyik településévé süllyedt. Esztergom – minden indoklás nélkül – eltűnt a megye elnevezéséből, de ha a város tanácselnökének javaslata teljesült volna, a térképről is. Ez esetben Dózsafalva fedné az ország első fővárosának nevét és régi dicsőségét.”¹⁵⁷ Dózsafalva ugyan nem lett, de megye- és járásszékhely mivoltát elvesztvén (alája sorolva az alig harmadakkora, nagy község státusú Dorognak), elvitték belőle a megyei és járási intézményeket. A szakemberekkel együtt. Évekig, amíg lassacskán nem tudott mindenki a megyeszékhelyen lakáshoz jutni, naponta „tanácsvonat” vitte a közigazgatás dolgozóit Tatabányára. Nemcsak közjogi állását veszítette el így a város, hanem jelenlévő szellemi potenciáljának, értelmiségének jelentős hányadát is. A dolog persze nem ment máról holnapra. Az igazán jelentős város sosem-volt Tatabánya, még formálisan is csak nagyon lassan volt képes „fogadni” a megyei intézményeket: a Megyei Bíróság már csak a nyolcvanas évek közepén települt át a megyeszékhelyre, és még a kilencvenes elején is Esztergomban volt a Megyei Levéltár.

Hogyan érintette ez a változás a város *társadalmát*? Itt csak azt emelem ki, *hogy a várostudatban*, a város önmagáról való gondolkodásában mit jelentett. Nyilván senki sem örült neki, mármint a várossal valami közösséget vállalók közül senki. Olyannyira, hogy már 1975-ben egy, a felszabadulás évfordulójára készült reprezentatív kötetben is, noha a kor és alkalom-megengedte óvatos fogalmazásban, mégis leírták: „Ezekben az években változás állott be a város életében: jelentősége némileg háttérbe szorult a megyében. A kormányzat úgy intézkedett, hogy a megye székhelyét Tatabányára kell áthelyezni. A város lakossága nem fogadta e döntést meglelégedéssel.”¹⁵⁸ A korábbi büszkeség és gőghelyébe, vagy inkább mellé, most a *sértettség* lépett. S ha amannak lényegi megalapozatlanságát kellett konstatálnunk, ennek viszont, ezt be kell látni, jó oka és

¹⁵⁷ Rozgonyiné: i.m. 9-10. p.

¹⁵⁸ Esztergom 1945-1975. Tanulmányok és bibliográfia Szerk.: Gyarmati Lajos és Nagyfalusi Tibor. Városi Tanács VB kiadása 1975. 57. p.(Az idézett rész szerzője dr. Gábris József)

kellő alapja volt. Csakhogy ez sem igazán *lendítő erő*. Elvileg kiválthatná ugyan a „csakazértis” attitűdöt, ám ez az önkormányzat, a helyi politika önállósága nélkül, a megyének-központnak való teljes kiszolgáltatottság állapotában sokat nem érhet. A saját erőforrásokkal való gazdálkodás lehetősége nélkül a „csakazértis” legfeljebb Don Quijote harcaihoz hasonlítható. A „sértő” körülmények elleni cselekvés lehetősége nélkül a „sértettség” tudati alakzata pusztán negativitás, ami nem indít értelmes cselekvésre, alkalmasint a még talán-tán reális, mégoly korlátozott tettek megtételét is eleve értelmetlennek tünteti fel. Eközben persze a sértettség mellett (mögött-alatt-felett) megőrződik a büszke kivételezettség-tudata (királyi város; az első magyar királyi székhely); a kettő együtt... Akárhogy is, ez a feszülő belső ellentmondás mindenképpen a VÁROS lényegéhez tartozik.

Most azonban, eddigi gyakorlatunk szerint, nézzük meg a korszak legfontosabb demográfiai-foglalkozásszerkezeti tényeit.

1949-ben a város lélekszáma 20.104 fő, 9,3 százalékkal kevesebb, mint 1941-ben.¹⁵⁹ A lélekszámcsökkenés egyáltalán nem meglepő. Egy része a tényleges háborús emberveszteségekből következik; a harcoknak a katonákon kívül egy olyan katonailag fontos körzetben, ahová Esztergom is tartozott, számos polgári áldozata is volt. A csökkenés másik, bizonyos nagyjából hányada egyrészt általános (elmenekülések, áttelepülések stb.), másrészt speciális (újra lecsökkent vonzásterület, katonai jelenlét csökkenése) okokkal magyarázható.

Több megfontolandót rejt a foglalkozásszerkezeti összetétel alapos megváltozása. A fő arányokban (ipar, mezőgazdaság stb.) ekkor még nincs igazán nagy változás, inkább az egyes kategóriák belső összetételében. Ekkor is a mezőgazdaságban dolgozik az összes keresők (9977 fő) 16 százaléka (1554 fő; 1941-ben is 16 százalék), iparban és bányászatban együtt 34 százalék (3419 fő; korábban 29%), kereskedelmi dolgozó 4 százalék (437 fő, az előző adat 8%), közlekedési szintén 4 százalék (az előző népszámláláskor 3%).

¹⁵⁹ Ez és a következők az 1949. évi népszámlálás – részben összevont – adatai.

A belső arányoknál az első érdekes kérdésünk az, hogyan alakul az egyes kategóriákban az *önállók* (tulajdonosok, független egzisztenciák) aránya. A statisztika által ekkor használt kategóriák a „munkás”, az „alkalmazott”, az „önálló” és az „önálló segítő családtagja”. Az utóbbi kettőt összevontam, a segítő családtagok száma oly kevés, hogy nem érdemes külön kezelni. A számok és arányok a fentebb már említett kategóriákra nézve és táblázatba foglalva a következők:

Az aktív keresők főbb foglalkozási csoportjainak megoszlása foglalkozási viszony szerint 1949-ben (részadatok, saját összevonásokkal és számításokkal)

	Foglalkozási főcsoport							
foglalkozási viszony	mezőgazdaság		ipar és bányá		kereskedelem		közlekedés	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
munkás	270	17	2535	74	99	23	284	66
alkalmazott	19	1	250	7	71	16	113	26
önálló és s. cs.	1265	82	634	19	267	61	34	8
együtt	1554	100	3419	100	437	100	431	100

Mit mutatnak a számok?

Az *iparon* belül a korábbiakhoz képest valamennyit csökken az *önállók* száma, de még nem nagyságrendileg. Vagyis ekkor még megvannak és dolgoznak a korábbi időszakokból jól ismert kézműves kisiparosok. Csak valószínűsíteni lehet – sajnos erről már nem szól a statisztika –, hogy többségük már egyedül, legfeljebb 1-2 segéddel dolgozik; tudjuk, hogy a (gazdaság)politikai „gőzhenger” ekkorra már beindult. Feltűnhet azonban az alkalmazottak viszonylag csekély száma. Ez két dologra utal. Az egyik az, hogy mint már korábban is, számos esztergomi lakos a dorogi – dorog-vidéki – bányákban dolgozik, azok nem munkás személyzete ekkor még nem ebben a városban lakik. A másik, hogy a város „üzemei” még oly aprók, hogy jelentősebb számú alkalmazotti létszám foglalkoztatását nem teszik szükségessé.

A *kereskedelem* belső arányai egyértelműen a magán-kiskereskedelem dominanciáját mutatják. A 23 százalék „munkás” és 16 százalék „alkalmazott” nyilván a többséget (61 %) jelentő önálló üzlettulajdonos segédei. A kiskereskedelmet ekkor még nem érte el az államosítás.

A *közlekedések* többsége nyilvánvalóan a MÁV (és MÁVAUT) alkalmazottja.

Annál fontosabb viszont a *mezőgazdaság*, a földműves-paraszti népesség. Az ő viszonyaikban ekkorra, természetesen a földosztás következményeképp, valóban radikális változás állt be. Az elsöprő többség (82 %) az önálló, birtokkal rendelkező gazda. A birtoknagyság szerinti megoszlás sem érdektelen. Az önállóak közül 1 kh-nál kevesebbje van 16 százaléknak, 1-10 kh-as kisbirtokos 76 százalék, 10-25 kh közötti középparaszt 7 százalék, és 25 kh-nál többje van összesen 10 embernek (1 %). Ha ismerjük valamennyire Esztergom mezőgazdaságának termelési szerkezetét, táji-földrajzi adottságait (kevés szántó, nagyobb arányú szőlő-gyümölcs), akkor bizton állíthatjuk, hogy a döntő többséget kitevő 1-10 holdas gazdaságok nagyobbik része éppen akkora, amivel a családi munkaerő elbír, és amiből a család képes megélni. Szóval a klasszikus kisgazda nagyságrend. Ez az, ami meghatározóvá válik Esztergom mezőgazdasági népességében. (Amint szerte az országban, másfelé is.) És ami így létrejön, igaz, ekkor még csak kezdeteiben, csíraformában, de alaplényegében mégis egy *új társadalmi alakulat*. Ha tetszik, egy új osztály, a mezőgazdasági kistulajdonosok osztálya.

Láttuk, hogy 1945 előtt a kis- és középbirtokos parasztok Esztergomban sem alkottak önálló arculatú társadalomszerkezeti egységet, mint ahogy az országban sem tudtak ilyenné formálódni. A parasztság, belső differenciáltsága ellenére, „parasztrendként” tagolódott be a társadalomba, mind a „fölsőbb társadalommal”, mind a polgárosodással külsődleges-kívülálló a viszonya. Az 1945-ös földreform után, a politikai szerkezetváltozással együtt, megtörténik a parasztság gazdasági-politikai „beemelése” a társadalomba, elkezdhet kifomálód-

ni saját *kistulajdonosi* társadalmi-politikai arculata; a kisbirtok bázisán elkezdődhet végre a jobb elmék által oly régen óhajtott *paraszti polgárosodás*. Ha ez a folyamat kifuthat, ez a polgár-paraszt az egész magyar társadalomnak bizonyos értelemben jellegadó része, de a nem-paraszti városnak, Esztergomnak is markáns társadalmi csoportja lehetett volna.

Nem lett; hogy miért és hogyan nem, tudjuk. Csak annyit tegyünk még hozzá, hogy a Rákosi-féle vezetés az itt képviselt társadalmi szempontokat is tudatosan figyelembe véve kezdte el a kistulajdonos parasztság szövetkezetbe terelését (és ugyanez a tudatosság valószínűleg ott volt az 1959-1961-es téeszesítésben is). A pártvezetés pontosan tudta ugyanis, hogy a kistulajdon bázisán szükségképpen létrejöhetett volna egy sajátos paraszti „civil társadalom”, ez pedig a pártállami szerkezetet létében fenyegethette volna.

Ami tehát Esztergom *társadalomszerkezetében* 1949-ig – népszámlálásig; egyben a „fordulat évéig” – történt, az nem nagyon sok; legalábbis akkor, ha a számokban is megfogható szerkezeti képet vesszük. Mert az természetes, hogy a politikai térkép átrajzolódásával az egyes társadalmi *csoportok politikai szerepei* is megváltoznak. Visszaszorul a korábbi időszakokra dominánsnak jelzett alsó-középosztály-felsőkispolgárság réteg, helyét a városvezetésben valami más foglalja el; legalábbis részlegesen. Részlegesen, mondom egyrészt, mert a ‘45 utáni első képviselőtestületnek 17 olyan tagja volt, akik az 1938-as időközi választáskor az akkori testületbe kerültek. És más, mondom másrészt, mert főleg a baloldali pártok révén olyan emberek kerültek a városvezetésbe, akik addig még a közelébe sem juthattak. De hogy mi ez a „más” társadalmi értelemben, azt nem tudjuk. Mert „A képviselő-testület pártok szerinti megoszlását ismerjük. A párttagság szociális összetételét viszont nem közlik. Az egyes pártok tagsága nem tükrözi hűen a helyi társadalom belső rétegződését.”¹⁶⁰ Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban, egy szélsőségesen túlpolitizált légkörben a politikai színteret *pártok* uralták, amelyeknek nem túlságosan sok köze volt a város *társadalmi* tagolt-

¹⁶⁰ Rozgonyiné i.m. 23-24. p.

ságához. Csak valószínűsíthető, hogy Esztergomban a pártokban is zömmel az iparos-kereskedő (újtulajdonos kisparaszt) kispolgárság képviselői vitték a hangot. Az igazi kérdés azonban az lett volna, hogy tud-e, és milyen *társadalmi arculatot* formálni-mutatni ez az új vezető réteg. Kapcsolatban és kölcsönös vonatkozásban nyilván az új polgárosodó parasztsággal, s az új viszonyok között minden bizonnyal alaposan átformálódó iparos-kereskedő kispolgársággal. Erre a lehetséges formálódásra azonban nem adatott meg az idő. Mind a politikai, mind a társadalmi változásfolyamatokat új mederbe terelte 1948/49, a „fordulat éve”.

Az ezt követő időszak „városnyomorító” folyamatainak néhány fontosabbjairól már szoltunk. Most nézzünk néhány „városfejlesztő” mozzanatot.

Akarva, vagy politikai akaratok ellenére, más kényszerek hatására, mind-egy, tény, hogy a *népességdinamika*, a lélekszám növekedése Esztergomban jó három évtizedig soha nem látott méretű.

A város népességszámának alakulása 1949-1990-ig (a népszámlálások adatai)

Jelenlévő összes népesség	1949	20.363
„ „ „	1960	23.459
„ „ „	1970	27.367
Állandó népesség	1980	29.492
„ „	1990	28.730

Forrás: népszámlálások adatai.

Megjegyzés 1970-ig „jelenlévő összes népesség”-et veszem, a későbbiekben csak az utóbbit, az „állandó népesség” adatát tartom jellemzőbbnek.

A város népessége tehát a korszakban csaknem másfélszeresére nő. A hasonló nagyságrendű kisvárosok között ez ritka magas növekedési ütem (Bajái is jóval alacsonyabb), sőt, e városok jelentős hányadának népessége, főleg az elmaradottabb régiókban, kisebb-nagyobb mértékben fogy. A valószínű magyarázat, úgy tűnik eléggé egyszerű. A nagy iparfejlesztés korszaka ez. Ezen belül

is kiemelten fejlesztett ágazat a bányászat, benne természetesen a dorogi-tokodi bányavidék. Rengeteg új munkás kell, akiket le is kell telepíteni. Közvetlen forrásunk ugyan nincs rá, de minden jel arra mutat, hogy egyszerűbb és kedvezőbb volt a bányászok számára Esztergomban lakást építeni, mint a „centrum-település” Dorogon.

Ezt látszanak alátámasztani a foglalkozásszerkezeti adatok is. Az aktív keresőknek 1980-ban már 52 százaléka dolgozott az iparban (beleértve az építőipart és bányászatot is). Még ha figyelembe vesszük is, hogy ez időszakban a városba elég komoly gyárak (gyárrészlegek) települtek – Labor MIM, Medicor, Granvisus stb. –, ekkora ipari népességnövekedést ez nem indokol. Főleg, ha azt is tudjuk, hogy, mint általában a kisvárosokban, Esztergomban is számos környékről bejáró dolgozik. Úgy látszik tehát, valóban arról van szó, hogy Esztergom helyben lakó „ipari népességének” jelentős része valójában nem a városban dolgozik. Így kötődése legalábbis kettős; bizonyosan ez is hozzájárul ahhoz, hogy a város *integrációja* olyannak (alig-létezőnek) mutatkozik, amilyenek később látni fogjuk.

A nagy iparfejlesztés évtizedében rohamosan csökkent a mezőgazdasági népesség. 1980-ban az aktív keresők között alig 660-at találunk (5 %); ez abszolút számban jóval kevesebb, mint fele az 1949-esnek. Az igen nagymérvű csökkenés ugyan országos tendencia, de a kiindulóponthoz viszonyított csökkenési arány Esztergomban jóval nagyobb. Míg országosan ebben a három évtizedben a mezőgazdasági népesség durván felére csökken, addig a városban alig egyharmadára. Számos magyarázat lehetséges. Én azt gondolom, az is ott van a dolog mögött, hogy Esztergomban elég sok volt az egészen kicsi, 1-2 kh-as szőlőgyümölcs birtok. Ez, kellően intenzív műveléssel, és némi kiegészítő tevékenységgel szerény megélhetést biztosított. A téeszek-szervezések, amit ebből meg lehetett tartani, nem vitték be, az emberek maguk se léptek be, inkább váltottak: az eddigi kiegészítő tevékenység helyett, esetleg azt folytatva, vállaltak „főállást”, és valamennyi szőlőt-gyümölcsöst megtartottak kiegészítő jövedelemfor-

rásnak. Vajon ez a nagymérvű csökkenés igazi oka, vagy valami más, az eredmény szempontjából majdnem mindegy. Mert az eredmény az, hogy 1980-ra az előállt 5 százaléknyi mezőgazdasági népesség oly csekély arány és szám, hogy *társadalom-szerkezeti* szerepével alig kell számolnunk. Egy harmincezres városban az eltartottakkal együtt is alig kétezres mezőgazdasági népesség nemigen lehet erős társadalomformáló tömb.

A társadalmi képlet azonban mégsem ilyen egyszerű. A mezőgazdasági népesség csökkenésének egyik valószínűsíthető okaként említettem a „váltást”, a szőlő „mellékesként” való megtartását. Pontos adatok ugyan nincsenek erről, de az 1986-90-es esztergomi kutatás interjú-anyagiból tudni lehet, hogy a *régi* esztergomi lakosok jelentős részének ekkor is volt szőlője. Sokak számára, ezt is az interjúkból lehetett megtudni, a szőlő az „*igazi élet*”; a garantált jövedelmet adó főállás pedig a szubjektív-érzelmi szinten a „mellékes”. Kapcsolati szinten is: a szőlőszomszédság – és ez természetesen lehet harmadik-negyedik „szomszéd” is – erősebb kötődést jelent, mint bármilyen más társadalmi kapocs. Úgy sejtem hát, hogy a finomstruktúrák, a társadalomszerveződés „rejtett hálózata” szerveződésében ennek a fajta „mezőgazdaságnak” jóval nagyobb szerepe van, mint a számok alapján gondolni lehetne. A társadalom nem engedelmeskedik a fölülről, a politikai hatalomtól rákényszerített akaratoknak. Élni akarja a maga százados hagyományokon formált életét; ha nem lehet nyíltan-nyilvánosan, akkor rejtetten, látens formákban.

Térjünk még vissza a foglalkozás-statisztika rideg számaihoz.

A többi kategóriákban már igazán elgondolkoztató adatokat nemigen találunk. A szállítás-hírközlés dolgozóinak számszerű (431-ről 845-re) és kisebb arányú (4%-ról 6%-ra) növekedése a város lélekszám-növekedéséből, és a Doroggal, Tatabányával való kapcsolat erősödéséből természetesen következik. A kereskedelembe foglalkoztatottak létszámának háromszorosra (437-ről 1259-re) és arányának kétszeresre (4-ről 9%-ra) növekedése a város regionális centrum szerepkörének valamelyes erősödésére utal. A közigazgatás-közfoglalkoztatás

kategória csökkenése viszont (1061-ről 758-ra, illetve 11%-ról 6%-ra) egyértelműen a megye- és járási székhely funkciók elvesztéséből következik. Az utóbbi társadalmi következményeként említettem már a szakemberek távozását, ezzel a város helybenlévő szellemi potenciáljának (diplomás értelmiségének) csökkenését; ezt azonban, legalábbis formálisan, ellensúlyozza a városba telepített iparral együtt érkező műszaki értelmiség.

Ha már a szellemi potenciálnál tartunk, érdemes megnézni a népesség *képzettségi szintjének* az alakulását. Az összehasonlítás, a korszak során való elmozdulás bemutatása igen nehéz és csak rettentő elnagyoltan végezhető el a statisztikai kategóriák változásai miatt (lásd a táblázathoz fűzött megjegyzéseket), valamire azonban mégis jó lesz.

A 10 éves és idősebb népesség* iskolai végzettsége

(az elvégzett iskolai osztályok száma) a népszámlálások adatai szerint

(Az összehasonlíthatóság érdekében összevont-átszámolt adatok)

Iskolai végzettség	1949		1980	
	szám	%	szám	%
8 osztálynál kevesebb **	10650	65	7798	30
8 osztály***	4190	25	10833	42
Középiskola****	1635	10	7068	28
Együtt	16475	100	25 699	100

* A későbbi adatközlések 7 éves és idősebb népességre vonatkoznak. 1949-ben a korosztályos bontás 5-9 és 10.... kategóriát használ, ezért 1980-ra is ezt vettük.

**1949-ben: 8-nál kevesebb elemi vagy népiskola + 4-nél kevesebb középiskola + „nem ír, nem olvas” kategória. 1980-ban az általános iskola 1-7 osztály + a „O”.

*** 1949-ben: 4 elemi + 4 középiskola (ekkor ugyanis még a középiskolába 4 elemi után lehetett menni, tehát a 4 középiskola éppen 8 elvégzett osztály jelent). 1980-ban: 8 általános + szakmunkásképzőt végzettek (az utóbbi torzít, de mivel 1949-ben a középiskola még egyértelműen 8 osztályos gimnáziumot jelentett, ezzel a szakmunkásképzőt nem tekinthető egyenértékűnek.)

****1980-ban – 1949-ben nem lévén ilyen kategória – ide kellett beolvasztani a felsőfokú végzettségűeket is.

Akármennyire bizonytalan és elnagyolt is a statisztikai összehasonlítás, az teljes biztonsággal kijelenthető, hogy a város lakóinak iskolai végzettsége, mérhető, formális képzettségi szintje óriási mértékben megnövekedett. Kétharmadról egyharmadnál is kevesebbre csökkent a formálisan is alulképzettek aránya, és a minimum középiskolát végzetteké közel háromszorosára nőtt. Ha úgy vesszük, mondhatjuk nyugodtan, hogy megtöbbszöröződött a városban jelenlévő szellemi potenciál; a kérdés csak az, hogy miként és mennyiben működtethető ez a város érdekében? Meg persze az is kérdés, hogy a képzettségi szint növekedése megmutatkozik-e a város szellemi szintjének az emelkedésében? Válaszokat adni itt még elhamarkodott lenne. És később sem ebben a vulgáris egyszerűségben kell majd visszatérni rá. A válasz benne lesz azokban az értelmezésekben, amelyekkel a város korszakbeli arcát, mozgásait, helyzetét próbálom majd jellemezni.

De még itt, a szellemi potenciál formális mutatói között célszerű lesz áttekinteni a *diplomás értelmiség*, a befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkezők szakma (a „végzettség jellege”, ahogyan a statisztika fogalmaz) szerinti összetételét. És, ha már megvannak az adatok, nem édektelen a felsőfokon belüli szintek bemutatása sem.

Felsőfokú végzettséggel rendelkezők a végzettség jellege és szintje szerint (1980-as népszámlálásból vett részadatok)

Jelleg	felsőfokú együtt	egyetemi	főiskolai	egyéb felső- fokú
ipari	336	203	100	33
építőipari	84	64	17	3
mezőgazdasági	106	76	24	6
szállítási, hírközlési	10	3	5	2
kereskedelmi	10	8	10	
vízgazdálkodási	6	3	2	
városgazdálkodási	I	-	1	

földmérési	9	5	3	
egészségügyi	148	146	2	
oktatás és közműv.	796	215	430	151
művészeti	18	3	15	
jogtudomány	112	110	2	
közgazdasági	73	33	33	7
egyéb	88	14	74	
összesen:	1797	875	718	204

Számottevő nagyságrend tehát a diplomás értelmiségiek: az aktív keresők 13 százaléka. (Nagyjából megfelel a városok átlagának.) Szakmai összetétele is hasonló a többi kisvárosokéhoz: legnagyobb alcsoport a pedagógusoké (az oktatás-közművelődés kategória zöme), őket követik a műszakiak (ha az első 8 kategóriát egybe vesszük, 562 fővel), majd az egészségügyiék, jórészt orvosok és a jogászok jönnek. Van tehát, bőven, mindenféle értelmiségi. Van szellemi tőke. Megvan az alapja – formális, képzettségbeli értelmében – mind egy pezsgő szellemi élet kialakulásának, mind a *városérdekeket szakszerűen* képviselni tudó helyi politizálásnak. Hasznosul-e ez a szellemi tőke? – erre a kérdésre is az áttekinthető képben adhatjuk meg a választ.

A *foglalkozásszerkezet* korszakunk végi – egészen pontosan 1987-es – összetételéről egy ekkor végzett reprezentatív adatfelvételű szociológiai vizsgálat¹⁶¹ adatait tekinthetjük:

A megkérdezettek foglalkozás szerinti megoszlása (%-ban)

Vezető állású szellemi foglalkozású	5,6
Magasan kvalifikált értelmiségi	6,9
Egyéb szellemi dolgozó	22,3
Fizikai, közvetlen termelésirányító	6,6,
Fizikai, szakmunkás	24,0
Fizikai, betanított munkás	17,6
Fizikai, segédmunkás	5,9

¹⁶¹ Részletesebben a kutatásról ld. 2. lábjegyzet. Az itt közölt táblázatot ld. B. P.: Esztergom, 84. p.

Fizikai, bedolgozó	0,3
Állami gazdasági dolgozó	0,3
Termelőszövetkezeti dolgozó	0,5
Egyéni paraszt	0,2
Kisiparos	0,2
Kiskereskedő	1,0
Vállalkozó	0,3
Háztartásbeli, eltartott	8,3
(N=538 fő)	

Különösebb újdonságot az adatsor nem tartalmaz. Megerősíti azt, amit a korszak elejére vonatkozóan a mezőgazdasági népességről mondhattunk, vagy inkább felerősíti azt: e népesség aránya még a korszak kezdeténél is jóval alacsonyabb; Esztergomban, társadalomszerkezeti értelemben, jelentéktelen tényező. A legnagyobb csoport a munkásoké (a fizikaiakat összevonva 47,8%), azonban ezekről a munkásokról is nagyon csekély módosítással ugyanaz mondható el, mint amit a bajai munkásokról fentebb mondtunk. Módosító tényező – sajnos, adatszerűen nem bizonyítható, mert a kutatás kérdőívében konkrét munkahely nem szerepelt; más adatforrásokból valószínűsíthető csak –, hogy a fizikai dolgozók egy része a dorogi bányákban dolgozott, ők tehát nagyon korlátozott mértékben kötődhettek csak a városhoz, alig lehettek jelen a város (helyi) társadalmában. Jelentős az értelmiségek jelenléte; talán ők azok, akik valamiféle arculatot – lásd alább – adhattak a városnak.

Ám Esztergom esetében is lényegi kérdés, hogy mennyire „helybeliek” az ott lakók. Ehhez is az előzőekben idézett vizsgálat adatait¹⁶² érdemes megnézni:

A megkérdezettek megoszlása az egyén vagy család városba költözése szerint

A megkérdezett költözött (felnőtt korban) a városba	234 fő	43%
A megkérdezett szülei költöztek a városba	149 fő	28%
Régebben a városban él a család	154 fő	29%
<i>Összesen:</i>	<i>537 fő</i>	<i>100%</i>

¹⁶² B. P. i.m. 88. p.; a táblázat kivonata

A legfontosabb tény, hogy Esztergomban is, nagyon hasonlóan Bajához, a városlakóknak közel fele (43%) egyértelműen *bevándorolt*. Ha még a „szülei költöztek ide” kategória esetén is feltételezzük – más adatok szerint megalapozottan –, hogy jelentős részük már nagyobb gyermek volt, amikor szüleivel együtt Esztergomba költöztek, akkor egyértelműen azt mondhatjuk, hogy korszakunk végén az Esztergomban lakók *többsége* nem esztergomi. Csak ismételhetem, amit ezzel kapcsolatban Bajáról mondtam. A helyhez kötődés, a lokális öntudat kialakulásához, a helyi értékek átélte árvételéhez idő kell, mégpedig nem években, inkább generációkban mérhető idő. Az összecsiszolódás, a közös helyi értékek, normák, viszonyformák kialakulása még optimális feltételek között sem megy máról holnapra, és láttuk, hogy ezek a feltételek ebben a korszakban Esztergomban korántsem voltak optimálisak. A „hagyományrendszer”, amelyre esztergomi lokálpatrióták oly szívesen hivatkoznak, a városlakók *kisebbségéé*, és csak tovább nehezíti a helyzetet, hogy e hagyományrendszer jó részének a pártállam időszakában lappangásban, rejtettségben, látenciában kellett maradnia. Nem válhatott *integratív erővé*.

Mint ahogy, végiggondolva újra Esztergom pártállami korszakáról mondotakat, nemigen találunk más, működőképes integratív tényezőt sem. Milyen né alakulhatott mindezek alapján a város-társadalom képe ebben a korszakban?

Még az sem mondható – amit Bajáról mondani kellett –, hogy *szétesett*, dezintegrált helyi társadalom ez. Inkább úgy fogalmaznék, hogy egy „összeszer-vületlen”, integrálatlan szerkezettel találkoztunk itt. Ami viszont alaposan különbözik az új építésű, „csinált városok” törvényszerű még-össze-szervületlenségétől. Itt ugyanis adva van egy valaha volt – olyan, amilyen, de mégiscsak *volt* – szerkezet. A valamikori „királyi város” dominánsan eléggé fejletlenül kispolgári, modernizációs fejleményekkel alig átszínezett, az „ezerévenség” mítoszával ékített, belsőleg erősen tagolt, de néhány alapértékben valamiképp mégis egyet-értő szerkezete. Ami nem tűnt el, a társadalomfejlődés lassú mélymozgásait ismerve tudjuk, nem is tűnhetett el nyomtalanul. Ott van a „rég” esztergomiak

zsigereiben, ott van ezeknek az embereknek az egymáshoz való viszonyában, ott van mindennapi életük valamennyire megőrzött formarendjében, ott van – bármily extrémnek tűnik is, értsük most jelképként – a várost övező, szeretetteli szakszerűséggel művelt szőlőkben. Ám ez a valaha volt és lappangó folytonosságban máig élő szerkezet nem tudta, mert elfojtottsága miatt nem tudhatta magába fogadni, magához formálni, integrálni az újonnan érkezetteket. Akik így *kívülmaradtak*. De kívülmaradottságukban ők sem tudtak – országos jelenség – saját-szerkezetet kiformálni. Nem *együtt*, külön-külön maradtak kívül. És mivel sokan, az ős-esztergomiakhoz képest nagyon sokan vannak, szerkezettelen integrátlanságuk erősen visszahat a valaha volt szerkezet továbblétező maradványaira, bomlasztva azt is.

Esztergom helyi társadalma így, a jelzett pillanatban, még kevésbé mutatja egy *helyi társadalom* képét mint más, szerencsésebb fejlődésű kisvárosok. Szűk magánvilágok szervetlen egymásmellettiisége.

És mégis, és mindezek felett, létező és ható erőként ott van a „hely szel-leme”, És mégis, és mindezek ellenére a város polgárai többségének tudatában ott van, társadalomalakító tényező erejével, a város egyedi-különös jelentőségének az érzéki tudata. A mentalitás, a kollektív tudat alakzatai nem mindig vezethetők le a kemény tényekből...

Ez tehát az összegzés eredménye. Ebben az állapotban, ezzel a bizonyos értelemben zilált-tépett, sok-sok belső ellentmondást tartalmazó szerkezettel jut el a város 1989-1990-hez, a rendszerváltáshoz.

2.6. Mi történt a rendszerváltás után? – kitekintés

A 2.1 fejezetben ezt írtam erről a korszakról: időben visszafelé haladva a legutóbbi korszakhatár minden bizonnyal 1989/90, a „rendszerváltás”. Az azóta eltelt időről igen keveset tudunk majd mondani: a változott viszonyok maguk is nem kis mértékben kiforratlanok még, hiányzik természetesen a higgadt elem-

zéshez szükséges történeti távlat, és – városainkra mindenképpen érvényes ez – nem voltak empirikus vizsgálatok a városok helyi társadalmának aktuális állapotára vonatkozóan.

Bármennyire is kétségtelen, hogy a rendszerváltás lényegi változást hozott nem csak az ország, hanem természetesen városaink életébe is, *társadalomtörténeti* (és /helyi/ társadalomszerkezeti) hatásait a fentebb mondottak értelmében még nem lehet behatóan elemezni. Azon túl, hogy „a változott viszonyok maguk is nem kis mértékben kiforratlanok még”, és azon túl, hogy értelemszerűen nincs meg a „szükséges történeti távlat”, még az elvileg lehetségesnél is jóval kevesebb megbízható információval rendelkezünk e korszak *társadalmi* folyamatairól. Vannak statisztikai adataink, ismerünk fejlesztési koncepciókat¹⁶³, ezek azonban a társadalmi folyamatokról, a társadalmi mélymozgásokról semmit sem mondanak. Olyan szociológiai-szociálpszichológiai kutatásokat, amelyek ezeket a vonatkozásokat elemeznék, városaink vonatkozásában nem találtam. (Nem utolsó sorban a társadalomtudományi kutatások forrásainak szűkülése miatt sem születtek ilyenek.¹⁶⁴) Nagyon töredékes tehát, és éppen nem vállalt céljainknak megfelelő az a forrásanyag, amellyel dolgozhatunk. Így azután nyilván nem csak töredékes, hanem nagyon bizonytalan is lesz az a kép, amelyet megkísérlek felvázolni; mindezzel együtt is, úgy gondolom, hogy megkerülhetetlen egy „*kitekintés*”.

Minthogy, tudjuk, a rendszerváltás első soron *politikai* történés volt, helyénvalónak látszik ezúttal innen elindulni. Mégpedig a változás *sűrűsödési pontjait*, az országgyűlési és helyhatósági választások dolgait érdemes röviden tekinteni.

¹⁶³ Bajára vonatkozóan pl. ilyen dokumentum az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete és VÁTI Kht. Által 1998-ban készített „Bács-Kiskun megye Területfejlesztési Koncepció”-jának a bajai kistérségre vonatkozó része.

¹⁶⁴ Jellemző példa, hogy Esztergomra nézve előkészítettek egy kutatást a város vonzás-erejének vizsgálatára (Ld. Hidy Péter: Meddig ér a város? /egy kistérségi vizsgálat előtanulmánya és kutatási terve/; kézirat, 35. p), és ennek alapján még egy kísérleti adatfelvétel is történt (582 olyan valakit, akik bejöttek valamiért a városba, kérdeztek meg), a tényleges kutatás azonban forrás-hiány miatt már nem valósult meg.

Az 1990 tavaszi parlamenti választás eléggé egyértelműen a két nagy, akkor még „ellenzéki” párt, az MDF és az SZDSZ vetélkedését hozta. Egy – a politológiában szokásos politikai ideológiai irányzat-megjelöléssel – *konzervatív* (erős nemzeti elemekkel) és egy *liberális* (polgári-modernizációs értékekkel) pártét. A „győztes”, mint tudjuk, az MDF lett: 164 országgyűlési képviselővel (szemben az SZDSZ 93 képviselőjével) a parlament meghatározóan legnagyobb ereje lett. (A kisebb pártok közül – ez városaink szempontjából lesz fontos – a KDNP 17 képviselőt küldhetett a parlamentbe.) *Országosan* tehát egyértelműen a konzervatív „nyugodt erő” (az MDF választási szlogenje) lett a domináns.

Hogyan alakult a helyzet városainkban? (Illetve azokban a választóközrtekben, amelyek központjai a városok; a választóközrtehez ugyanis magán a városon kívül hozzátartozik annak vonzáskörzete is.)

Mindkét város (választóközrte) SZDSZ-es képviselőt választott. Érdekes a *szavazati arányokat* is megnézni; ezek a városokra külön is rendelkezésre állnak.

*A jelentősebb pártokra leadott szavazatok aránya az 1990-es országgyűlési választáson Baján és Esztergomban*¹⁶⁵

Párt	Baja	Esztergom
FIDESZ	7,54%	10,46%
MDF	19,85%	18,10%
MSZP	9,46%	7,54%
SZDSZ	30,17%	27,36%
FKGFPP	12,12%	6,15%
KDNP	3,45%	15,87%

Egyértelmű mindkét városban a *liberális eszmerendszer* dominanciája. Akkor is így van ez, ha összevonnjuk az SZDSZ szavazatarányát az ekkor még egyértelműen liberális (*akkor* még az SZDSZ természetes és szoros szövetségeseiként nyilvántartott) FIDESZ szavazatarányával, és ezt állítjuk szembe a vi-

¹⁶⁵ Parlamenti választások 1990 Politikai szociológiai körkép, MTA Társadalomtudományi Intézet 1990, oldal-szám nélkül az „A területi listákra leadott szavazatok száma és aránya...” című mellékletben.

szonylag tisztán konzervatívnak tekinthető MDF és KDNP összevont adataival. A „liberálisok” így Baján 37,71%-ot, Esztergomban 38,02%-ot kaptak, míg a „konzervatívok” Baján 23,30%-ot, Esztergomban 33,97%-ot. Gondolhatnánk, hogy ennek oka egyrészt városaink az országos átlagnál polgárosultabb szellemisége, másrészt az, hogy mindkét városban az országos átlagnál magasabb a foglalkozásukból és léthelyzetükből adódóan a polgári-liberális értékvilág iránt fogékonyabb értelmiségiek és ipari fizikai munkások aránya. Ám, hogy ezzel a magyarázattal baj van, megmutatják a helyhatósági (önkormányzati) választás eredményei.

Az 1990 őszi önkormányzati választásokon ugyanis egészen más tendenciájú eredmények születtek. Nézzük a megválasztott képviselő testületek pártállás szerinti összetételét. Nem érdektelen itt is az *országos arányokkal* kezdeni; itt csak a városainkkal jól összehasonlítható 10.000-nél több lakosú települések adatait nézve. (Az ennél kisebb települések és Budapest adatai a választási szisztéma eltérő volta miatt nem adnak jó összehasonlítási alapot.)

A 10.000-nél több lakosú településeken megválasztott képviselők pártállás (illetve pártok közös jelöltje) szerinti megoszlása (%-os arányok)¹⁶⁶

Párt	%
SZDSZ	17,1
SZDSZ-FIDESZ	17,1
Független	14,9
MDF	12,0
FIDESZ	8,4
FKgP	6,0
KDNP	5,7
MSZP	2,6
MDF-KDNP	2,5
MDF-FKgP-KDNP	2,4
MDF-FKgP	2,1

¹⁶⁶ Önkormányzati választások 1990, MTA Politikai Tudományok Intézete 1992, 273. p.

Országosan tehát erős eltolódás mutatkozik a liberális oldal felé. Az előbb alkalmazott összevonással: liberális (SZDSZ, SZDSZ-FIDESZ, FIDESZ) 42,6%, konzervatív (MDF, KDNP, MDF-KDNP, MDF-FKgP-KDNP, MDF-FKgP) 19,0%. Városainkban ezzel szemben „fordul a kocka”:

*Az 1990-es önkormányzati választáson megválasztott képviselőtestületek pártállás szerinti összetétele Baján és Esztergomban*¹⁶⁷

Párt	Baja	Esztergom
MDF	8 fő	2 fő (MDF Esztergom-VP néven)
SZDSZ	7 fő	7 fő (ebből 3 SZDSZ-FIDESZ közös)
SZDSZ-VP	1 fő	-
FIDESZ	3 fő	2 fő
FKgP	3 fő	-
KDNP	2 fő	14 fő
MSZP	1 fő	-
Független	2 fő	1 fő
Szlovák kisebbség	-	1 fő

Ha ezúttal is végrehajtjuk az előzőekben alkalmazott összevonásokat, a következő eredményt kapjuk: liberálisok Baján 11 fő (40,6%), Esztergomban 9 fő (30,3%), konzervatívok (ekkor már, a kormányzati struktúra, a parlamentben megkötött szövetség alapján ide számítható az FKgP is) Baján 13 fő (48,1%), Esztergomban 16 fő (59,2%; ezen belül a KDNP egymaga is többségben: 14 fő 51,9%). Vagyis városainkban mind az országgyűlési választások helyi trendjéhez, mind az önkormányzati választások országos (városokbani; 10.000-nél több lakosú települések) trendjéhez képest „konzervatív fordulat” történt, konzervatív dominancia jött létre. Mi történt, hogyan lehet magyarázni ezt?

Baja esetében, források híján, csak egészen halvány hipotézisekre hagyatkozhatunk. Lehetséges, hogy a város *kispolgári* jellegű mentalitása tört itt fel-

¹⁶⁷ I.m. 365-366. és 458-459. p.

színre: az országgyűlési választásokkor még a *polgári* jelleg volt erősebb, az önkormányzati választáskor pedig, mert itt már szorosabban véve saját magukról volt szó, inkább a *kispolgári*, a helyi érvényű mozzanatok kaptak nagyobb hangsúlyt. Lehetséges az is, hogy teljesen személyes tényezők játszottak közre: az önkormányzati választáson olyan helyben presztízzsel rendelkező emberek indultak, akik valami oknál fogva inkább a konzervatív pártok támogatását fogadták el. Nem tudunk biztosabbat; a tény mindenesetre az, hogy Baja első rendszerváltás utáni önkormányzata enyhén konzervatív dominanciájú lett (szemben azzal, hogy az országgyűlési választásokon a város inkább a liberális jelöltek felé hajlott).

Esztergomról valamivel többet tudunk: a város önkormányzati választásáról készült külön elemző tanulmány.¹⁶⁸ Legegyszerűbb lesz, ha ebből iktatok ide hosszabb idézetet:

„Magyarázatra szorul még a KDNP elsőprő győzelme. Úgy látom, több tényezőre vezethető vissza, amelyek között van, amit tényeken alapuló bizonyossággal állíthatok, és van, amit homályos célzásokból, nem bizonyítható (csak valószínűsíthető) ‘háttérinformációk’ morzsáiból ... rakosgattam össze. Ez utóbbiakat is rögzítenem kell, mert jelzést adnak egy kisváros informális közvéleményének állapotáról.

Tényként fogadhatjuk el, hogy a kereszténydemokratáknak sikerült legjobban a ‘fejvadászat’. Egybehangzó városi közvélemény szerint – ... – messze az ő jelöltjeik közül a legtöbb a tekintélyes, ‘hiteles’ ember.

Kulcsfontosságúnak látszik, hogy a mindent eldöntő utolsó időben meghatározó pártvezérré nőtte ki magát H. I. múzeumigazgató. Aki ... legendásan „esztergomi”, és ... közismert ember. ... az ő vonzása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sok tekintélyes ember felvállalja a KDNP-t, a polgárok számára pedig személye garanciát jelentett.

...

¹⁶⁸ Az idézett Önkormányzati választások 1990 kötetben B. P.: „Önkormányzat lesz ez? Félelem, reménykedés, tartózkodás. Helyhatósági választás Esztergomban” c. tanulmányom (139-159. p.)

Keményebb dolog, ami néhány interjú-részletben elhangzik. ... úgy látszik, ... Hogy létrejött egy, zömmel természetesen informális csatornákon ‘összszerveződött’, gazdasági-vállalkozói-vagyoni elit. Nem több mint legfeljebb 5-10 család, akik a város (magan) gazdaságának jelentősebb részét már kézben tartják. És ők állnak, kellően háttérbe húzódva, a KDNP mögött. ... Hogy miért? Egészen biztosan nem *közvetlen* előnyökért; annál sokkal okosabbak. A *befolyás*, tudjuk, rejtett-közvetett csatornákon érvényesül és hasznosul.”¹⁶⁹

A fentiekből a következő mechanizmus látszik kirajzolódni. Adva volt egy ismert, *tekintéllyel* rendelkező ember, aki feltehetően személyes eszmei meggyőződésből a KDNP – az országgyűlési választáson jelentéktelen! – élére állt. És ott volt az *informális struktúra* egy kemény magja (a „belső kör” jelentős része), akik *befolyásukat* (informális „hatalmukat”) megtartani-erősíteni akarták, de úgy, hogy nekik maguknak ne kelljen a nyilvánosság elé állniuk. Oda álltak tehát a *tekintélyes*, de talán egyébként (helyi politikai értelemben) kevésbé befolyásos ember mögé, és *informális eszközeikkel* „megcsinálták” a számukra kedvezőnek tűnő eredményt. (Utalok itt az 1.2.3. alfejezetben írottakra: a „három dimenziós modell” – presztízs, befolyás, vagyoni helyzet – dimenziói szerinti elhelyezkedések egymásba játszása történt meg itt.) – Akárhogyan is, a tény Esztergomban is az, hogy a városnak konzervatív dominanciájú – pontosabban ebben a városban egyértelmű konzervatív többségű – önkormányzata alakult.

Ám, mint látni fogjuk, ennek a városok társadalmának rendszerváltás utáni fejlődésére nem sok hatása volt. Már az országgyűlési választások kapcsán az elemző a helyi társadalmak eljelentéktelenedését regisztrálja: „Csupán kétkedve állítható, hogy a helyi politika megszínesedő palettáján alapszíneket keverték ki a helyi közösségek. ... A helyi társadalmak nem mint helyi társadalmak, hanem mint alkalmilag vagy állandóan politika-közelbe került állampolgárok nyilvánultak meg. ... A helyi társadalmak szerepe a spontán reakcióra korlátozódott. ... Jól láthatóan még mindig túlzottan, csaknem kizárólag az informalitás dominál a

---

¹⁶⁹ I.m. 156.-157. p.

politikai mezőben. ... Titkosságok működnek, kiszorítósi – s főleg ... az erős emberek esélyesek a legitim uralomra.”¹⁷⁰

Mire mentek tehát városaink 1990 után?

A korábbi korszakok elemzése során alkalmazott logikánk szerint lássuk először a kemény demográfiai-statisztikai adatokat.

Az állandó népesség száma a népszámlálások szerint

Év	Baja	Esztergom
1990	38.042	28.730
2001	37.153	28.357

Mindkét városban enyhén csökkenő népességet látunk. Ezt akár természetesnek is tarthatjuk, mivel tudjuk, hogy ebben az időszakban már az ország népessége általában is csökkent. (Noha városainkban a csökkenés aránya valamivel kisebb, mint az országos átlag.) Mégis, megfontolandónak tartom ezt a csökkenést, mert arra utal, hogy a rendszerváltást követő (időleges visszaesést követő) fejlődési dinamikából (amit többek között a GDP időleges csökkenése utáni növekedése mutat) városaink mintha kimaradtak volna.

Milyen *foglalkozásszerkezetet* látunk?

*Helyben foglalkoztatottak (aktív keresők) száma és aránya a foglalkozás szerint Baján és Esztergomban 2006-ban*¹⁷¹

Foglalkozás jellege	Baja		Esztergom	
	szám	%	szám	%
Vezető, értelmiségi	3302	19,4	2531	19,9
Egyéb szellemi	3672	21,5	2655	20,9
Szolgáltatási	2769	16,2	1864	14,7
Mezőgazdasági	648	3,8	204	1,6
Ipari, építőipari	5248	30,8	4515	35,6
Egyéb	1413	8,3	917	7,2
Együtt:	17052	100	12686	100

¹⁷⁰ A. Gergely András: Kutatási tereptapasztalatok Bács-Kiskun megye választóköreireiben. In: Parlamenti választások 1990, MTA TTI 1990, 83. és 84. p.

¹⁷¹ KSH adatai, MTA RKK Alföldi T. I. kigyűjtése, saját számítások

Mindkét városban erőteljesen megnövekvőnek látszik a „vezető, értelmiségi”-ek aránya, ez azonban korántsem jelenti az értelmiségiek ilyen arányú jelenlétét. A statisztikai ugyanis – nem tehet mást – ebbe a kategóriába sorolja be azoknak a vállalkozásoknak a vezetőit is, amelyek csak néhány főt foglalkoztatnak, és ezeknek a vezetőknek jelentős hányada egyáltalán nem a szó szokásos értelmében vett értelmiségi, sokkal inkább a korábbi korszakok „önálló” kategóriájába volna sorolható (ha volna ilyen kategória). Erre utal a *vállalkozások száma* is:

*Regisztrált vállalkozások száma Baján és Esztergomban 2001-ben*¹⁷²

Vállalkozás jellege	Baja	Esztergom
Jogi személyiségű vállalkozások	740	516
Jogi személyiség nélküli vállalkozások	4162	2811
Egyéni vállalkozások	2995	2137

Ezzel együtt is biztonsággal állítható, hogy városainkban a hasonló méretű kisvárosok átlagát meghaladóan vannak jelen az értelmiségiek.

A *mezőgazdasági* népesség aránya változatlanul alacsony, Esztergom esetében, mondhatjuk nyugodtan, jelentéktelen. A *szolgáltatásban* foglalkoztatottak aránya – országos tendencia – nő, az ipari-építőipari foglalkozásúak pedig, a korábbiakhoz hasonlóan, az átlagnál nagyobb arányban vannak jelen. Fontos lehet még, hogy a regisztrált munkanélküliek aránya a 2000-es években Baján 9%, Esztergomban 7% körüli, a fejlődésnek induló városok arányánál nagyobb.

A *foglalkozásszerkezet* szempontjából tehát, úgy tűnik, a rendszerváltás utáni időszak városaink életében komolyabb változást nem hozott. A kemény adatokkal befogható keretek tekintetében tehát a *várostartársadalmak* képe nem mutat jelentősebb változást. A kérdés az, hogy mi történt ezen túl (vagy ezen belül).

¹⁷² KSH adatai, MTA RKK Alföldi T. I. kigyűjtése

Baja, úgy tűnik, kimaradt a rendszerváltás után itt-ott elindult fejlődés fő áramából. A szükségesnél kevésbé működtek azok az *innovatív energiák*¹⁷³, amelyek a várost új fejlődési pályára állíthatták volna. A „szocialista ipar” természetesen itt is szétesett: megszűntek (vagy elemeikre bomlottak) a város gazdaság szerkezetét a 70-es, 80-as években már domináló ipari üzemek. És nem hasznosult az új feltételek között az ezekben felhalmozódó *szellemi potenciál* sem. Találó – más forrásokkal megerősített – egy 2007-ben készült interjú részlete: az üzemek vezető műszaki munkatársainak „kisebb része megtalálta magát, valamilyen kisebb vállalkozásban ügyködik. Nagyobbik részük ‘kallódik’, benzinkutas, meg efféle. Elég sokan bezárkóztak, senkivel nem tartanak kapcsolatot, magukba süppedtek.” A szakmunkásokról: „a jobbak elhelyezkedtek itt-ott, kisüzemekben. Ugyanolyan gépeken dolgoznak, mint 20 éve. Szaktudásuk, amire alapozni lehetett volna a 21. századi technikát, leragadt a 20-25 év előtti szinten. És nagyon sokan lecsúsztak.” (Az interjúalany pályája maga is alátámasztja a mondottakat: kétdiplomás mérnök, aki a 80-as években a város egyik jelentős üzemének igazgatója volt, az interjú időpontjában autószerelő műhely – egy munkatársat is csak időszakosan foglalkoztató – tulajdonosa.) És a szétesett „szocialista ipar” helyébe lépő új fejlemény nemigen mutatkozik. Van természetesen számos kisüzem, ezek azonban változatlanul egy szerkezettelen gazdaság képét mutatják.

Nem látszanak működni más (helyi) társadalom alkotó energiák sem. Egy másik, ugyancsak 2007-ben készült interjú (korábban komoly tekintélyű, de a formális hatalmi hierarchiában nem szereplő értelmiségivel készült) részlete: „A 80-as évek második felében elkezdődött itt valami pezsgés. Volt egy kör, értelmiségiek, mások is, akik össze-összegyűltek, és tervezgették a város lehetséges jövőjét. Ez megszűnt. Nincs közös gondolkodás. Mindenki elvan magának.” És még egy, fiatal őslakos bajai értelmiségivel készült interjú részlete: „Leállt ez a

¹⁷³ Az innovatív energiák fejlődést generáló hatásáról ld.: Sikeres helyi társadalmak Magyarországon (Szerk.: Bódi Ferenc – Böhm Antal), Agroinform Kiadóház, Bp., 2000.

város. Nincs perspektíva. És nincs közösségi élet se, a hovatarozás szétfoslott. Én is keresem az utat, hogy elmehelek innen.”

És nem javult a város országos viszonylatban elfoglalt helyzete sem. A helyiek nagy reményeket fűztek egy mohácsi Duna-híd megépüléséhez, a Dél-Alföldi autópálya megépüléséhez, a vízi áruszállítás felfejlődéséhez (amihez Baja dunai kikötője alap lett volna). Egyik sem valósult meg. A város *mellékvágányon* maradt. (Jelképértékű: évtizede még Budapestről közvetlen gyorsvonattal lehetett utazni Bajára, ma /2007-ben/ csak átszállással, mégpedig az átszállás után csak 2. osztályú kocsikkal közlekedő „Inter-pici” vonattal lehet menni.)

Várható-e, lehetséges-e, hogy ilyen körülmények között egy kifomált, működőképes helyi társadalom alakuljon ki? Elégge egyértelműnek látszik a válasz, hogy *nem*. Baja rendszerváltás utáni története nem a helyi társadalom (lokális közösség!) újra-alakulásáról szól. S úgy tűnik, itt mindegy volt, hogy milyen (politikai) „színezetű” (ld. fentebb) a városvezetés.

Ebből a szempontból nem különbözik lényegesen Esztergom rendszerváltás utáni története sem; ámbár vannak jelentős eltérések is.

Esztergomban is leépült a „szocialista ipar”, de helyébe jött valami más. A Suzuki (amelynek a városba településéről egyébként már közvetlenül a rendszerváltás előtt megszületett a megállapodás) egymagában felszívta a leépült „szocialista ipar” feleslegessé vált munkaerőinek jelentős részét. (A gyár a 2000-es években már 3000 főt foglalkoztatott, a legújabb /2007-2008-as/ fejlesztések 6000 ember foglalkoztatásáról szólnak.) Igaz a gyár munkásai nem mind esztergomiak, szép számmal dolgoznak benne románok, Szlovákiából átjárók, ukránok is, de kétségtelen, hogy *ottléte* a város szempontjából komoly jelentőségű.

Ám a jelentőséggel bíró *ottlét* más dolgokban már nem érvényes. Három szimptomatikus példa:

A rendszerváltás eufóriájában egy esztergomi képviselő javaslatára az országgyűlés törvénybe iktatta, hogy az Alkotmánybíróság székhelye Esztergom

legyen, és ezt, a helyi sajtó erről szóló írásainak alapján, a város mintegy a pártállami időben elszenvedett megnyomorítottatása jóvátételeként fogta fel. Nem tudom (nem néztem utána, mert teljesen lényegtelen), hogy a törvényt módosították-e, a tény ugyanis az, hogy Alkotmánybíróság egyetlen napig sem működött Esztergomban, és minden jel arra mutat, hogy nem is fog.

Még nehezebb ügy másik példám. Esztergom epiteton ornansa (ami a város lokális öntudatának egyik kiemelkedő jelentőségű eleme) a „*prímási város*” megjelölés. Csakhogy az Esztergom-Budapesti érsek (az utóbbi időben szokássá váló kettős megjelölés is árulkodó!) és az érseki hivatal tényleges munkavégző helye egyre inkább Budapest. Az érsek, informátoraink szerint, inkább csak reprezentálni jár Esztergomba.

És természetes az is, hogy a megyeszékhely (Komárom-Esztergom megye székhelye) változatlanul Tatabánya.

Ugyanakkor – nagyjából a ‘90-es évek közepétől – beindult Esztergomnak egy sajátos fejlődése. Elkészült a Vár (amely egyébként jelenleg is a Nemzeti Múzeum részlege) egy részének rekonstrukciója, felépült (2001-ben adták át) a parkányi híd, teljesen átépítették a városháza előtti főteret. (Emlékszünk? Egy korábbi korszakban a térről ezt írták: „A város főtere, a Széchenyi tér, az 1800-as évek végén még sártenger volt, és az ott felgyülemlett csapadékvíz szárazság idején zöld színűre változva, bizony nem nyújtott épületes látványt. Tudja a jó ég, hogy miért tűrte ezt a város közönsége?”) A tér ma a sétálóké, a járműforgalom kitiltva, az egész tér olasz kőből készült díszburkolattal van ellátva, egyik végébe a közelmúltban állítottak fel egy többalakos, fehér márvány szökőkutat. A hídhoz kapcsolódóan új, a belvárost elkerülő út is épült. A Prímásszigeten – éppen a kis Dunaág túlsó oldalán lévő régebbi strandfürdővel szemben – hatalmas élményfürdő készült. Számos „országgra szóló” rendezvényt szerveznek a városban. Láthatóan és nyilvánvalóan a város az *idegenforgalomra* épít, gombamód szaporodnak a természetesen nem helyi igények ki-

szolgáltatására hivatott vendéglátóipari egységek is. Esztergomból, úgy tűnik, „*kirakatváros*” lesz. (Vagy már ma is az.)

Hogyan hat ez a város *helyi társadalmának* alakulására? A pártállami kor-szak társadalomrajzát azzal zártam, hogy Esztergom „Szűk magánvilágok szervesen egymásmellettisége.” Úgy tűnik, a rendszerváltás utáni városfejlődés e tekintetben nem hozott javulást, inkább a dezintegratív tendenciákat erősítette fel. A városlakók többségének, akik a *maguk életét* akarják élni, nemigen van köze a „kirakathoz”. Egy interjúrészlet és egy megfigyelés. (Az interjú idősebb, „ősesztergomi” értelmiséggel készült). Alanyunk ezt mondja: „Közélet, társas-élet? Hát az nemigen van. Vannak itt azok az egyesületek, egyletek, amiknek a nyolcvanas években volt szerepük gondolatok kidolgozásában. Megvannak, léteznek. Össze-összegyűlnek, de valamiféle kisugárzó hatásuk, az nincs. A városvezetés teszi a dolgát, csinálja a ‘kirakatot’, nekünk, akik itt élünk, nem sok közünk van hozzá. Nem nekünk készül.” A megfigyelés is erre utal: későtavaszi, napos-meleg vasárnap délután végeztem el a főtéren. Fél óra alatt összesen öt család fordult meg, nézelődött, töltött időt a téren, ezek közül három német volt, egy szlovák, egy valamilyen más külföldi. (A nyelvet nem tudtam azonosítani.) *Esztergomiakkal* ezen a délutánon inkább csak az újjáépült híd hídfője mellé települt (sörözővel kiegészített) bazársoron lehetett találkozni.

Úgy látom tehát, a rendszerváltás után Esztergomban (sem) szerveződött újjá a helyi társadalom. Országos tendencia ez: a túlpolitizált, mégpedig a *centrálisan szerveződő* pártok által túlpolitizált társadalmunkban kevés esélye és lehetősége van a *lokalitások* megerősödésének. Nincs ez másként – sajnos – Esztergomban (és Baján) sem.

Milyen lehet ilyen körülmények között a városok *helyi társadalma*, amelyben a *lakópolgárnak* (a helyi társadalomban élő állampolgárnak) önmagát, önmaga tevékenységét el kell helyeznie?

A *dezintegrációs tendenciák* a rendszerváltás után nem csökkentek, sőt, ha más formákban is, de inkább erősödtek. Az önkormányzatok törvénybe iktatott,

a realitásban azonban inkább csak látszólagos önállósága talán a korábbiaknál is erősebben előhívja az *informalizmust*. Mert a piaci elven szerveződő szervezetben súlyosan felerősödnek a *magánérdekek*, amelyeket az „önálló” önkormányzat közvetítésével érvényesíteni kell, de a pártelven szerveződő hatalmi struktúra jószerint lehetetlenné teszi *helyi* (nyilvános) érdekérvényesítő aktorok működését. A *helyi* érdekérvényesítés szinte szükségképpen az informalitásba szorul, ahol viszont a *magánérdekek* megjelenése (és az erős magánérdeket képviselő „erős emberek” megjelenése) alapjellege szerint háttérbe szorítja a *közérdekek* megjelenését. És az érdekek partikularitása következtében az érdekérvényesítés is partikuláris jellegű (tehát: esetleges, véletlenszerű) lesz: *az informalitás kevésbé rendeződik szerkezetiségbe* (az informális struktúra is felbomlik), működése így *megismerhetetlenné és kiszámíthatatlanná* válik. *A struktúrába nem rendeződő személyes kapcsolatok* válnak fontossá. Ez az a *társadalmi tér*, amelyben a városok minden polgárának el kell helyeznie önmagát.

A „szétesés” (Baja) és a „kirakatváros” (Esztergom) – *a szerves fejlődésű, öntudatra ébredő, a modern világban is a lokalitás értékeit megőrző helyi társadalommá szerveződés egyik városunkban sem történt meg*. És ez ennek a korszaknak a summázata.

Összefoglalás – „mit tanulhatunk a történetből”?

Egy *zárófejezetben* nem szokás többé-kevésbé változatlanul *megismételni* korábban mondottakat. Ezúttal helyénvalónak tűnik másként eljárni. Két város több koron átívelő társadalomfejlődés-történetét vizsgáltuk, megkísérelve minden korszakra nézve külön-külön megfogalmazni az adott korszak legfontosabb fejleményeit. A *fejlődési ív* megrajzolása érdekében érdemes felidézni az egyes korszakok summázatát városainkról.

Az „előtörténet” korszakáról, tehát az államalapítástól a törökkorig terjedő időszak összefoglalásaként Bajáról állapítottuk meg:

A település ebben az időszakban már – nyilvánvalóan kedvező földrajzi elhelyezkedése következtében – már kezd kiemelkedni a környező települések sorából. Kezd – térségi jellegű és jelentőségű – kereskedelmi központtá válni: Számos más település mellett nagyjából a 15. század közepén *mezővárossá* (oppidum) alakul. Ekkortól kezdődik tehát Baja *város*-története; már persze akkor, ha a *mezővárost* egyértelműen városnak tekintjük, ami viszont nem egyértelmű: a korabeli megjelölésekben eléggé határozottan elkülönítik a *civitast* (a tulajdonképpen város, a szabad királyi város) és az *oppidumot* (korlátozott kiváltságokkal rendelkező mezőváros). Én – talán némi kompromisszummal – ekkortól városként említem Baját.

Ennek az időszaknak Esztergomáról ezt mondhattuk:

Sokszínű, nemzetiségét és tevékenységeit tekintve is sokszínű, és mindeképpen egyértelműen (feudalizmuskori) *városi* társadalom képe rajzolódik ki. Kereskedők, iparosok, hivatalnokok, egyéb „udvari emberek”, egyházi méltóságok és nyilván munkájukat segítő papok alkotják dominánsan a város népességét. De feltételezhetünk-e valamennyire is egységes *helyi társadalmat*? Azt gondolom, nemigen. És nem csak a nemzetiségi-nyelvi különbségek miatt. Annyira eltérő érdekek, törekvések, kötődések valószínűsíthetőek, amelyek mondhatni kizárják a *társadalmi* egységesülést. Alig képzelhető el, hogy az

„esztergomiság” egyáltalán megjelent volna, valamennyire is jelentőséggel bírt volna az ott élő emberek gondolkodásában. Mégis, már ez a korszak is a *város- emlékezetben* úgy él, mint a *város múltja*, mint a „dicsőséges múlt” *hagyománya*. Nem változtat ezen a képen az árpádháziak utáni, a törökkorig tartó időszak sem. Mindvégig – a törökkorig – az ország kiemelt jelentőségű települése. (Már persze akkor, ha – utalok fentebb mondottakra – a prímás-székhely Várhegy „kiemeltségét” az egész településre – település-együttesre – érvényesítjük.) És éppen ez az, ami alapvetően megkülönbözteti Esztergom korai társadalomtörténetét Bajától.

Még mindig az „előtörténet” korszaka, a török kortól a polgárosodásig. Baján ekkor ezt láttuk:

A város népessége átalakult. A korábbi népesség elvándorolt (vagy elpusztult), helyüket máshonnan jöttek, eleinte zömmel délszlávok, később németek tótok foglalták el. A sokfelől érkezettek természetesen különböző kultúrákat is hoztak magukkal, eltérő szokás- és hagyomány-rendszerekkel. Ami nyilván azt jelenti, hogy egy valamennyire is egységes *belső szerkezet*, egy (*helyi*) *város-társadalom* kiformálódása csak ez után vehette kezdetét. Baja – eltérően, mint látni fogjuk, Esztergomtól – nem néptelenedett el a török korban, de teljesen új (betelepült) népessége alakult, így *társadalomfejlődésében* a török kor teljes megszakítottságot, a fejlődés diszkontinuitását hozta.

Nagyon fontos még, hogy ebben a tulajdonképpen új alakulásban Baja egyértelműen *iparos-kereskedő* városként jelenik meg. Ugyancsak fontos a város *jogállásának* alakulása. A török alóli felszabadulás eléggé hamar – 1696-ban – I. Lipót *szabadalmas kamarai várossá* nyilvánította, lényegében megerősítve visszaállítva mezővárosi rangját. A *fejlődő*, mégpedig ipari-kereskedelmi jellegben fejlődő város azonban természetesen törekedett arra, hogy megszabaduljon a földesúri fennhatóság alól (a 18. században folytonosan és keményen alkudoztak éppen aktuális birtokosukkal a jogosítványok és kötelezettségek tárgyában), törekedett arra, hogy „feljebb lépjen” a települések grádicsán. Meg-megújuló kér-

vények, feliratok eredményeképp végül „...az 1870. évi XLII. tc. önálló törvényhatósági jogokkal ruházta fel, ... (így) átkerült Baja a szabad királyi városok sorába.”

Ugyanebben az időben Esztergom fejlődése más pályán haladt:

Az adatokból kiolvasható, hogy *társadalmi képletét* tekintve ebben a korban a négy települést (a „négy-egy várost”; Királyi Város /neve szerinti Esztergom/, Víziváros, Szenttamás, Szentgyörgymező) semmiképpen sem szabad egysegesen kezelniük. Ha csak a felnőtt férfiak („sarjadékok” nélküli összesen) adatait vesszük, látható, hogy Szentgyörgymezőn és Szenttamáson a számításba vetteknek valamivel több mint a fele zsellér, a királyi városban és a Vízivárosban ez az arány egyharmad körüli. Ennek ellentételeképpen a két utóbbi településen a polgárok aránya jóval magasabb, mint a másik kettőn. Pap és tisztviselő Szentgyörgymezőn egyáltalán nincs, Szenttamáson 1-1, míg a másik két településen arányuk már – a korabeli viszonyokhoz képest – számottevő. Egyező (társadalmi) irányú különbséget látunk a paraszt (nyilván földdel bíró szabadparaszt) számaiban is: a királyi városban nincs, a Vízivárosban alig van paraszt, a másik két településen viszont ez a kategória a számottevő nagyságrend. Hangsúlyozandó azonban, hogy ez alapvetően *társadalmi*, nem *pedig foglalkozásbeli* különbség. A szabadalmas – szabad királyi – városban „polgár” jogállású és társadalmi minőségű az a földműves is, akit a város ilyenként befogad, és aki ennek alapján a „polgáresküt” letette. A királyi város és a Víziváros (Érsekváros) így eléggé jellegzetes *városias* társadalomszerkezet. Feltételezhetően – bár erre nincs forrásom – megvan ez a különbözőség a *mindennapi társadalmi kapcsolódásformák, érintkezésformák*, egyszóval a *társadalmi élet* tekintetében is.

Az egyébként is jellegmeghatározóan legnagyobb királyi város számait külön megvizsgálva feltűnhet a „polgár” kategória meglehetősen magas aránya. Azt mutatja ez, hogy már ebben a viszonylag korai időszakban (1784-1787) komoly társadalmi tömbként ott van a városban az az „elő-polgárság”, amely bázisa lehetett (volna) a későbbi, 19. századi „igazi” *polgárosodásnak*. Ez, az igazi

polgárosodás, nem következett be. Hogyan, s miért? Ez lesz a következő korszak vázlatos bemutatásának talán legfőbb kérdése.

A bennünket már – időbeni relatív közelsége folytán – erősebben érdeklő polgárosodás korának (19. sz. második fele, 1. Világháborúig) Bajájáról ezt írtuk:

Ha most már korszakunk Bajájának társadalomszerkezetét összefoglalóan akarjuk jellemezni, akkor a várost mindenképpen *polgárvárosnak* kell mondanunk. Azonban a népesség nagyságrendileg és a társadalmi kiformaltságot tekintve egyaránt meghatározó jellegét tekintve *kispolgárság* ez. Termelése, mint már volt róla szó, megrekedt a 19. századi kisárutermelés szintjén. Valójában tehát ez a polgárság nem a tőkés átalakulás kifejlesztette vállalkozói típusú kisburzsoázia, hanem a feudális szerkezeten belül kialakult s éppen ennél fogva stabil, de konzervatív, önújratermelő (céhes típusú) iparos-kereskedő polgár. Aki a tőkés fejlődés dinamikájából nemcsak gazdasági értelemben maradt ki, hanem társadalmi értelemben sem lépi át korlátait.

És ebben van a város társadalomszerkezetének alapvető belső ellentmondása. A 19. század második felében Baja, láttuk, bizonyos értelemben a fejlődés élvonalában halad; fogalmazhatunk úgy is, hogy az alföldi városok közül az elsők között van, amelyek kimozdultak az addigra már teljességgel megmerevült feudális szerkezetből. Útja, fejlődése azonban, a bemutatott gazdasági visszaesés hatására, félresiklik. Nem halad, mert nem haladhat a tőkés viszonyok, a modern polgári társadalom teljes érvényű kifejlődése felé. Mozdul, de mozdulata sajátos „zsákutcába” vezet: a polgári fejlődésnek egy viszonylag korán megjelenő, a meghaladott feudális szerkezethöz kétségtelenül magasabb szintű, de stagnáló, a továbbfejlődés lehetőségeit és indítékait nem tartalmazó, viszonylag zárt és önmagába forduló szerkezetet kialakító „zsákutcájába”.

Ebből érthető meg azután a bajai társadalom sajátos arculata. Mert Baja a századforduló táján nyitottabb, „haladottabb”, mint a környező alföldi városok többsége, de ezzel egyidejűleg dinamikátlanabb is. A benne élők számára nyíl-

tabb, bizonyos értelemben tisztább légköre miatt kellemes életkörnyezetet jelent. Az ellentétel: stagnáló, mozdulatlan, „állóvízhelyzet”.

Adott pillanatban emberibb módon lehet benne létezni; társadalmi mozgástere szűkös, de élhető „tér”. Ugyanakkor – és a két dolog egyáltalán nem független egymástól – nincsenek meg benne azok a feszítő gazdasági-társadalmi ellentmondások, amelyek a változást mintegy kikényszerítenék. Baján tehát ez a „kell” nincs meg. A korai polgárosodás, mert az a fejlődésnek a többiekhez viszonyított előreszaladását jelenti, lehetővé teszi a stagnálást. Így ugyanis az még nem jelent elmaradást. Baja kényelmes helyzetben van: előbbre van, mint a többiek, és ekkor még úgy *látszik*, hogy fejlődése jó úton megy előre. Hogy ez az előbbre levés valójában csak zsákutca, az természetesen nem látható. A bajaiak nyilván érzik, és kellő öntudattal veszik tudomásul „élenjáró” helyzetüket. Úgy vélem, többek között itt található meg a városban máig is olyannyira emlegetett, oly erős értéként tételezett lokálpatriotizmus legfőbb forrásvidéke. És ez adja a magyarázatát annak is, hogy a két világháború közötti időszakban miért fülled be, válik nem kis mértékben „köldöknéző jellegűvé” ez a lokálpatriotizmus, és hogy miért oly nehéz napjainkban is annak *ma érvényes* tartalmait megkeresni és megőrizni.

A „polgárosodó” Esztergomról pedig a következőket állapítottuk meg:

Miféle helyi társadalommá alakult tehát Esztergom városáé korszakunk végére? „Királyi város” volt persze, hisz mindig mindenki tudta, hogy várában ringott a magyar államiság bölcsője, „prímásváros” is volt nyilván, hisz ebben a korszakban immár mindvégig ténylegesen is itt székelt az esztergomi érsek, ha tetszik, nevezhetjük „iskolavárosnak” is, hisz valóban számos, és nem akármilyen színvonalon oktató intézmény működött itt; *de polgárvárossá* lenni (ebben a vonatkozásban is teljesen eltérően Bajától) nem tudott.

A két világháború közötti időszak bajai fejlődése ezt mutatta:

A város tehát ebben a korszakban is megmarad *polgárvárosnak*. De mert megmarad nagyjából olyannak, amilyen a 19. században volt, ez a megmaradás

a tőkés gazdasági és polgári társadalmi viszonyok országos kifejlődésével szemben már elmaradást jelent. És így: míg a városnak az első világháború előtt lehetett egy sajátos öntudata, mégpedig emelt fővel és némiképp jogos büszkeséggel vállalható, mert reális alapokon nyugvó lokálpatriotizmus, addig a két világháború között ez az „öntudat” – éppen, mert a változatlanlanság most már elmaradottságot jelent – befülled, „köldöknézővé” válik. Helyénvaló tehát Erdei Ferenc minősítése: „Megmaradt vidéki kisvárosnak, a városiasság szép emlékeivel, helyi forgalommal és szépen fejlett helyi iparral. Mai élete a mozgalmas múltvaló emlékezés és a remélhető jövő tervezgetése között hanyódik.”

Azt mondhatjuk tehát, hogy két világháború közötti Bajának *van meg lehetősége jól megformált helyi társadalma*, azokkal a jellegzetességekkel és belső tartalmakkal, amelyeket korábban bemutatunk.

Esztergomról e korszak summázataként ezt mondhattuk el:

Meg kell tehát kísérelnünk összefoglalóan jellemezni a VÁROST, a város társadalmát itt vizsgált korszakunkban, a két világháború között.

Az *alapjelleg*, úgy tűnik, nem változott e korban sem. Domináns-jellegadó része ugyanaz az alsóközéposztályból és felső-kispolgárságból összeszerveződött, ennél fogva kevert, igazi saját arculatot kiformálni nem tudó társadalmi tömb, mint az előző korszakban. Megnyilvánulásaiiban, életfolyamatában, kapcsolati formáiban persze változik valamelyest – mégiscsak a 20. században vagyunk már. (Lásd például a sporttevékenységek szerepének növekedését.)

Fontos fejlemény viszont, hogy határozottan tágulni és megerősödni látszik egy olyan *szellemi elit*, amely, azon túl, hogy őrizni és erősíteni akarja a „hely szellemét”, kitekintéssel bír, és megkísérli behozni a városba a kor haladottabb szellemiségét is. Értékrendje nem köldöknéző provincializmus, hanem tiszteletreméltóan nyitott lokálpatriotizmus. Ez az elit azonban mindvégig eléggé elszigetelt marad, törekvései nem nyernek visszhangot a város szélesebb társadalmában.

Munkássága, „munkásosztálya” a városnak gyakorlatilag nincs, keresőiparos népessége még mindig – mutatis mutandis – őrzi a kapitalizmus előtti kispolgári formákat, földműves-parasztsága olyan, amilyen e korban lehet.

A nagyobb baj – és bizonyára a társadalomszerkezeti szerveződés elmaradottságának oka is, kisebb részt következménye is – az, hogy a városnak mint egésznek nincs igazi fejlődési perspektívája. Nincsenek olyan belső vagy külső erők, tágan értelmezett erőforrások, amelyek kimozdíthatnák a „mellékvágányról”. Tervek és elképzelések persze vannak. A város jobb, felelős elméi megszámlálhatatlan fejlesztési elképzelést termelnek. Ipartelepítés, idegenforgalom, turizmus, az iskolaváros-jelleg erősítése; hol ez, hol az kap a meg-megújuló vitákban hangsúlyt. A legjobbak alaposan elemzik a feltételeket, a szükséges tennivalókat, az odavezető (akármihez, csak valami fejlettebbhez vezető) utat is. A tervek azonban sorra-rendre elhalnak, és úgy látszik, ez korántsem csak az egyébként valóban igen kedvezőtlen külső körülmények folyamánya. Mintha a tervek készítői maguk is inkább az előbb említett elszigetelt szűk szellemi elit-hez tartoznának (amely természeténél fogva csak a helyi társadalom belső szerkezete kapcsán említett „holdudvar” része lehet), a város mérvadó és hatalommal, cselekvési lehetőséggel rendelkező körei (a „belső kör”) inkább provinciális elégedettséggel szemlélnék saját meglétüket. Mintha nekik, akik tán tehetnének is valamit, város-vezér létük igazolásához éppen elég érték volna az „ezeréves királyi város” mítosza. Hagyományok, történeti múlt, kiemelt jelentőségű egyházi központ, bizonyos tekintetekben – iskolák, kórház – regionális centrum-jelleg; megvannak most is. De a *társadalomfejlődésben*, az országos mozgások élvonalához illeszkedő helyi társadalma kifejlesztésében Esztergom ebben a korszakban sem lépett előrébb. Megmaradt a kisvárosok soha le nem írt, mégis mindenki által elég jól ismert „rangsorának” valamelyik hátsóbb fertályában. Így érte a várost 1945.

Az 1945 utáni alakulást is a bajai fejlemények összefoglalásával kezdjük:

Az előző korszakhoz képest alapvetően változott Baja helyi társadalomszerkezete, a következőképpen.

Ha a jelzett ellentmondásoknak a számításba vételével összefoglalóan akarjuk jellemezni Baja (helyi) társadalom-szerkezetének korszakbeli képét, akkor ellentmondásos, több tagadást, mint pozitív állítást tartalmazó megfogalmazáshoz juthatunk csak.

A társadalomszerkezet nagyságrendileg, számszerűségét tekintve meghatározó részévé minden kétséget kizáróan a (bér)munkásság vált; a bajai társadalom polgári, kispolgári jellege strukturális értelemben alapjaiban eltűnt. (Csak a hagyományokban, a mentalitásban él tovább, alakítva-formálva a *jelenidejű* lokálpatriotizmus tartalmait is.) Ez a munkásság azonban a leírt ellentmondások következtében – és megint: strukturális értelemben – nem kiformált, valamelyest is körülírható saját arculatú társadalmi tömb. Belsőleg rendkívül erősen rétegzett, és nem csak a szakma, a képzettség, a munkajelleg vonatkozásában, hanem a munkásmivolt kialakultsági szintjeinek igen erős szóródása tekintetében is. Magának nincs határozott arculata; nem tud ilyent adni a városnak sem. És nem tud arculatot adni a városnak a hirtelen megduzzadt, sokfelől jött, önmagában szintén igen tagolt értelmiségi-vezető réteg sem, még kevésbé az egyébként is csekély mezőgazdasági népesség. A városnak a korábbi, viszonylag határozott arculatú polgári-kispolgári társadalomszerkezete tehát felbomlott, de az új alapokon megszerveződött új struktúra nem alakult ki. (Még megközelítőleg annyira sem, mint amennyire ez más, e szempontból szerencsésebb fejlődésű kisvárosokban megtörtént.)

Nem jelenti ez természetesen azt, hogy ne lenne meg a városban az *informális struktúra*, amelyről a korszak általános jellemzésekor azt mondtam, hogy az általános makrostrukturális kor-jellemzők következtében fokozott jelentőséget kap. Megvan ez a struktúra Baján, de, amint a többször említett interjúkból kiolvasható, alapjában *esetleges működésű*. A tulajdonképpen – reális – döntések természetesen ama bizonyos „belső kör”-ben születnek, amelyben

nyilván jelen vannak a Párt helyi szervének emberei is, a Tanács emberei is, nagyobb gazdasági egységek emberei is, ezektől független befolyásos emberek is. De szinte teljesen tisztázatlanok a „befolyás-kompetenciák”. Az a *szerkezet* tehát, amely jó közelítéssel megmutatná, hogy kinek, milyen ügyben mekkora „szava” van, ami – legalábbis a szerkezetet ismerők számára – elég jó biztonsággal *kiszámíthatóvá* tenné a működést. Egy belsőleg önellentmondásos kifejezéssel *szerkezettelen struktúrának* mondanám.

Miközben mindezek mellett-alatt-mögött ott van az a lokálpatriotizmus, amely *őrzi* a „szebb múlt” emlékét és hagyományát, és ennek alapján is *akarja* az új viszonyok közötti új fejlődést. Egy mondatban: a város korszakbeli állapotát a szétesettség és az önálló arc újramegtalálására, kialakítására való igény és törekvés jellemzi.

Esztergom e korszakbeli történéseinek meghatározó tényezője a „megnyomorítottság”, az hogy a politika tudatosan kívánja eljelentékteleníteni a várost.

Ezen belül is mégis a legfontosabb tény az, hogy Esztergomban is, nagyon hasonlóan Bajához, a városlakóknak közel fele (43%) egyértelműen *bevándorolt*. Egyértelműen azt mondhatjuk, hogy korszakunk végén az Esztergomban lakók *többsége* nem esztergomi. Csak ismételhetem, amit ezzel kapcsolatban Bajáról mondtam. A helyhez kötődés, a lokális öntudat kialakulásához, a helyi értékek átélte átvételéhez idő kell, mégpedig nem években, inkább generációkban mérhető idő. Az összezsírozódás, a közös helyi értékek, normák, viszonyformák kialakulása még optimális feltételek között sem megy máról holnapra, és láttuk, hogy ezek a feltételek ebben a korszakban Esztergomban korántsem voltak optimálisak. A „hagyományrendszer”, amelyre esztergomi lokálpatrióták oly szívesen hivatkoznak, a városlakók *kisebbségéé*, és csak tovább nehezíti a helyzetet, hogy e hagyományrendszer jó részének a pártállam időszakában lappangásban, rejtettségben, látenciában kellett maradnia. Nem válhatott *integratív erővé*.

Mint ahogy, végiggondolva újra Esztergom pártállami korszakáról mondotakat, nemigen találunk más, működőképes integratív tényezőt sem. Milyen né alakulhatott mindezek alapján a város-társadalom képe ebben a korszakban?

Még az sem mondható – amit Bajáról mondani kellett –, hogy *szétesett*, dezintegrált helyi társadalom ez. Inkább úgy fogalmaznék, hogy egy „összeszer-vületlen”, integrálatlan szerkezettel találkoztunk itt. Ami viszont alaposan különbözik az új építésű, „csinált városok” törvényszerű még-össze-szervületlenségétől. Itt ugyanis adva van egy valaha volt – olyan, amilyen, de *mégiscsak volt* – szerkezet. A valamikori „királyi város” dominánsan eléggé fejletlenül kispolgári, modernizációs fejleményekkel alig átszínezett, az „ezeré vesség” mítoszával ékített, belsőleg erősen tagolt, de néhány alapértékben valamiképp mégis egyetértő szerkezete. Ami nem tűnt el, a társadalomfejlődés lassú mélymozgásait ismerve tudjuk, nem is tűnhetett el nyomtalanul. Ott van a „régí” esztergomiak zsigereiben, ott van ezeknek az embereknek az egymáshoz való viszonyában, ott van mindennapi életük valamennyire megőrzött formarendjében, ott van – bármily extrémnek tűnik is, értsük most jelképként – a várost övező, szeretetteli szakszerűséggel művelt szőlőkben. Ám ez a valaha volt és lappangó folytonosságban máig élő szerkezet nem tudta, mert elfojtottsága miatt nem tudhatta magába fogadni; magához formálni, integrálni az újonnan érkezetteket. Akik így *kívülmaradtak*. De kívülmaradottságukban ők sem tudtak – országos jelenség – saját-szerkezetet kiformálni. Nem *együtt*, külön-külön maradtak kívül. És mivel sokan, az ős-esztergomiakhoz képest nagyon sokan vannak, szerkezettelen integrálatlanságuk erősen visszahat a valaha volt szerkezet továbblétező maradványaira, bomlasztva azt is.

Esztergom helyi társadalma így, a jelzett pillanatban, még kevésbé mutatja egy *helyi társadalom* képét mint más, szerencsésebb fejlődésű kisvárosok. Szűk magánvilágok szervetlen egymásmellettisége.

És mégis, és mindezek felett, létező és ható erőként ott van a „hely szel-leme”, És mégis, és mindezek ellenére a város polgárai többségének tudatában

ott van, társadalomalakító tényező erejével, a város egyedi-különös jelentőségének az érzéki tudata.

A rendszerváltás utáni történéseket – már amennyire azok elemezhetőek voltak – pedig így foglaltam össze:

Úgy látom tehát, a rendszerváltás után Baján (sem) és Esztergomban (sem) szerveződött újjá a helyi társadalom. Országos tendencia ez: a túlpolitizált, mégpedig a *centrálisan szerveződő* pártok által túlpolitizált társadalmunkban kevés esélye és lehetősége van a *lokalitások* megerősödésének. Nincs ez másként – sajnos – Esztergomban és Baján sem.

Milyen lehet ilyen körülmények között a városok *helyi társadalma*?

A *dezintegrációs tendenciák* a rendszerváltás után nem csökkentek, sőt, ha más formákban is, de inkább erősödtek. Az önkormányzatok törvénybe iktatott, a realitásban azonban inkább csak látszólagos önállósága talán a korábbiaknál is erősebben előhívja az *informalizmust*. Mert a piaci elven szerveződő szervezetben súlyosan felerősödnek a *magánérdekek*, amelyeket az „önálló” önkormányzat közvetítésével érvényesíteni kell, de a pártelven szerveződő hatalmi struktúra jószerint lehetetlenné teszi *helyi* (nyilvános) érdekérvényesítő aktorok működését. A *helyi* érdekérvényesítés szinte szükségképpen az informalitásba szorul, ahol viszont a *magánérdekek* megjelenése (és az erős magánérdeket képviselő „erős emberek” megjelenése) alapjellege szerint háttérbe szorítja a *közérdekek* megjelenését. És az érdekek partikularitása következtében az érdekérvényesítés is partikuláris jellegű (tehát: esetleges, véletlenszerű) lesz: *az informalitás kevésbé rendeződik szerkezetiségbe* (az informális struktúra is felbomlik), működése így megismerhetetlenné és kiszámíthatatlanná válik. A *struktúrába nem rendeződő személyes kapcsolatok* válnak fontossá. Ez az a *társadalmi tér*, amelyben a városok minden polgárának el kell helyeznie önmagát.

S a korszak summázata: a két város, a „szétesést” mutató Baja és a „kirkatváros”-sá alakuló Esztergom közös jellemzője: *a szerves fejlődésű, öntudatra*

ébredő, a modern világban is a lokalitás értékeit megőrző helyi társadalommá szerveződés egyik városunkban sem történt meg.

Rajzoljuk most már meg ezek alapján városaink (társadalom)fejlődésének *ívét*, pontosabban görbáját. (Hiszen egyiküké sem egyívű fejlődés.)

Esztergom fejlődésgörbéje „csúcsról” indul: a kezdetekkor, az államalapítás korában vitathatatlanul az ország legjelentősebb települése. A csúcs közelében marad még néhány évszázadig. Ugyanebben az időben Baja fejlődésgörbéje alig emelkedik a minimum fölé, alig-alig van fentebb, mint az árpádkori jobbágyfalvak sokasága.

A török kor Esztergom számára a görbe meredek süllyedését hozza. Bár a *törökök* számára fontos hely, *török* igazgatási centrum is, a *városfejlődés* szempontjából „mélyrepülés”. A kor végére a város gyakorlatilag elnéptelenedik, *társadalomfejlődésének* gyakorlatilag jószerint a nulláról kell újra-indulnia. Baja számára a török-kor inkább valamelyes fejlődést hozott (a fejlődés-görbe enyhén felfelé mozdul): ekkortól város nagyjából egyértelműen. S bár népessége csaknem teljesen kicserélődött (jelen van tehát ennek a városnak a *társadalomfejlődésében* is a diszkontinuitás mozzanata), mégis, mindvégig *volt* a városnak helyi társadalma (olykor inkább szerb, mint magyar, de volt). Megvolt tehát a társadalomfejlődés kontinuitás-mozzanata is.

A 18.-19. században (a polgárosodás koráig) Esztergom fejlődésgörbéje lassú, nagyon lassú emelkedést mutat. Fokozatos újratelepedés, a mikroregionális centrum szerep újraépülése, a részorszak végefelé a város-öntudat számára oly fontos primás-visszatérés, *reprezentatív* fejlesztések (lásd a Bazilika építés és a főtér sártengerének kontrasztja). Baja fejlődésíve ebben a részorszakban már erőteljesen felívelővé válik. Elkezdődik felépülni a (korai polgárosodás) iparos-kereskedő városának alapzata.

A polgárosodás kora (19. sz. második fele, az 1. Világháborúig) Baja tekintetében a fejlődésgörbe nagy csúcspontja. A város ekkor egy időre az országos fejlődés élvonalába kerül, ám még ugyane korszak második felében a görbe

erősen leszálló ágba jut. A város „mellékvágányra” kerül. Fejlettségi szintje *még* felette van a kisvárosok átlagának (a görbe jóval az átlag fölött mozog), de trendje kétségtelenül lefelé mutat. Esztergom görbéje majdhogynem stagnáló, alig-alig emelkedést mutató; az országos fejlődés dinamikájától erőteljesen elmaradó képet mutat.

A két világháború között időszakban mindkét város görbéje inkább stagnál. Itt, ebben a korszakban eléggé hasonlónak válnak egymáshoz. Relatív jelentős városok (a görbe az átlagszint felett húzódik), de mindkettő alapján dinamikátlan.

1945 után egy ideig mindkét város fejlődése leszálló ágba kerül (részben hasonló, részben különböző okokból fejlődésük retardált, lassúbb, mint a hasonló nagyságrendű kisvárosok átlagáé), azután a korszak második felében (nagyjából az 1970-es évektől) valamelyes felívelés következik be, Baján erőbben, Esztergomban Bajához képest kicsit gyengébben.

A rendszerváltás után Esztergomban mintha nekilódulna a *városfejlődés*, ami azonban mintha elszakadna a *városi társadalom*, (a helyi társadalom) fejlődésétől, ami mintha inkább visszaesni (dezintegrálódni) látszana. Baján sem a város, sem a város-társadalom fejlődésében nem látszik komolyabb felívelés.

Úgy látom, hogy a két fejlődésgörbe, bár számos hasonlóságot is mutat, *alapjellegében* különbözik. Esztergomé egy távoli, már-már mitikusnak tűnő múltban indul nagyon magasról, azután nagyon alacsonyra süllyed, hogy később igazi jelentős közbenső felívelések nélkül jusson el a mai középszintre. Bajáé lassú emelkedés után jut egy későbbi, *történetileg* még megfogható-átélhető-valóságos közelmúltban (a 19. században) meglehetősen magasra, hogy innen süllyedjen a mai (Esztergoménál mintha egy kissé alacsonyabbnak tűnő) középszintre. Esztergomban az ott élő emberek történet-tudatában (ne feledjük, a *váro*stársadalmak esetében ez a lineáris történet-tudat *valóságosan ható*, sok tekintetben *cselekvésvezérlő* tényezőként van jelen!), és természetesen a mindennapokban ottlévő hagyományrendekben, viszonyformák alakulásában, a társadalomalakulás mélymozgásaiban egy alapvetően a *régmúlt általánosságában* (a vala-

ha-volt országos szerep) gyökerező, és éppen ezért eléggé jellemzően *konzervatív* attitűd, és az ennek megfelelő szerkezetalakulás van jelen. Baján a 19. század (történelmi közelmúlt!) *tényleges, megfogható* „élenjáró” fejlődés visszfénye alakít *polgári jellegű* attitűdöket és viszonyformákat. Esztergom „öntudata” egy konkrét történetiség felett lebegő, épp ezért kikezdhetetlen, megkérdőjelezhetetlen általánosság, amit csak megőrizni (konzerválni) kell, Bajáé konkrétumokra alapozott, épp ezért törekenyebb, újabb konkrét történések alapján megkérdőjelezhető, illetve mindig újabb teljesítményekkel újra-alkotandó alakzat. Annyi bizonyos, hogy mindkét város mind az általánosabb városfejlődés, mind közelebbről a (helyi) társadalom fejlődése vonatkozásában „*mellékvágányra*” került: Esztergom a korai „nagy korszaka” után, a török kortól kezdődően mindvégig, Baja a 19. századi nagy nekilendülés után, máig, kikerültek az ország társadalomfejlődésének leginkább progresszív, fő áramából.

Másfajta helyi társadalmat involvál-e az itt jelzett különбözöség a *jelenben*? (Már amennyire és amiként kifejlett helyi társadalomról az elmondottak alapján egyáltalán beszélhetünk.) Úgy vélem, mindenképpen. Esztergomban az emberek *mindennapi életében*, a magánvilágok formarendjének és tartalmának alakulásában fontosabbak a valamiképpen megőrzött-átmenekített hagyományok, míg Baján ebben a mindennapiságban inkább a (polgári jellegű) racionalitás, a „kereskedő-iparos hagyomány” a domináns. Esztergomban, talán épp erre a konzervatív attitűdre alapozódva, elfogadódik az éppen regnáló (politikai) hatalom némiképp külső-felsőséges, meglehetősen autoriternek tűnő jellege, míg Baján erősebbnek látszik a helyi hatalom (természetesen informális-személyes csatornákon történő) „civil” befolyásolása és kontrollja. Különböző *társadalmi erőterek* ezek, amelyeket, úgy látom, a városok társadalomtörténetének különбözösége hozott létre, és amelyekben – munkánk logikája szerint számunkra ez a lényeg – ezeket a sajátosságokat szem előtt tartva kell a város lakópolgárainak elhelyezniük önmagukat és tevékenységeiket.

III. APPENDIX (IGAZI FÜGGELÉK)

Újra Esztergom – részleges „utánlövés” (2017-ben)

(Részleges, mert csak Esztergomról szól; Baján nem volt módomban azt a bizonyos néhány napot (ld. alább) eltölteni. És „utánlövés”, mert nem valódi követő vizsgálat, csak... Nem tudom, hogy minek nevezzem, majd meglátszik, hogy miféle dolog, de talán ez – mármint a „műfaj” megnevezése – nem is olyan fontos.)

Mondják, a bűnös gyakran visszatér a tett színhelyére. Épp harminc év előtt kezdtünk el (szívemnek kedves csapattal, amelyből sajnos, sajnos többen nem élnek már) egy több kisvárosra kiterjedő helyi társadalom kutatást, enyém lett Esztergom. Visszatértem három évtized után, kicsit kíváncsiskodni megint, persze szociológusszemmel. (Nem tehetvén másként, lévén ez a szakmám.) Vajon olyféle „bűn” volt-e a korábbi munka, ami a „bűnöst” visszatérésre készíteti? Nem tisztom megítélni. Én csak azt tudom, indíttatást éreztem – nem tisztán saját bensőmből eredőt; elmondom mindjárt – visszatérni újra *megérzékelni* valamennyit Esztergomból.

Akkori munkámból könyv lett. („Esztergom, a szent és gyámoltalan város”; Várostársadalmak sorozat, 1992) Megjelentekor nem keltett feltűnést. Megjelent ugyan róla a Népszabadságban egy kritika (dicsérte), de helyben... A Balassa Bálint Társaság szervezett egy könyvbemutatót, kevesebb, mint tíz érdeklődő jelent meg. (Holott a könyv hivatalos lektorai, Pifkó Péter és Ortutay András is helybéliek valának.) Az akkori idegenforgalmi iroda vett át megbízásra 5 vagy 10 példányt, nem tudom, eladta-e. Az biztos, hogy a könyv a város közéletében, a szűken vett értelmiségi közéletben sem, nem vert hullámokat. Ám 2 év előtt valaki észrevette, és írt róla. („Egy bátor szociológus a gőgös és sértődött esztergomiak földjén” címmel; én esztergomi-képeslapok.hu lapon találtam rá 2015.10.05. dátummal.) Úgy tudom, ez hívta fel a könyvre azok figyelmét, akik (a műegyetem Urbanisztika Tanszék munkatársai) az önkormányzat megbízásából kutatást végeznek a város jövőképe kialakításának érdekében.

Kézbevették, és ami – számomra – fontosabb, *használták* is a könyvet, meg is kerestek, jókat beszélgettünk, amolyan külső tanácsadóként mondtam el némely dologról a magamét, de természetesen a kutatást ők csinálták, tegyem hozzá, profi módon, kiválóan. Én meg úgy éreztem, megesz a fene (már elnézést, de ez nem racionális megfontolás, ez *érzelem*, amit csak így tudok leírni), ha nem „szagolhatok bele” magam, legalább néhány nap erejéig, megint „szerelmes városom”-ba. (Mert – ez itt a „vallomás” helye – énnekem azóta is /sajnos, csak távoli.../ szerelmem ez a város.)

Eltöltöttem tehát ezt a néhány napot. Csavarogtam (szokásom szerint) a városban; igyekeztem nyitott szemmel és nyitott szívvel fogni a látható és olykor inkább csak érezhető jelzéseket. És beszélgettem nagyokat, élőkkel és nem élőkkel. (Hogyan lehet nem élőkkel beszélgetni? Hát így: beszélsz olyasvalakivel, kinek volt oly közeli társa, akivel hosszú évek együttműködése révén jószerint minden gondolatuk közös volt, ám ez a társ már nem él, de beszélgető partnerem mondataiban ott vannak az ő gondolatai is. Volt ilyen, nekem élményadó és szép volt.) E napok lenyomata ez a néhány kósza gondolat.

Kósza gondolatoknak kell neveznem, hiszen nem rendes és tisztességes vizsgálatot végeztem. *Benyomások*at gyűjtöttem, amik nyilván nagyon-nagyon szubjektívek, semmi *bizonyító erejük* (lásd egy szociológiai kutatással szembeni követelmény...) nincs, óriásiakat tévedhetek. Talán így sem érdektelen: ezt bírt meglátni három évtized után egy „szerelmes szociológus” a városról.

Még annyit, mondjuk a bevezetőhöz, hogy nem lesz ez az írás – a módszer és így a rendelkezésre álló információk jellegéből következően nem is lehet – egy valamifajta átfogó kép. *Mozaikdarabkák* csupán, amelyeket, ha van bennük némi megfontolásra érdemes, mások tudhatnak majd egy nagyobb egészbe illeszteni.

Itt van mindjárt egy mozaikkockának a Széchenyi tér dolga. Indításnak egy idézet (a maga helyén idéztem már, itt újra elő kellett vennem) egy 1938-ban megjelent megye-történetből: „A város főtere, a Széchenyi tér, az 1880-as

évek végén még sártenger volt, és az ott felgyülemlett csapadékvíz szárazság idején zöld színűre változva, bizony nem nyújtott épületes látványt. Te jó ég, hogy miért tűrte ezt a város közönsége?” Egy idő után persze mégse tűrte, valamikor már a 20. században kikövezték rendesen, ahogy kell. Amikor a nyolcvanas évek vége felé ott jártunk, emlékeim szerint az egész teret valamilyen szilárd burkolat fedte (talán kockakő), és igazából jó nagy parkolóként szolgált. Egy idő után, érthetően, ez sem tetszett a város vezetőinek, a kétezres évek elején átépítették.

2007-ben töltöttem megint egy kis időt a városban; ehhez, a „Mellékvágányon” könyvhöz gyűjtöttem néhány kiegészítő adatot, ezek tanulságait a korábbi fejezetekben leírtam. *Akkor*, tehát nagyjából egy évtizeddel ezelőtt, ezt írtam a térről: „A tér ma a sétálóké, a járműforgalom kitiltva, az egész tér (mondják) olasz kőből készült díszburkolattal van ellátva, egyik végébe a közelmúltban állítottak fel egy többalakos, fehér márvány szökőkutat. Végeztem egy kis megfigyelést. Késő tavaszi, napos-meleg vasárnap délután volt. Fél óra alatt összesen öt család fordult meg, nézelődött, töltött időt a téren, ezek közül három német volt, egy szlovák, egy valamilyen más külföldi. (A nyelvet nem tudtam azonosítani.) *Esztergomiakkal* ezen a délutánon inkább csak az újjáépült híd hídfője mellé települt (sörözővel kiegészített) bazársoron lehetett találkozni.” Érezhető a megfogalmazásból: nagyon nem szerettem *úgy* azt a teret.

Mit láttam most, 2017-ben? (Alaposabb, többszöri, többórás megfigyelés alapján írom.) Elkezdett *élni* a tér. Szépen megnőttek, kilombosodtak a fák (sok fa, azt hiszem, platánok), van már árnyék, több „vendéglátóipari egység” is nyílt, bőven van kiülésre, még hozzá nyári melegben is kellemes, árnyékos kiülésre alkalmas részük, van is vendégük rendesen. Úgy tűnik, helybéliek és turisták egyaránt kezdik *belakni* a teret. És ez jó. De. Megpróbáltam újonnan érkező, várossal ismerkedni akaró ember szemével is nézni a teret, és akkor már elég komoly aggályaim támadtak. Mifélénk?

Leginkább az előbb dicsérően említett fasor *elhelyezkedése*. A tér egyik oldalán húzódik végig, két sorban fák, épp egy jó járdányi távolságban a házaktól. Szép nagy, most már bőven az első emeletekig felnyúló lombozatuk van. És így a házakból – jó részük műemlék vagy műemlék jellegű; mindenképp *városképi jelentőségű* – alig látszik valami. Ha, jobb turistához illően, fotózni akarom, nem sikerülne: a legtöbb ház esetében nincs olyan pont, ahonnan a falombok mögé bújtatott épületet be lehetne fogni a géppel. A tér másik oldalán – szerintem szintén városképi jelentőségű földszintes házak – egy részig hasonlóan közel elhelyezett új ültetésű fák, ha megnőnek, azt az oldalt se lehet lesz látni. Ennek az oldálnak a további részére felépítettek egy meglehetősen nagy „csarnokot” (felirata szerint a hétvégi „helyi piac” számára; tehát hetenként mindössze néhány óra használatra), ami megintcsak elfogja a rálátást a házak egy részére. Holott egy város „megérzékelésében” (turisták számára, de helybelieknek is alapvetően fontos) kulcsszerepe van a *térélménynek*. Márpedig ennek *város*, még hozzá *történelmi város* esetében meghatározó része az épületek *együttese*. Amit valamiképpen *egybe kell látnom*. Ha csak fák mögé bújva, egyenként, és így a térélmény szempontjából töredékesen láthatom a házakat, elvesz annak a lehetősége.

Még valami. A Városháza előtti részen ott van két jó nagy füves terület, szökőkúttal. Csakhogy ezek meg vannak emelve: (nem mértem, de) jó félméteres magasságban vannak a térszint felett, teljes magasságig kő oldalfallal kerítve, s azon belül, vagy 10-15 cm-rel a köpárkány szintje alatt a gyeppel. Nem lenne rossz elképzelés, csak az a baj, hogy messzebből nézve, mondjuk a tér közepetájáról, már a fűvet nem láttam, csak a kőfalat (és el nem tudtam képzelni, mi végre van ott). Elég közel kell menni ahhoz, hogy rálásson az ember a fűre is. Megint a *térélmény*: ha a tér közepén állok, és körülnézek, a Városháza felé tekintve csak a szobrot és a kőfalat látom; nekem elég sivárnak tűnt a kép.

És még valami. A téren több olyan ház is van, ami láthatóan használatlan. (Az egyik kétemeletes, műemlék jellegű, ha jól néztem, de a leírások szerint

mindenképpen városképi jelentőségű; úgy mondják, több éve áll üresen.) Idézem – mutatis mutandis – az 1938-as megfogalmazást: „miért tűri ezt el a város közönsége?” Egy város főtere akkor él, ha *használják*. Nem csak a házak által körülvevő térséget, a házakat is. Akkor lesz igazán *élő*. Ez még hiányzik.

Ennyit most a Széchenyi térről.

Folytatom a csavargást. Merthogy még mindig a *térélményt* keresem; ez az első és legfontosabb alapvetés, amire egy várossal történő ismerkedéskor – vagy újra-ismerkedéskor – szükségem van. (Vélem, nem csak nekem, az ideérkező idegennek is, a helybélinek is.) Keresem, vajon milyen érzések kelnek életre bennem, ballagván kényelmesen, és eközben kísérlem magamba szívni az utca egészének, a kövezetnek, a lámpatesteknek, a fáknak-bokroknak, meg persze, körbe-körbe pillantván egyenként a házaknak is, a *látvány-élményét*. Jó-e nekem ballagdálni lassúdadon ezeken az utcákon, vagy inkább viszolyogtató, otthonosan érzem-e magamat, *nekemvalónak* érzem-e ezt a helyet, vagy inkább idegennek, tőlem (lelkemben) távollevőnek?

Ellentmondásos érzések kelnek-múlnak bennem. Az *összkép* úgy nagyjából rendben van. Nem látok olyast, ami város-szerelmem csorbítaná, sőt inkább számos apróbb-nagyobb jelet, ami erősíti azt. Elsőbben is a házak igen jelentős részének, ha egyenként tekintem őket, állapota.

Sok, nagyon sok, mondhatni *jellegadó nagyságrendűen sok* a szépen, nagyon szépen *megújult* ház. Régi, 18-19. századi vagy 20. század eleji, de mindenképpen *városképi jelentőségű* házak megújulását látom. Olyanokét, amelyek 30 év előtt, de jórészt még tíz év előtt is eléggé pusztulófélben látszottak lenni. Megújultak, mégpedig láthatóan nem *átépítették* őket (a „modernizáció” olykor igen ostoba követelményeinek akarván megfelelni), hanem *helyreállították*, ami bennük-rajtuk érték (és, gondolom csak, *belül*, a mindennapi használat szempontjai szerint, modernizálták, amit kellett).

Kedves példám egy kis földszintes ház, amire épp szállásom ablakából láthattam rá. Régi, 18-19. századi kereskedőház lehetett; forrást nem találtam

arról, hogy tényleg kereskedő-ház volt-e valóban, abbéli mivoltát (most láthatóan lakóház) én a nyílászárók „kiosztása” alapján következtetem. A házat, láthatóan nem túl régen, „rendbe tették”; mutatja ezt többek között az új fedél („ke-ménycserép”, 30 év garanciával...). A fal újravakolva, újrafestve (megőrizve a 19. századi színvilágot), új ablakkeretek. De az ablakok körül megtartották az eredeti fal téglakő keretét. A középén lévő kapu felett ott van a védő-oltalmazó szent-szobor helye. Maga a szobor nincs meg, mást, nem eredetit, gondolom, nem akartak a helyére tenni. De a helyét, gondosan rendbe téve, megőrizték: le-hessen látni, *volt* szobor, és az is hozzá tartozott a házhoz. Nem műemlék ház ez, talán nem is különös építészeti érték. De jelen tulajdonosa és használója fontos-nak tartja, hogy *ott legyen rajta a múlt*, a történet, a hagyomány, és *úgy akar élni a jelenben* (ld. modern ablakkeret), hogy ez a jelen benne van a múltban, és ez-által és nyilván a múlt pediglen benne van a jelenben. Igen, a múlt és jelen effaj-ta egybejátszása, ha elegendő nagyságrendben találkozhatni vele, voltaképpen *ez* a város *életfolyamata*; mondhatjuk úgy is, másfajta fogalomrendszerből véve a kifejezést, hogy *szerves fejlődése*.

Elég sok ilyen házat láttam. Ez azt jelzi nekem, hogy vannak olyan *eszter-gomiak* (nem véletlenül emeltem ki ezt a szót!), akik számára természetes (a mindennapiságba tartozó tevékenységeket, például házfelújítást is meghatározó) életirányító elv (nem feltétlenül tudatos *elvként*, inkább csak zsigeri attitűdként) ennek az életfolyamatnak, ennek a szerves fejlődésnek a megélése-érvényesí-tése. Mennyien vannak ők? Elegen-e ahhoz, hogy *jellegmeghatározó* nagyság-rendben legyenek jelen a város életében? Most úgy érzem (*érzem*, hangsúlyo-zom itt; ámbár érzésemet csavargásaim közötti beszélgetéseim alátámasztani látszanak), hogy nincsenek elegendően. De *vannak*, és ők azok, akikre a város jövőjét építeni lehetne és kellene, ha meg tudnánk szólítani őket úgy, hogy amit saját házukban tettek, tegyék a város érdekében is.

Ez – az utolsó egy-két mondatról eltekintve – még a szebbik fele a dolog-nak. Mondtam, hogy a csavargások kiváltotta érzés ellentmondásos. Nézzük ak-

kor a másik, a csúnyábbik oldalt is. Most, maradva az előző gondolatmenet ke-
retei között, csak a házakról, épületekről. (E dologban is, jegyzem meg, saját
megfigyeléseim mellett helybéli barátaim véleményére is támaszkodom.)

Jónéhány olyan házba, épületbe ütközik bele sétája közben az ember (és
beleütközik, mert olyan kiemelkedő – térben kiemelkedő fontosságú – helyen
vannak, hogy nem lehet nem észrevenni őket), amelyek igencsak kemény ellen-
érzéseket horgasztnak fel a szemlélőben. (Mármint bennem; mások nyilván
ítélhetnek másként is.) A főtérről szólva említettem az évek óta használatlanul
álló, minimum városképi jelentőségű épületet. Van ilyen több is, nem sorolom.
Olyan is van, ami bár „rendeltetésszerű használatban” van, de állaga, állapota,
enyhén szólva is, nem felel meg a „királyi város” mivoltának. (Egyetlen példa,
nem akármilyen, maga a városháza.) És találni (nem egy) olyan hosszú évek óta
félromos épületet is („archetípusa” a fürdőszálló), amelynek jelen állapota (már
a járda is életveszély miatt elkerítve) olyan, hogy csak a régi, a főtérre vonatko-
zó megállapítást tudom ismét idézni: „Te jó ég, hogy miért tűrte ezt a város kö-
zönsége?”

És aztán ott a „városközpont”. Nem a Széchenyi tér, az új. A „zöld ház”
(volt pártház, később művelődési intézmény), meg az „áruház-tömb”. (Többen
többféleképp nevezték, nem tudom, melyik a „hivatalos”, a leginkább elfoga-
dott.) Mondják, a „zöld ház” lebontásáról határozat van, az áruháznak meg az
egyik emeletét éppen most vette meg az önkormányzat. Nem ellenőriztem, ezek-
ből mi igaz, mi nem. *Nekem*, Esztergom-szerelmes kívülállónak, odalátogató
idegen szemüvegét is olykor felvenni óhajtónak, csak az a lényeg, hogy *egyik
sem odavaló*. Mindegyiket, szerintem nincs mese, dózerolni kéne. Helyükre mit?
Nem tudom. A kiépített nagy parkoló pillanatnyilag és látszólag jó, de egy *vá-
rosközpontban*, azt hiszem, nem *parkolónak* kell lenni. Mi kéne ahhoz, hogy va-
lóban városközpont legyen, tehát valami modernebb *agoraféleség*, amit a város
lakói, mint közösségi életük központját használnának, és ami, épp ezért, az oda-
látogatók számára is vonatkozási pont lehetne? Mi kéne ehhez, milyen építmény,

vagy más egyéb? Én nem tudhatom. Talán meg kellene kérdeni az *esztergomiak* (abban az értelemben esztergomiak, akikről a házak kapcsán szoltam) véleményét.

Esztergomiság, múlt-jelen-jövő egybejátszása; mikor s hogyan épülhet ez? Hát például így: (Most *mesélni* fogok, egy igaz, tanulságos, az én ízlésem szerint gyönyörű mesét.)

Volt egyszer egy ember, esztergomi ember, akinek Pifkó Péter volt a becsületes neve. Nemcsak a neve volt becsületes, ő maga is, meg ezen túl okos ember is volt, nagyon okos. (Okkal-alappal mondja ezt a mesélő: ismertem őt, 30 év előtti munkámban dolgoztunk együtt, feleségével /Zachar Annával/ közösen írott tanulmányaira is bizton támaszkodhattam.) Tudósféle ember volt, én azt mondanám, a legjobb fajtából való. Mire mondom ezt? Ő a történelem, a város történelme búvárlását tekintette magára rótt feladatának, ámde olyan történész volt, akit nem azért érdekel a múlt, hogy aprólékosan dokumentált tanulmányt lehessen írni belőle (egyébiránt ezt is megtette Péter, a szakma szigorú szabályai szerint), hanem azért bogarássza a rég- vagy kevésbé rég-múlt mindenféle történeteit, hogy a *jelen gyökereit* keresse meg. A múltnak ama darabkáit kereste (keresték társával-asszonyával közösen), amelyek segítenek *megérteni a jelent*. (Jegyezzem itt meg, éltek-élnek a városban történészek-helytörténészek, kiválóak, mások is; nem dolgom itt számba venni őket. Mesém *tanulsága* okán – mert hisz minden mesét, kimondva-kimondatlanul, valami tanulság elmondhatósága érdekében mesél az ember – most csak Péterünkkel foglalkozom.)

Hősünk, nevezett Pifkó Péter, levéltáros is volt, muzeológus is, aztán jó-néhány évig – hitem szerint tanítványainak nagy szerencséjére – tanár is. Mondom, tanítványainak szerencséjére, mert a „mese” végkifejletének ismeretében (nem kell előreugrani az olvasásban! -- elmondom rendjén a dolgot!) joggal vélelmezhetjük, hogy tanárnak sem volt akármilyen. Szakiskolában tanított, tán nem alaptalan feltételezés szerint nem kifejezetten humán beállítottságú gyerekeket. De tudásával, személyiségével, emberi-pedagógiai ethoszával „megfogta”

őket, *fontossá vált a számukra*. Úgy vélem – az én olvasatomban arról is szól a mese –, nem csak személyében vált fontossá, ezen túl fontossá tudta tenni azt is, amit tanított. Olyannyira fontossá vált diákjai számára – ez nekem az igazán szép mesei fordulat –, hogy halála után egy érettségiző osztály (az osztály, *mint fiatal állampolgárok közössége!*) javaslatára utcát neveztek el róla.

Pifkó Péter utca. Azok a gyerekek, akik javasolták a névadást, mindiglen tudni fogják, hogy *általuk alakult* valamennyit a város, érezni fogják, hogy *közüik van a városhoz*. Akik így-úgy találkoznak az utcanévvel, ha nem is mindannyian, de biztosan számosan, tudakolni fogják, ki volt a névadó, és meg fogják érezni-érezkelni, hogy a bennelakókból, a bennelakók munkájából épül tovább a város.

Nos, vélem én – meg is fogalmazván immár a mese továbbvivő tanulságát –, így, ilyen elemekből épül/het/ a múltat a jövővel összekötő jelenben az *esztergomiság*. És megint a kérdés: elég ilyen elem született az elmúlt évtizedekben? Megint csak *érzésem* írhatom: nem, sajnos nem. De – megintcsak írni kell azt is, miként a házak dolgainál is lehetségesnek látszott mondani – *vannak* ilyen elemek. Fontos minél markánsabban *felmutatni*, láthatóvá tenni őket, mert a láthatóvá, a *köztudottá* válás hatására az efféle elemek – már csak ilyen a természetük – elkezdenek „osztódással szaporodni”, és ez volna a jó (a városnak, mint olyanoknak is, a benne élő embereknek is).

Más téma: művészetek, képzőművészet. Régebben büszkébben, most kevesebb elégedettséggel meséltek róla beszélgetőtársaim, hogy van Esztergomban (képző)művészeti „közélet”. Van egyesületféle is, rendeznek közös kiállításokat. Volt, aki most is örömmel és *meglévő* dologként beszélt erről, de volt olyan is, aki úgy véli, a „közélet” némiképp ellaposodott, inkább csak reprezentatív alkalmakra (például a közös kiállítás) korlátozódik. Nem tiszttem eldönteni, melyik véleményben van több igazság. És csak két dolgot ajánlok megfontolásra.

Az egyik az, hogy akár így, akár úgy, de *van, egzisztál* helyben működő, a *helyi társadalomban* elfogadottan érvényes művészet. Az alkotóknak, úgy tűnik,

helye van ebben a helyi társadalomban, van annak olyan *szellemi légköre*, amely elfogadja és befogadja ezt a fajta tevékenységet. Egy korábbi fejezetben a *társadalmi mozgásterekről* szólván azt írtam, hogy egy helyi társadalom *minőségének* fontos mutatója az, hogy mennyire fogadja el, értékeli az alkotó tevékenységet. Úgy látom, Esztergomban megvan ez, és fontos eleme (lehet) egy jó minőségű helyi társadalom (újra)épülésének.

A másik megfontolásra ajánlott gondolat egészen más természetű, általánosabb jellegű. Arról van szó, hogy egy beszélgetésben valaki arról panaszkodott, hogy vannak ugyan a városban egészen jó festők-szobrászok, de nemigen van közöttük országosan ismert, a város tágabb határain kívül is jegyzett művész.

(Mindjárt gondolkodom erről tovább, de előbb azért valamit itt zárójelben – noha egyáltalán nem jelentéktelen dolog; csupán jelen gondolatmenet szempontjából kívánczik zárójelbe – hozzá kell tenni. Élnék a városban országosan, sőt alkalmasint nemzetközileg is jegyzett művészek. „A probléma – mondja egyik beszélgető társam – nem az ismertségükben, elismertségükben van, ... /hanem/ a feléjük irányuló városi mecenatúra hiánya . ... A város nem sztárolja ezeke az embereket.” Biztosan igaza van. Én azonban most folytatom az előbbi gondolatot; talán az idézetek ellenére is megfontolásra érdemes.)

Azt gondolom tehát erről, hogy ez nem feltétlenül baj. A művészetben – persze a tudományban is, az élet egyéb területein is – vannak a kiemelkedően nagyok, a korszakos zsenik. De mellettük, körülöttük ott vannak, ott *kell* legyenek a *kismesterek*. Akik megteremtik azt a közeget, amelyből a „nagyok” kinőhetnek, akik kimunkálják azokat a rész-technikákat, amelyekből azután a nagyok építkezhetnek, akik nélkül a nagyok valójában nem is létezhetnének. Rembrandt mellett ott van a németalföldi kismesterek sokasága, s bár nevük nem olyan ismert, de műveik ott *kell* legyenek ugyanabban a kiállítóterben, mert nélkülük Rembrandt sem értelmezhető. Azt gondolom tehát, ha egy városban adott pillanatban „csak” kismesterek dolgoznak, az nem baj, mert a város szel-

lemi légkörét istenigazából ők határozzák meg, ők fejezik ki. Megkockáztatom még azt is, hogy egy városnak többet ér az, ha számos kismester él és alkot benne, mintha ilyenek nem volnának, csak egy „nagy”. Mert a kismesterek (jó esetben) *bele tudnak szervülni* a város életébe, a „nagy” viszont távoli-idegen, külső maradna. És persze az is igaz, hogy ha *van* a város művészei között szélesebb elismertséggel rendelkező – és van ilyen, szakértő barátom mondja, nem is egy! –, fontos lenne, hogy a város helyben is „sztárolja” (lásd a fentebbi zárójeles megjegyzésben szereplő idézetet!) őket. Jó volna, nem csak nekik, a városnak is.

Egy mozaikkocka, ezúttal a kultúráról. Elkeveredtem – jóbarátom vezérletével – a *Szentgyörgymezői Olvasókör*-höz. Már csak ránézni is szívet melengető volt, épp most fejeződött be felújítása (belül is), szerintem nagyon szép lett. Külön örömöm volt látni falán Bády István emlék-tábláját; személyes emlék is köt hozzá: 30 év előtti munkám szakmai és emberi értelemben is meghatározó erejű élményt jelentő életút-interjúját (3 vagy 4 egyenként több órás beszélgetés!) készíthettem vele. Azt gondolom, az ilyen emberek emlékének életben tartása nélkülözhetetlen eleme a *genius loci*, „hely szelleme” meglétének.

Ám ami fontosabb, az Olvasókör, úgy tűnik nekem, *tartalmaiban* is úgy működik, ahogyan egy ilyen művelődési intézményről a „nagykönyvben” meg van írva. Mint vezetője elmondta nekem, működését egészében az önkormányzat finanszírozza; napjainkban ezért minden tisztelet megilleti (noha ennek, szerintem, természetesnek kellene lennie). Programjai – amennyire a beszélgetésekből és a műsorfüzetből meg tudom ítélni – elegendően színesek és változatosak ahhoz, hogy környezetének *közösségi intézményévé* tudjon lenni. És ez nagyon jó.

Csakhogy itt megint eszembe villan valami más is. Az Olvasókör, nevében benne van (Szentgyörgymezői) egy *városrész* művelődési intézménye. Programjai, noha van közöttük más városrészekből idevonzó is (például a jazzklub), mégis alapvetően – és természetesen helyesen – az ebben a városrészben élők igényeire felelnek (pl. anyajóga, nőklub). És akkor mi van a többi város-

résszel? Van-e más városrészben is hasonló intézmény? (Úgy tudom, nincs.) Van-e igazi *városi* művelődési központ? (Ez is költői kérdés: a volt zsinagógában működő, amennyire rá tudtam látni működésére, nem igazán az.) Holott a művelődési intézmény egyáltalán nem csak szűkebben vett kulturális dolog, lényegét tekintve a *közösség* (a helyi társadalom) *alakulásának* is nélkülözhetetlen színtere. Tudom, vannak a városban egyházak által működtetett közösségek, bennük jó művelődési tartalmakkal is, ezek azonban szintén (nem lokálisan, más elvek mentén, de) *elkülönült csoportok* közösségei, nemigen válhatnak a *város-közösség* alkotó elemeivé. Úgy érzem – megint: *érezem* csak – e téren még volna mit tenni Esztergomban.

Újabb téma, ez is művészet-féleség; egy kicsit távolabbról indítva a gondolatmenetet.

Meglehetősen jó biztonsággal mondható, hogy Esztergom jövőbeli fejlődésének egyik kulcsfontosságú kitörési pontja az idegenforgalom. Rengeteg elemből tevődik ez össze (nem véletlenül tekintik új *szakmának* a szervezését), én itt csak egyetlen, biztosan nem is a legfontosabb részelemről meditálnék. (Azért épp erről, mert ... Írhatnám némi nagyképűséggel, mert ehhez valamennyire értek. Az igazság azonban az, hogy azért épp erről írok, mert a városban csavargásván a mindenféle plakátokat is nézegettem, és azokról ez jutott eszembe. „A téma az utcán hever”.) Ez pedig a valamiféle idegent vonzó, valamilyen „durranást” jelentő nyári „nagyrendezvény”.

Mire gondolok? Csak két példa. Ott van Debrecen, a Virágkarnevál. Egyetlen nap, (szerintem) nem is túl izgalmas esemény, de minden valamirevaló tévé főidős híradóban tudósít róla, a nyomtatott sajtó nagy részében (a bulvársajtóban képekkel) megjelenik; *benne van a köztudatban*. Amikor éppen nem történik, akkor is jelen van gondolkodásban, hogy igen, Debrecen a Virágkarnevál városa, az érdekes hely lehet, oda el kell menni. A másik példa Zsámbék. Évtizedek alatt olyan *színi eseménnyé* nőtte ki magát, amire odafigyel a (színházi) szakma is, a közönség is. Ez is *benne van a köztudatban*. Írnak-beszélnek róla

(nemcsak magukról a produkciókról, az előkészületekről is). Zsámbék „felkerült a térképre”; mármint az ország kulturális térképére. Esztergomban majd két évtizedig létezett a Nemzetközi Gitárfesztivál, évtizedek óta van a (nemzetközi) Fotóbiennále, jó ideje mennek a várjátékok, a plakátok szerint, amennyire azok alapján meg tudom ítélni, jóféle egyéb programok, de azt a *nagy ötletet*, amilyen a Virágkarnevál, vagy a zsámbéki színház-féle, nem látom. Lehet, nincs igazam, de hátha érdemes lenne elgondolkozni rajta.

Még valami az idegenforgalomról. Esztergom legfőbb idegenforgalmi attrakciója jelenleg egyértelműen a Bazilika. Készült is épp ez irányú fejlesztéséről egy nagyon alapos, minden lényeges elemre kitérő tanulmány. (Dr. Bárdos István: Az esztergomi Bazilika turisztikai koncepciója és 2009-2011. évi fejlesztési terve) Úgy tudom, nem kevés eleme meg is valósult. De. (Már megint az a „de”! Csak nem bírom megállni?) A Bazilika mellett, jószerint egybe épülve azzal, ott található a Vár, mégpedig *látványosságként* is egyre fejlődő mivoltában. És ott van közvetlenül a vár tövében a Balassa Múzeum. De – és ez megint csak a benyomásom – mintha nem lenne igazi *egymásra vonatkozásuk*, mintha külön fejlődési utakon járnának. (Jellemzőnek tartom, hogy a Vármúzeumnak és a Balassa Múzeumnak hosszú ideig más fenntartója és természetesen más vezetője volt.) Holott – bevonva még a gondolkodásba más intézményeket, mindenekelőtt a Vízügyi Múzeumot, meg a Keresztény Múzeumot, a Kincstárat, a Babits Emlékházat – ezek *együtt adják ki* Esztergomot, a város történetét, azt a valamit, amitől (ha egyáltalán...) Esztergom „királyi város”-nak nevezhető. Azt gondolnám, ezekből lenne érdemes egy *komplex, integrált idegenforgalmi attrakciót* összeszervezni. Hogyan, nem tudom; nem szakmám. Csak felkínálhatom a gondolatot, esetleges megfontolásra.

Van itt még egy dolog, tán nagyrészt ez is az idegenforgalomhoz tartozik, bár szerintem több is annál. Ez pediglen Párkány, pontosabban Esztergom és Párkány viszonya, kapcsolata, kapcsolatnélkülisége.

Esztergomnak, ha jól tudom, több „testvérvárosa” van. Párkány is az, de kaptam olyan információt, hogy a 8 testvérváros közül a népszerűségi sorrendben Párkány az utolsó. Holott, gondolom én, Esztergom *ikervárosaként* lenne érdemes kezelni. Aminek bőven megvan a történelmi hagyománya: a Monarchia időszakában, és nyilván korábban is, egymást kiegészítő, egymással szoros kapcsolatban álló (gazdasági) fejlődésük volt. Bizonytalán nem utolsósorban azért is, mert az érsekség birtokainak jelentős hányada a túlszáron, Párkány körzetében volt. Trianon ezt a kötődést szétbontotta, és 1945 után sem tudott újjáépülni. (A „proletár internacionalizmus” nagyobb dicsőségére...) A rendszerváltás után, a híd újjáépülése után nagyon logikusnak tűnne az „iker-fejlődés”.

Beszélgetéseim alapján úgy tűnik nekem, hogy számos, a *mindennapiságot* érintő dologban működnek a kapcsolatok. Átjárnak az emberek innen oda, onnan ide, bevásárolni, enni-inni, van némi kapcsolat a helyi művészek, más foglalkozásbéliiek között is. De mintha *intézményes, közös város-fejlesztésben gondolkodó* kapcsolat nem lenne. Jellemzőnek gondolom – nekem is csak most, csavargásaim-beszélgetéseim után „esett le a tantusz” – azt is, hogy a most folyó, korábban említett kutatás, amely, mint tudjuk, a város jövő-képének megalkotása érdekében indult, Párkányra semmilyen formában nem tér ki. Most úgy látom, az egész kutatást – beleértve a kérdőívezést is, természetesen ottani szakemberek bevonásával – érdemes lett volna a Duna másik oldalára is kiterjeszteni. Szó esett róla egy korábbi beszélgetésben, hogy Esztergomot a „Dunakanyar fővárosává” kellene fejleszteni, beleértve természetesen a visegrádi fejlesztésekkel való összehangolást is. Nem lenne természetesebb – és egyszerűbb, és hatékonyabb – a Párkánnyal történő *közös fejlesztés*? (Az országhatár nem akadály: van példa, tudunk például hasonló helyzetben lévő lengyel-német városok közös fejlesztéséről.) Úgy gondolom, az „iker-várossal” való közös fejlesztés Esztergom nagy *lehetősége*, kár lenne kihagyni.

Még egy kihasználatlan lehetőség (ha az, ha nagyjából jól veszem észre). A Suzuki. Nagy gyár, több ezer munkással (mennyi közülük az esztergomi, nem

tudom), sok tucat magasan képzett mérnök-értelmiséggel (döntő többségük tudomásom szerint nem a városban él). És ez az utóbbi (mármint az, hogy a gyár vezető értelmiségijeinek többsége nem a városban lakik) elég nagy baj, mert azt jelenti, hogy ez a nem akármilyen *szellemi kapacitás* (ami természetesen nem csak műszaki, hanem általánosabb értelmiségi szellemi kapacitást is jelenthetne), bár ott működik a városban, de *nincs jelen a város életében*. A gyár, mint olyan, sincs. Jártam egyszer valahol külföldön egy kisvárosban, ahol volt egy hasonló méretű gyár. Az a város arról a gyárról szólt. Étterem, szálloda, konferencia-teremnek nevezett művelődési intézmény, sporttelep viselte a nevét (és működött nem kis részben a gyár szponzorációjából), rendszeres idegenforgalmi program volt a jól szervezett gyárlátogatás. Ha Esztergomba – mondjuk – Visegrád felől érkezem, hétszám csavaroghatok a városban anélkül, hogy tudomást szereznék a Suzuki ottlétéről. Nem kéne – kellett volna – megfelelő programmal a városba vonzani, odatelepíteni a gyár értelmiségének legalább egy részét, nem lehetne valamiképpen beleintegrálni a város-egészsébe a gyárat? Nem tudom a kérdésekre a választ; *nekem* hiány-érzetem van ez ügyben.

Az utóbbi két téma (Párkány, Suzuki) óhatatlanul felveti a *várospolitikai* kérdéskörét. Sikamlós terep ez mostanában mindenfelé, Esztergomban kiváltképp. És ebbe aztán, mondhatni joggal, „kibic” ne szóljon bele. Mégse hagyhatom említetlenül. (Már csak azért se tehetem, mert könyvemben, az 1990-es választások eredményeinek elemzésekor, elég alaposan belementem a kérdéskörbe.)

Egy *elméleti* (politológiai) megfontolással kezdem. Még a ‘90-es évek elején több írásomban (másokkal is egyetértőleg) írtam arról, hogy a *helyi politika*nak, a helyi önkormányzat működésének *helyi érdekűnek*, a helyi problémáknak a helyi érdekek mentén történő megoldásának kell(ene) lennie. Azt írtam, hogy ha egy önkormányzat működése *pártelvűvé* alakul (olyanná tehát, hogy a képviselők alapvetően a *pártjuk* reprezentánsaként működnek, nem pedig a valamilyen *helyi érdek* megfogalmazójaként), az tragédia az önkormányzat működése szempontjából, lehetetlenné teszi a *helyben fontos* cselekvések megtervezé-

sét. Mert a pártok *országos* szerveződések, országosan egységes elvek mentén kell működniük, lényegükönél fogva alkalmatlanok a helyi érdekek becsatornázására. Sajnos, azt kellett látnunk, hogy már a kezdetektől fogva (erről is többen írtunk az idő tájt) a helyi (főleg a városi; a falvakban kicsit másként működött a dolog, de ezt most hagyjuk) önkormányzatokban eluralkodott a *pártelvű működésmód*. A szavazásoknál nem a *tárgyi szakszerűség*, hanem a *párthovatartozás* vezérelte a szavazókat. Így történt Esztergomban is.

És ennek, úgy látom kívülről, szélsőséges példája, „állatorvosi lova” lett az esztergomi 2010–2014 közötti időszak. Mi történt (hangsúlyozom, kívülről nézve)? Volt a városnak előzőleg több cikluson keresztül egy (FIDESZ-es) polgármestere. Jó városvezető volt-e vagy sem, jó ember volt-e vagy sem, nem akarhatom eldönteni; nincs sem elég ismeretem, sem megfelelő kompetenciám a megítéléshez. Az viszont ténykérdés, hogy a 2010-es önkormányzati választáskor az esztergomiak valamekkora többsége úgy vélte, hogy elég volt belőle, váltani kell, és megválasztottak egy független jelöltet. Csakhogy, és ez *politológiai-lag* értelmezhetetlen fejlemény, *szociálpszichológiai-lag* lehetne fölfejtteni, arra meg én nem vállalkozom, csak a tényt rögzíthetem, a volt polgármestert is megválasztották egyéni körzetben képviselőnek (FIDESZ jelöltként), és olyan képviselő-testületet választottak, amelynek csaknem kizárólag FIDESZ-es tagjai voltak. A volt polgármester lett a (teljes dominanciában lévő!) FIDESZ-frakció vezetője, amely frakció, *pártelv!!!*, mindenben követte a frakció-vezető elgondolásait. Innentől kezdve – személyes sértettségből-e, rosszul értelmezett elvekből kiindulva-e, egyéb okokból-e, ez a dolog lényege szempontjából teljesen mindegy – a képviselő-testület fő törekvése az volt, hogy ellehetetlenítse az új polgármestert. Hogy a város élete és fejlődése szempontjából ez mit jelentett, esztergomiak tudják, nem nekem kell sorolnom. 2014 új választás, új (KDNP-s köztödéssű) polgármester, megint FIDESZ-többségű képviselő-testület. Jobban működik-e? Hallottam olyan véleményt, hogy ez se tökéletes felállás. Nem tudom.

Majd meglátjuk. (Illetve meglátják és értékelik az esztergomiak.) Csak reménykedem. Reménykedem, leírom miben.

Beszélgettem ős-esztergomival, akinek apja-nagyapja is krónikákban említett jeles embere volt a városnak. És beszélgettem „új-esztergomiakkal”, akik alkalmasint már felnőtt korban jöttek ide, de ma már ostorral se lehetne elkergetni őket. Mennek is el persze sokan. De akinek van ... Mije is? Füle a hallásra, szeme a látásra? Inkább *érzéke a megfoghatatlanra*, az marad. Mert megvan a vonzása a városnak, változatlanul, és ez adja a reményt. Holott ma úgy működik, ahogy. (Láttuk, sokban nem tökéletesen.) És mégis. Mi ez a vonzás, mitől van? Most se tudom megfejtani, mint ahogy nem tudtam harminc év előtt sem. Csak azt tudom, érzem, hogy *van*. „Hűvös, szépasszony-város” írtam akkor; nem adja ki titkát máig sem. De távoli, mindig tovatűnő és mindig újra felbukkanó város-szerelmem máig is. ...

Irodalomjegyzék

Megjegyzés. Az irodalomjegyzékben természetesen feltüntetem azokat a műveket is, amelyeket szövegszerűen (idézetben, szövegközi utalásban) nem használtam fel, de munkám során, alapvetően szemléletalakító jelleggel, haszonnal forgattam.

- A magyar társadalom lexikonja. Budapest, 1930
- A. Gergely András: Kutatási tereptapasztalatok Bács-Kiskun megye választóköreireiben. In: Parlamenti választások 1990, MTA TTI 1990
- Andor Mihály – Hidy Péter: Városszövevény. Kazincbarcika felfejtése. Művelődéskutató Intézet, Bp. 1986
- Andorka R. – Harcsa I. – Kulcsár R.: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. KSH, Bp., 1975
- Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. Stat. Szle., 1971. 10. sz.
- Andorka Rudolf: Az értelmiség társadalmi mobilitásának alakulása. In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. (Szerk.: Huszár Tibor), Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1978
- Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába, Osiris Kiadó, Bp. 2001
- Angelusz Róbert – Váradi László: Kisvárosi közélet. In: Szecskő Tamás (szerk.): Az információtól a közéletig, Kossuth, Bp. 1973
- Bánlaky Pál – Kérész Gyuláné – Solymosi Antalné: Orvosok Magyarországon, Akadémiai, Bp. 1981
- Bánlaky Pál: Értelmiség egy kisvárosban, Akadémiai Kiadó, Bp. 1990
- Bánlaky Pál: Esztergom, a szent és gyámoltalan város, MTA Politikai Tudományok Intézete kiadása, 1992
- Bánlaky Pál: Helyi társadalom – lokális közösségek. In: Helyi társadalom II., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1984
- Bánlaky Pál: Kisvárosaink – a településhálózat köztes helyzetében (Tér és Társadalom, 1987. 1. sz. 31-45.
- Bánlaky Pál: Önkormányzat lesz ez? Félelem, reménykedés, tartózkodás. Helyhatósági választás Esztergomban In: Önkormányzati választások 1990, MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp. 1992
- Bánlaky Pál: Társadalmi mozgásterek, in: Helyi társadalom III, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1985
- Bárdos István.: Esztergom az idegenforgalomban. Kézirat, 1985
- Bárdos István.: Politikai pártok, választási küzdelmek Esztergomban 1919-1945. Kézirat

- Bárdos István.: Színházi élet Esztergomban 1919-1945. Kézirat, 1986
- Bárdos István: A Belvárosi Katolikus Olvasókör. Kézirat, 1985
- Bárdos István: Esztergom az idegenforgalomban. Kézirat, KULTURINNOV dokumentáció, 1216/88. sz.
- Bárdos István: Esztergom sajtója. Kézirat, 1987, KULTURINNOV dokumentáció 1200/88. sz.
- Bárdos István: Irodalmi élet Esztergomban 1919-1945. Kézirat, 1986
- Bárdos István: Megjegyzések (a kézirathoz; e-mailben elküldve)
- Bélley László – Kulcsár László: A közéleti-politikai viszonyok elemei az új lakótelepeken. MTA Szociológiai Kutató Intézete, Bp. 1975
- Beluszky Pál: Alföldi út? Alföldi ösvények! In: Az „alföldi út” kérdőjelei (szerk. Timár Judit), MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 1994
- Benisch Artúr: A zsidók térfoglalása és elhelyezkedése a mai Magyarország területén (1830-1930). Statisztikai Szemle, 1934, 11. sz.
- Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1976
- Bibó István: Értelmiség és szakszerűség. Tiszatáj, 1947. 4. sz.
- Bihari Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. Társadalmi Szle, 1979. 3. sz.
- Bódi Ferenc – Böhm Antal (szerk.) Sikeres helyi társadalmak Magyarországon. Agroinform Kiadóház, Bp. 2000
- Bokor Béla: Területi irányítás – közösségi participáció. In: Bánlaky P. – Bokor B. – Tóth J.: A terület- és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere. JPTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézete, Pécs, 1999
- Bourdieu, P.: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése. Gondolat, Bp. 1978
- Böhm Antal – Táll Éva: Pápa, a rezisztens város, MTA Politikai Tudományok Intézete kiadása, Bp. 1991
- Böhm Antal: A középrétegek helye a társadalomban. Kossuth, Bp. 1974
- Böhm Antal: Bevezető megjegyzések a helyi társadalom kutatásáról. In: Helyi társadalom II., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1984
- Böhm Antal: Helyi hatalom, lakossági részvétel. In: Helyi társadalom V., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1987
- Böhm Antal: Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom. In: Helyi társadalom III., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1985

- Csatári Bálint: Az Alföld-problematika fő kérdései. In: Az „alföldi út” kérdőjelei (szerk. Timár Judit), MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 1994
- Csefkó Ferenc: A (kis)térségfejlesztés néhány összetevője. In: Az „alföldi út” kérdőjelei (szerk. Timár Judit), MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 1994
- Csoór G. (szerk.): Bácska társadalmi élete. József király Szanatóriumi Egyesület kiadása, Bp. é.n.
- Dobsi Attila: Összehasonlító jogalkotáselemzés (Esztergom város képviselőtestülete és Tanácsa jogalkotásának elemzése az 1920 és 1985 közötti időszakban. Kézirat, 1986
- Enyedi György: Az Alföld fejlődésének perspektívái. In: Az „alföldi út” kérdőjelei (szerk. Timár Judit), MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba, 1994
- Enyedi György: Településformáló folyamatok és településpolitika Magyarországon. In: Dr. Horváth Gyula (szerk.): Terület- és településfejlesztési politika. JPTE, Pécs, 1994
- Erdei Ferenc: Makó társadalomrajza. In.: Erdei F.: Történelem és társadalomkutatás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984
- Erdei Ferenc: Futóhomok (több kiadás)
- Erdei Ferenc: Magyar város. Akadémiai, Bp. 1974
- Erdei Ferenc: Város és vidéke, Szépirodalmi, 1972
- Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom, Akadémiai Kiadó, 1978
- Erdősi Ferenc: Baja ipara, kézirat; Baja városi könyvtár helytörténeti gyűjteményben, é.n.
- Erdősi Ferenc: Baja kereskedelme; kézirat; Baja városi könyvtár helytörténeti gyűjteményben, é.n.
- Észak-Bácska. (Tanulmánygyűjtemény) Mezőgazdasági Könyvkiadó, Bp. 1972
- F. Kovács Erzsébet: Városok sokváltozós térben. Vita Kiadó, Bp. 1991
- Faludi Gábor: Finomposztó Vállalat. Baja, 1975
- Faludi Gábor: Földosztás és szövetkezés. Járási Tanács VB kiadása, Baja, 1970
- Federer Ferenc: Baja város felszabadulásának története. Baja városi kv. helytörténeti gyűjtemény, é.n.
- Fényes Elek: Magyar Országnek ‘s a’ hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Második kötet. Pest, 1837
- Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, 1. kötet. Pest 1851
- Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. KJK, Bp. 1982
- Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. KJK, Bp. 1980
- Gazdacímtár. Budapest, 1937
- Gergely Ferenc: A nagy gazdasági világválság évei Baján. Baja városi könyvtár, helytörténeti gyűjtemény, é. n.

- Gergely Ferenc–Kőhegyi Mihály: Pécs–Baranya–Baja háromszög történelmi problémái 1919–1921 között. Baja, 1974.
- Gombár Csaba: A helyi társadalom hermeneutikája. In: Helyi társadalom I., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1983
- Gombár Csaba: Politikai tevékenység – közéleti tevékenység. TIT Filozófiai Közlemények, Bp. 1971. 12. sz.
- Gremion, P.: A periféria hatalma. Párizs, 1976 (Nyersfordítás)
- Gyarmati Lajos – Nagyfalusi Tibor (szerk.): Esztergom 1945-1975. Tanulmányok és bibliográfia. Városi Tanács VB kiadása 1975
- Habermas, J.: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat, Bp. 1971
- Hegedűs Rajmund: Fejezetek Esztergom történetéből. In.: Esztergom évlapjai, Balassa Bálint Társaság kiadása, 1988
- Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén, Gondolat, 1976)
- Hidy Péter – Kovács Erzsébet: Élni Kaposváron, MTA Politikai Tudományok Intézete kiadása, Bp. 1990
- Hidy Péter: Meddig ér a város? (egy kistérségi vizsgálat előtanulmánya és kutatási terve); kézirat, 1995
- Hirn L. – Szaulich (szerk.): Életrajzi lexikon, Bácskai fejek. Baja, 1928
- Huszár Tibor: Értelmiségelmélet – értelmiségyszociológia. In: Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások (szerk. Huszár T.), Kossuth, Bp. 1978
- Huszár Tibor: Fejezetek az értelmiség történetéből. Gondolat, Bp. 1977
- Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, Bp. 1975
- Kárpáti Zoltán (szerk.): Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországn. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Bp. 1997
- Kiss Zoltánné – Szegfű László: Honfoglalás, megtelepedés. A táj az Árpádok korában. In: Baja története a kezdetektől napjainkig, Akadémiai Kiadó, Bp. 1989
- Kolosi Tamás (és munkatársai): Réteghelyzet – rétegtudat. Kossuth, Bp. 1980
- Kolosi Tamás: Státus és réteg, Bp. 1984
- Konrád György – Szelényi Iván: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 1971. 2. sz.
- Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg. Bp. 1942
- Lázár István: Kisvárosok sorsa. Valóság, 1971. 12. sz.
- Léderer Pál (szerk.): A magyar ugar. A kiegyezéstől a II. világháborúig. (Társadalomtörténeti háttér-információk). T-Twins Kiadó, Bp. 1991

- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben; Magy. Stat. Közl. új sorozat 99. kötet. Bp. 1936
- Major Máté: Egy gyermekkor és egy kisváros emléke. Magvető Könyvkiadó, 1973
- Makkai I.: Urambátyám országa. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, é.n.
- Márkus István: Nagykőrös. Szépirodalmi, Bp. 1979
- Marx, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Kossuth, Bp. 1970
- Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Kossuth, Bp. 1972
- Mills, C.W.: Az uralkodó elit. Gondolat, Bp. 1962
- Némedi Dénes: Bevezetés. Értelmiség és középosztály. In: A magyar értelmiség története. III. (szerk.: Némedi D.) Szociológiai Füzetek, 1976
- Osváth Andor (szerk. és Esztergomról szóló részt írta): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Magyar Vármegyék és Városok Múltja és Jelene, 1938
- Pál László: A helyi társadalom fogalmának artikulációjához. In: Helyi társadalom III., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1985
- Pallas lexikon, Esztergom címszó, VI. kötet
- Pálné Kovács Ilona: Helyi önkormányzatok vákuumban. In: Dr. Horváth Gyula (szerk.): Terület- és településfejlesztési politika. JPTE, Pécs, 1994
- Pálné Kovács Ilona: Helyi politika. Akadémiai, Bp. 1990
- Pápay Zsuzsa: Esztergom múzeumai. Kézirat, KULTURINNOV dokumentáció
- Pifkó Péter és Pifkó Péterné: Esztergom polgárságának társadalomtörténete, 1867-1918. Kézirat, KULTURINNOV dokumentáció
- Pifkó Péter: Esztergom története a török felszabadítástól napjainkig. Kézirat, KULTURINNOV dokumentáció 1342/89/a.
- Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat, Bp. 1976
- Rapcsányi Jakab: Baja, A magyar városok monográfiája kiadóhivatala, 1934
- Reiszig Ede: Esztergom vármegye története. In: Dr. Borovszky Samu (szerk.): Esztergom vármegye. Magyarország vármegyéi és városai sorozat reprint kiadása, Dövény Művészeti Kft. Bp. 1989
- Riesman, D.: A magányos tömeg. KJK, Bp. 1973
- Rozgonyiné dr. Kéri Teréz: Adalékok Esztergom város társadalomtörténetéhez. Egyetemi szakdolgozat, 1989. ELTE Szociológiai Intézet
- Szczepanski, Jan: A szociológus szemével. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1977
- Szecskő Tamás: Bevezetés. In: Szecskő T. (szerk.): Az információtól a közéletig. Kossuth Könyvkiadó, Bp.

- Szegfű László: Az Árpád-ház kihalásától Mohácsig. In.: Baja története a kezdetektől napjainkig, Akadémiai Kiadó, Bp. 1989
- Szegő Andrea – Wiener György: A területi igazgatás típusai és az érdekközvetítés. Valóság, 1976. 10. sz.
- Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1935
- Szelényi Iván (szerk.): Városshociológia. KJK, Bp. 1973
- Szirmai Viktória: A helyi társadalom fogalma. In: Helyi társadalom I., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1983
- Szörényiné dr. Kukorelli Irén: Esztergom funkciórendszerének változásai. In: A társadalmi és gazdasági innováció folyamatai Esztergom térségében (kutatási beszámoló), kézirat, 1990
- Tót József: A magyar településrendszer fejlődésének néhány kérdése. In: Bánlaky P. – Bokor B. – Tóth J.: A terület- és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere. JPTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézete, Pécs, 1999
- Tóth József: A magyar településrendszer mai struktúrája és fejlődési trendjei. In: Bánlaky P. – Bokor B. – Tóth J.: A terület- és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere. JPTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézete, Pécs, 1999
- Tóth Zoltán: A helyi társadalom társadalomtörténeti szempontjaihoz. In: Helyi társadalom II., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kiadása, Bp. 1984
- Tüskés Tibor: Nagyváros születik. Szépirodalmi, 1975
- Újpéteri Ede: Baja város jövője. Mérnökök nyomdája, Bp. 1936
- Vass Előd: Török megszállás alatt. In: Baja története, Akadémiai Kiadó, 1989
- Vécs Ottó: Esztergom tragédiája. Szerző kiadása, Esztergom, 1931
- Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői. Akadémiai, Bp. 1979
- Weber, Max: Politikai közösségek. In: Weber: Gazdaság és társadalom, KJK, Bp. 1967
- Zám Tibor: Bács-Kiskunból jövök. Szépirodalmi, Bp. 1973